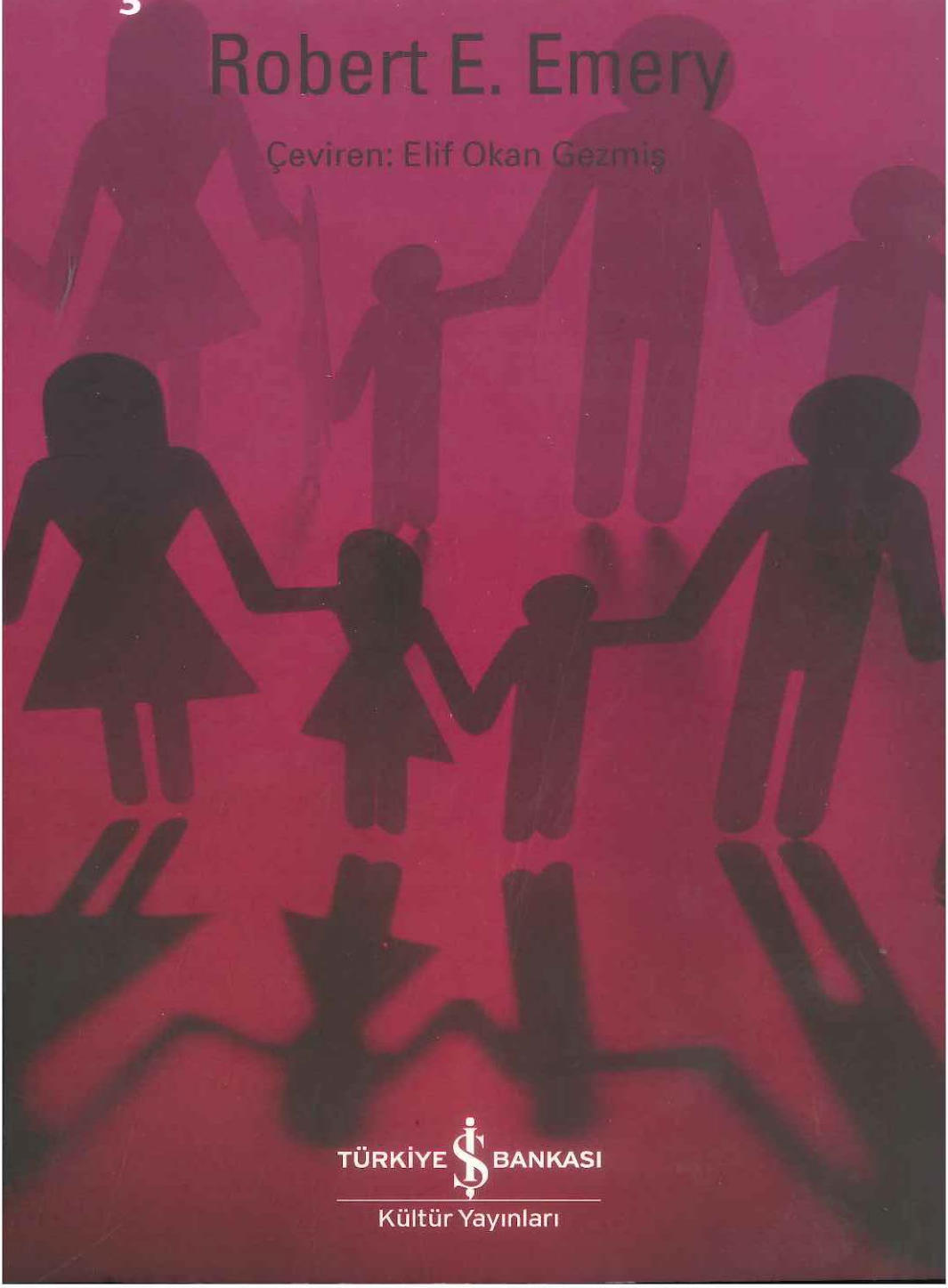
EVLİLİK, BOŞANMA VE ÇOCUKLARIN UYUMU

Robert E. Emery

Çeviren: Elif Okan Gezmiş

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

Robert E. Emery, ebeveynleri boşanmış çocukların uyumunu bilimsel bir nesnellikle ele alırken öncelikli odağı psikoloji alanındaki araştırmalar olsa da, tarih, sosyoloji, ekonomi ve hukuk gibi farklı disiplinlerin alternatif yaklaşımlarını da okurla paylaşıyor. Çocukların boşanma deneyimine ilişkin bu çalışma, tarihsel, kültürel ve demografik bakış açılarını da içeriyor.

Emery, çocukların boşanma sürecinde ve sonrasında gösterdikleri toparlanma gücünü vurgularken, boşanmayla hayatları büyük bir değişim sürecine girdiğinden çektikleri acıya duyarlı yaklaşımıyla dikkat çekiyor. Boşanma oranının giderek arttığı ve ebeveynlerinin ayrılmasıyla başa çıkmak zorunda kalan çocukların psikolojik durumunun kaygı yarattığı günümüzde, hem aileler hem ruh sağlığı profesyonelleri hem de yasa koyucular için boşanmanın mümkün olduğunca hasarsız atlatılması açısından yol gösterici bir kaynak niteliği taşıyan bu kitabı Prof. Dr. Emine Zinnur Kılıç'ın Türkçe baskıya önsözüyle sunuyoruz.

Robert E. Emery Virginia Üniversitesi'de psikoloji profesörü; aynı zamanda da Çocuk, Aile ve Hukuk Merkezi Direktörü'dür. Çocuklar ve aile ilişkileri üzerine kapsamlı araştırmaları yayımlanmış, on bir akademik derginin editör kurulunda görev almış ve dünyada tıbbi araştırmalara fon sağlayan başlıca kurumlardan biri olan National Institutes of Health'in çalışma grubu üyeliğini sürdürmüştür. *Renegotiating Family Relationships: Divorce, Child Custody, and Mediation* ve *Abnormal Psychology* adlı kitapların da yazarı olan Emery, klinik psikolog ve boşanma arabulucusu olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

THG
0701125
BGV

9 786053 609995

KDV dahil fiyatı
16 TL

Genel Yayın: 2891

PSİKOLOJİ

ROBERT E. EMERY
EVLİLİK, BOŞANMA VE ÇOCUKLARIN UYUMU

ÖZGÜN ADI
MARRIAGE, DIVORCE AND CHILDREN'S ADJUSTMENT

COPYRIGHT © 2012, SAGE PUBLICATIONS, INC.

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
ELİF OKAN GEZMİŞ

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2012
Sertifika No: 11213

EDİTÖR
GAMZE VARIM

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ VE DİZİN
MEHMET CELEP

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: KASIM 2013

ISBN 978-605-360-999-5

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL (0212) 612 58 60
Sertifika No: 11931

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Fax. (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Robert E. Emery

Evlilik, Boşanma ve Çocukların Uyumu

Çeviren: Elif Okan Gezmiş

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İÇİNDEKİLER

Dizi Editörünün Sunuşu IX
Giriş XIII
Türkçe Baskıya Önsöz / *Prof. Dr. Emine Zinnur Kılıç* XVII

1 Genel Bakış
Çocuklar ve Boşanma Üzerine Bir Bakış Açısı Edinmek 2
Boşanmada Bazı Aile Geçişleri 3
Bu Kitaba Genel Bir Bakış 5

2 Bazı Kültürel, Tarihsel ve Demografik Bakış Açıları
Değişen Aile 8
Birleşik Devletler'de Evliliğin Dağılmasının Kısa Tarihçesi 15
Birleşik Devletler'de Bugünün Boşanma Demografisi 18
Birleşik Devletler'de Bugünün Çocuklarının
Ailesel Yaşam Koşulları 21
Çocukların Boşanma Sonrası Yaşam Düzenlemeleri 23
Özet 26

3 Metodolojik ve Kavramsal Konular
Örneklem Seçimi 29
Ölçüm 34
Evlilik ve Çocuk Problemleri Arasındaki Korelasyonu
Yorumlamak 35
Çocukların Boşanma Uyumunda Geçici Etkiler 39
Özet 42

4 Boşanmış ve Evli Ailelerde Çocukların Uyumu
Genel Uyum: Stres, Risk, Toparlanma ve Acı 45
Dışsallaştırma Sorunları 53
İçselleştirme Sorunları 57
Akademik Yeterlilik 59

Sosyal Yeterlilik 61
Yakınlık, Evlilik ve Boşanmada Nesiller Arası Meseleler 63
Yetişkinlikte Duygusal Sağlık 66
Özet 69

5 Aile Süreçleri ve Çocukların Boşanmaya Uyumu
Zaman ve Gelişim Boyunca Uyum 72
Ebeveynler Arası Çatışma 79
Bir Bağlanma Figüründen Ayrılık 86
Ebeveyn-Çocuk İlişkileri: Sorunların Yaygınlığı 88
Ebeveyn-Çocuk İlişkileri: Birlikte İkamet Edilen Ebeveynler 90
Ebeveyn-Çocuk İlişkileri:
Yanında İkamet Edilmeyen Ebeveynler 97
Ortak Fiziksel Velayet 103
Ekonomik Faktörler 105
Yeniden Evlenmek 110
Ebeveynlerin Ruh Sağlığı, Kardeşler ve Etnik Köken 112
Özet 116

6 Sağaltıcı Müdahale: Yaklaşımlar ve Araştırmalar
Aile İlişkilerini Yeniden Müzakere Etmek 120
Bireysel Baş Etme Görevleri: Yas ve Kimlik Çatışması 122
Ebeveyn-Çocuk İlişkilerinde Sınırlar 123
Ortak Ebeveynlik İlişkisi 125
Ebeveyn-Çocuk-Ebeveyn Üçlüsü 126
Boşanmada Tedaviden Alınan Sonuca Dair Araştırmalar 127
Aileye Yönelik Müdahaleler 128
Çocuklar İçin Okul Tabanlı Gruplar 131
Özet 133

7 Yasal Müdahale: Kanunlar, Politikalar ve Yeni İstikametler
Boşanmanın Düzenlenmesi 137
Boşanma Anlaşmaları 141
Mali Durum: Mal Paylaşımı, Yoksulluk Nafakası ve

İştirak Nafakası 143
Yasal ve Fiziksel Velayet 154
Boşanma Anlaşmazlıklarının Çözümü 163
Boşanma Arabuluculuğu 166
Sözü Edilmeyen Değerler 170
Kanunlar ve Politikalar İçin Önerilerin Özeti 172

Kaynakça 175
Dizin 195

Dizi Editörünün Sunuşu

Çocuk gelişimine ve uyumuna yönelik ilgi hiçbir şekilde yeni değildir. Ne var ki, çocuk çalışmaları klinik ve bilimsel araştırmalardaki gelişmelerden ancak yakın zamanda fayda görmeye başlamıştır. Sosyal bilimler ve biyoloji bilimlerindeki gelişmeler, özel olarak çocukluğa ve ergenliğe odaklanan disiplinlerin ve altdisiplinlerin ortaya çıkışı ve aile, arkadaşlar, okul gibi faktörlerin etkisinin daha fazla takdir edilmesi gelişimsel psikopatoloji araştırmalarını hızlandırmada etkili olmuştur. Çocuk gelişimi ve uyumunu kendi içindeki önemi dolayısıyla araştırmaya ek olarak, yetişkinlikteki klinik sorunları açıklama ihtiyacı da kişiyi çocukluk ve ergenlikteki öncülleri incelemeye yöneltmektedir.

Görece kısa bir zaman dilimi içerisinde, çocuk ve ergenlerle yapılan psikopatoloji çalışmalarında kayda değer bir artış olmuştur. Tamamen çocuk ve ergenlere ve onların uyumlarına adanmış olan pek çok farklı profesyonel dergi, yıllık kitap serisi ve elkitabının varlığı sahada yapılan çalışmalardaki artışı belgeler niteliktedir. Buna rağmen, bilgiyi güvenilir, sistematik ve yaygınlaştırılabilir bir şekilde sunan kaynak eksikliği yaşanmaktadır. Alanda, son gelişmelerin aktarılmasına; çocuk-ergen uyumu ve uyum güçlüğü konusundaki farklı disiplinlerin, yaklaşımların ve kavramsal görüşlerin temsil edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Gelişimsel Klinik Psikoloji ve Psikiyatri üzerine Sage Dizisi, alanın pek çok ihtiyacına eşsiz biçimde yanıt vermek üzere tasarlanmıştır. Dizi, klinik çocuk psikolojisi, çocuk psikiyatrisi, çocuk gelişimi ve ilgili disiplinlerin uzmanları tarafından hazırlanan bireysel monografiler içermektedir. Birincil odak noktası gelişim psikopatolojisidir ki bu tabir burada kabaca bebeklikten ergenliğe uzanan süreçte ortaya çıkan sorunların teşhisi, değerlendirmesi, tedavisi ve önlenmesi anlamında kullanılmaktadır. Dizinin bir kılavuz varsayımı, gençliğin sorunlarının anlaşılması, tespiti ve tedavisinin birden fazla disiplinden ve bir disiplinin içindeki farklı görüşlerden faydalanması gerektiğidir.

Bireysel olarak katkıda bulunan kişilerin görevi, belli başlı bozukluk çeşitleri, teşhis ve tedavi seçenekleri ve uyumu etkileyen özel sorun alanları da dahil olmak üzere farklı konulardaki en son teori ve araştırmaları sunmaktır. Dizi, klinik çalışmadaki çekirdek konu başlıklarına hitap eder. Yazarlardan potansiyel teori, araştırma ve klinik uygulama arasında bir köprü kurmaları; mevcut durumun ve gelecekteki istikametlerin taslağını çıkarmaları istenmektedir. Dizinin amaçları ve bireysel olarak katkıda bulunanlara sunulan görevler zorlayıcıdır. Kabul görmüş bilgi ve uzmanlıklarını güncel konulardaki oldukça okunabilir işlere aktarmayı başaran alan liderlerini aramıza katma konusunda epey şanslı olduk.

Bu kitapta, Dr. Robert Emery *Evlilik, Boşanma ve Çocukların Uyumu* konusunu inceliyor. Bu kitabın ilk baskısının on yıldan daha uzun bir süre önce tamamlanmasından bu yana, araştırmalar büyük ölçüde yaygınlaştı. Dr. Emery, pek çok bölümü genişletti ve boşanma ile uyumun muhtelif boyutlarıyla ilgili en son bulguları temin etti. Kilit önem taşıyan konu başlıklarından bazıları şöyle: Aile ve boşanmada kültürel bakış açıları, boşanmanın çocuklar ve aileler üzerinde kısa ve uzun vadeli etkileri, boşanmanın çeşitli sonuçlarını öngören faktörler, boşanmaya giden yolda ve onu takiben ailedeki değişim süreci. Çocuklar ve ailelerle birlikte yürütülen tedavi programları ve önleyici programların yanı sıra boşanma hukukunun çeşitlemelerini ve aileler üzerindeki etkilerini de içeren müdahaleler aktarılmaktadır. Kitapta yeniden evlenme, kardeş iliş-

kileri, alternatif velayet düzenlemeleri, etnik köken, boşanma ve sonrasındaki uyumu etkileyen diğer faktörler masaya yatırılmaktadır. Yazarın araştırma ve metodolojideki üst düzeydeki uzmanlığı; boşanma, evlilik çatışması ve aile ilişkilerinin etkisi üzerine kapsamlı araştırma programı ve klinik deneyimi kitaba ayrı bir değer katmaktadır. Sonuç olarak, boşanma ve onun bireyler, aileler ve genel anlamda toplum üzerindeki etkileri hakkında mükemmel, güncel ve güvenilir bir kaynak ortaya çıkmıştır.

Dr. Alan E. Kazdin
Dizi Editörü

Giriş

Boşanmaya dair fikirler, yalnızca ailelerin içinde değil, toplum içinde de boşanma, sebepleri, sonuçları ve uygun sosyal tepkiler üzerine yürütülen tartışmalarda sıklıkla kutuplaşır. Kimileri geleneksel ailenin yok olmasından yakınır; kimileri ise aile biçimleri ve rollerindeki çeşitliliğe kucak açar. Boşanmış ebeveynlerin çocukları ya kırılgan ya da incitilemez olarak resmedilir. Aşırı görüşlerin gürültüsünden, çoğunlukla çok değerli araştırmaları ve bireysel olarak çocuklarla aileleri gözden kaçırırız.

Bu kitapta, hem normatif kanıt hem de kişisel deneyim algısını naklederken aşırıların polemiğinden kaçınmaya çalışıyorum. Polemiğin panzehiri bilimsel nesnelliktir ve boşanma alanında bu kitabın ilk baskısından beri on yıl içinde yayımlanan yüzlercesi de dahil olmak üzere pek çok komplike ve kayda değer araştırma bulunmaktadır. Öncelikli hedeflerim hâlâ araştırmaları gözden geçirmek, bütünleştirmek ve onlardan yola çıkarak tahmin yürütmektir; ancak, araştırmalar bireylere değil, gruplara odaklanır. Bu sebeple, araştırma bulgularına meydan okumak ya da ortalamanın yanı sıra değişkenliğe de dikkat çekmek amacıyla bilimin yanı sıra bir klinik psikolog ve arabulucu olarak deneyimlerimden de yararlanmaktayım.

Boşanmanın aile psikolojisini anlamak için, onun ekonomik, demografik, hukuki, kültürel ve tarihsel bağlamlarını kavramak zorundayız. Çalışma alanımdaki en heyecan verici görevlerden biri çeşitli disiplinlerden bir şeyler öğrenmek olmuştur; bu kitaptaki multidisipliner bakış açısını okurun da teşvik edici ve ilgi çekici bulmasını umuyorum. Yalnızca mevcut bilgiler elzem değil, aynı zamanda multidisipliner bakış açısının kendisi de başlı başına aydınlatıcıdır. Çağdaş Amerikan psikolojisi, yararcı köklerine sadık kalarak dikkatle bireysel mutluluğa odaklanır. Ne var ki, diğer disiplinler psikologlara diğer sonuçların, örneğin boşanmanın ve evlilikdışı doğumun toplum açısından akıbetinin, grup için önemini hatırlatır. Bireysel özveriyle kamu yararı arasındaki dengenin nasıl kurulabileceğine yönelik asırlık soruya herhangi bir yanıtım olmasa da, bu sorunun üzerine kafa yormaya değeceğine inanıyorum. Örneğin ben boşanma konusunda daha temkinli bir tutum takınacak bir noktaya geldiysem, bunun sebebi boşanmanın (çoğu toparlanmaya müsait) çocuklar üzerindeki psikolojik etkilerinden ziyade çocuklar, aileler ve toplum üzerindeki sosyal ve ekonomik sonuçlarıdır.

Bu kitabın her iki baskısında da sunulan bilgiler konusunda bana yardımcı olan birkaç kişiye teşekkür etmek isterim. Virginia Üniversitesi'nden Mavis Hetherington, Elizabeth Scott, Steve Nock, John Monahan ve Kimberly Carpenter Emery benim ilgi alanlarımı paylaşan ve kamçılayan uzun süreli meslektaşlarımdır. William T. Grant Vakfı'nın boşanma araştırmacıları birliği çalışmalarımın kapsamını genişletti ve onlara dinamizm kattı. Birlikte Gene Brody, Kathleen Camara, Andy Cherlin, Rex Forehand, Frank Furstenber, Mavis Hetherington, Eleanor Maccoby, Robert Mnookin, Joanne Pedro-Carroll, Don Wertlieb ve Nick Zill de bulunuyordu. Aynı zamanda Lynn Baker ve Kate Bartlett'a hukuk konusunda daha fazla şey öğrenmeme yardımcı oldukları için teşekkür ederim. Özel olarak isimlerinin anılmasını hak eden lisansüstü öğrencileri şunlar: Susan Peterman, Melissa Wyer, Dan Shaw, Jeff Haugaard, Shelly (Tuer) Martin, Karen Rogers, Katherine Kitzmann, Mary Jo Coiro, Mia Smith, Lisa Laumann-Billings, Pete

Dillon, Mary Waldron ve Dave Sbarra. William T. Grant Vakfı ve Virginia Üniversitesi'ndeki İleri Araştırmalar Merkezi ile Çocuklar, Aileler ve Hukuk Merkezi tarafından cömert bir finansal destek sağlandı. Son olarak eşim Kimberly'ye ve çocuklarım Maggie, Julia, Robert ve Lucy'ye sevgileri, sabırları, destekleri ve hayata dair günlük dersleri için teşekkür ederim.

Türkçe Baskıya Önsöz

Gelişimsel psikopatoloji yaklaşımı, bireylerdeki davranışsal problemleri anlamak için gelişimsel süreçleri merkeze alan bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım biçimi ruhsal sorunların nedenlerini anlamaya çalışırken nörobiyolojik ve sosyokültürel alanlarda yapılan çalışmaların verilerini bütünleştirerek psikopatolojiye çok yönlü bir bakış açısı getirmeyi hedefler. İnsan davranışını anlamada genlerden topluma uzanan ve ruhsal gelişimi yaşam boyu devam eden bir süreç olarak kabul eden bu yaklaşım biçimi; ruhsal sorunlara tek faktörlü açıklamalar getirmenin olanaksız olduğunu, insanın karmaşık doğasında ortaya çıkan değişiklikleri çok faktörle açıklamak gerektiğini kabul eder. Cinsiyet farkları, davranışlardaki süreklilikler ve değişiklikler, risk ve koruyucu faktörler, bozukluk ve davranışların gelişimsel açıdan sınıflandırılması ve gelişimsel psikopatoloji modelleri oluşturma bu alanın çalışmaları içindedir.

Bu bakış açısı geleneksel olarak birbirini izleyen basamaklardan oluşan bir gelişim sürecinin varlığını kabul etmez. Bireysel gelişim; karmaşık, çok belirleyenli ve bütün bir süreçtir. Döllenmeden ölüme kadar giden bu süreçte hem bireye özgü biyolojik, zihinsel ve davranışsal faktörler hem de çevreye ait sosyal ve fiziksel faktörler birlikte rol oynar. Genetik yatkınlık ve psikososyal etkiler arasın-

daki ilişkiler; dayanıklılığı ve zedelenebilirliği neyin belirlediği ve bu sorulara genetik/paylaşılmayan çevre paradigması çerçevesinden nasıl yaklaşılabileceği üzerinde çalışılır.

Boşanmanın çocuklar üzerindeki etkilerini gelişimsel psikopatoloji bakış açısı çerçevesinde inceleyen bu kitap bu nedenle büyük önem taşıyor. Evlilik ve boşanma gibi toplumsal süreçlerin çocuk ruhsal gelişimi gibi psikolojik bir süreç üzerine etkisinin çok faktörlü bir bakış açısı ile ele alınmış olması bu alandaki pek çok kalıp yargının gözden geçirilmesini gerektirecektir. Ailenin hem genetik hem de çevresel bir etken olarak çocuk ruhsal gelişimi üzerinde karmaşık bir etkisi vardır. Bu durumda ailedeki değişikliklerin ve tabii ki ailenin parçalanması anlamına gelen boşanmanın da etkileri olması kaçınılmazdır. Bu nedenle aile ile çalışan birçok farklı disiplin boşanma konusunda çalışmalar yapmakta ve yaklaşımlar geliştirmektedir. Ancak bu çalışma bulguları bütünleştirilmediğinde özellikle ailelerin boşanma ile ilgili yanlış bilgilenme ve önyargılarla konuya yaklaştığını gözlemleriz.

Boşanma ile ilgili kalıp yargılar, kişilerin çocuk yetiştirmedeki ve eşler arası ilişkideki tutumlarını etkiler. Oysa normal aile ve normal ruhsal gelişim gibi kavramların bile tanımlarının dönemden döneme ve toplumdan topluma farklılık gösterdiğini unutmamak gerekir. Boşanma ise bu kitapta da anlatıldığı gibi karmaşık bir süreçtir. Boşanma süreci pek çok karmaşık duygu ve yaşantı ile çevrelenir. Toplumsal değer yargıları çerçevesinde anlamlandırılır. Bu sürecin etkileri de ancak, çocuğun özellikleri, ailenin boşanma öncesi durumu ve boşanma sonrası çocuğun yaşam koşulları gibi birçok etken bir arada ele alındığında doğru biçimde belirlenebilir.

Boşanmanın çocuk ruhsal gelişimine etkileri konusundaki görüşler çok farklıdır. Bazı görüşler olumsuz etkisi olmayacağını, hatta tersine, çatışmalı bir aile yanında yaşamaktansa boşanmış ebeveynlerle ilişki sürdürmenin çocuk için daha yararlı olacağını ileri sürerler. Diğer uçta ise "her koşulda boşanmanın çocuk ruh sağlığını olumsuz etkileyeceği, erişkinliğe kadar sürecek izler bırakacağı" görüşü yer almaktadır. Bu görüşler genellikle tek tek olgulara ya da araştırma bulgularına bakarak elde edilen, yanlılık

taşıyan fikirlerdir. Çünkü her çocuk farklı olduğu gibi her boşanmada da koşullar çok farklı olabilmektedir. Çocuğun mutluluğu için ebeveynlerin problemli evlilikleri sürdürmeye zorlanması ne kadar yanlış ise çocuk üzerindeki etkileri hesaba katmadan aile koşullarının büyük ölçüde değişeceği boşanma kararını vermek de aynı biçimde yanlıştır.

Boşanma sonrası çocuk ruh sağlığını etkileyecek en önemli faktörlerden birisi de konuya toplumun yaklaşımıdır. ABD gibi evlilik/boşanma oranının %53 olduğu ve boşanma sonrası çocukların bakımı konusunda pek çok yasal düzenlemenin bulunduğu bir ülke ile kıyaslandığında evlilik/boşanma oranının %20 olduğu ve çocuğu koruyan yasal düzenlemelerin yeterli işlemediği ülkemizde boşanmanın çocuk üzerindeki etkilerinin çok farklı işleyeceğini söylemek mümkündür. Kanımca bu kitabın en çok yol gösterici olacağı alan da boşanma sonrasında nelere dikkat edilirse boşanmanın sorunsuz atlatılacağı konusundaki araştırma bulgularına dayanan bilgilendirmelerdir. Uygun yasal düzenlemeler yapıldığında ve sosyal destek sistemleri devreye girdiğinde boşanma gibi olumsuz bir yaşam olayının bile çocuk ruhsal gelişimi üzerindeki etkisini minimale indirmek mümkündür. Bunun için de ailede ve toplumda bu konudaki bilinçlenmeye gereksinim vardır.

Özellikle sosyal politikaların ve yasaların düzenlenmesi açısından bu kitapta anlatılan araştırma yöntemlerinin ülkemizde konu ile ilgili çalışmalarda yol gösterici olacağını söyleyebiliriz. Aynı zamanda boşanma konusu ile mesleki yaşamında karşılaşan psikolog, psikiyatr ve sosyal hizmet uzmanları gibi profesyonellere ve ailelere de boşanma sürecinde çocukların ruhsal sağlığını korumak için hangi noktalara dikkat edilmesi gerektiğine dair önemli veriler sunmaktadır.

Boşanma gibi sosyokültürel farklılıkların önemli olduğu bir konuda bu durumun ülkemizle ilgili verileri ne şekilde yansıtabileceği sorusu sorulabilir. Bu nedenle kitabın Türkçe çevirisine eklenmiş olan Türkiye'deki yasal düzenlemelerle ilgili bilgilendirme son derece yerinde olmuştur. Boşanmanın çocuklara etkisi söz konusu olduğunda, çocuğun nasıl bir hukuksal sistem içinde yaşadığı ve

haklarının ne düzeyde korunduğu ruh sağlığının korunmasının başlıca koşuludur. Kuşkusuz boşanma süreci ve sonrasında çocukların iyilik halini öncelikle koruyacak bir sistem, boşanmanın ortaya çıkaracağı sorunları en aza indirmede çok yararlı olacaktır.

Sonuç olarak önyargılardan uzak ve objektif verilere dayanılarak boşanma konusunu ele almayı amaçlayan bu kaynağın, hem aileler hem yasa koyucular hem de çocuk ve aile ruh sağlığı alanında çalışan profesyoneller için yol gösterici olacağı düşüncesindeyim. Bu yararlı çalışmayı özenli diliyle Türkçe'ye kazandıran klinik psikolog Elif Okan Gezmiş ve İş Bankası Kültür Yayınları'na teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Emine Zinnur Kılıç
Ruh Sağlığı ve Hastalıkları Uzmanı

1
Genel Bakış

Eğer tüm boşanmalar için geçerli olabilecek belirleyici bir özellik varsa, o da değişimdir. Bazı değişimler fiziksel ayrılıktan çok önce başlar; bazıları yasal boşanmadan sonra uzun süre devam eder. Değişiklikler aile ortamını daha iyi ya da daha kötü kılabilir, ama muhakkak çocukların uyum sağlamasını gerektirir. Dolayısıyla, boşanmanın çocuklar üzerindeki psikolojik etkisi iki seviyede değerlendirilmelidir. İlki, değişime adapte olma sürecidir. Bu süreç, hemen her zaman zor olsa da, daha az kesintiye uğrayan ve istikrarın daha çabuk sağlanabildiği boşanmalarda daha az stresli geçer. İkinci seviye, çocukların uzun vadedeki psikolojik uyumuyla ilgilidir. Boşanma sonrası aile ortamında erişilen istikrar, boşanma öncesindekinden daha iyi, daha kötü veya yalnızca farklı olabilir. Aile etkileşiminin belirli kalıplarının yanı sıra çocuğun çeşitli özellikleri de uzun vadedeki daha olumlu veya olumsuz sonuçlarla ilişkilidir.

Çocukların boşanmayla nasıl baş ettiğini değerlendirirken, geçiş sürecindeki zorlukları küçümsememeli ve anormal sonuçlar riskini abartmamalıyız. Boşanma, bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde oldukça yaygındır. Boşanmanın çocuklar üzerindeki psikolojik etkisinin kaçınılmaz biçimde patolojik olduğu önermesi, çok sayıdaki aileye haksızlık olacaktır. Boşanmanın önemsiz bir geçiş

dönemi olduğunu ileri sürmek ise düpedüz duyarsızlık olur. Belki en duyarsız ve adaletsiz tutum ise yalnızca inandıklarımızı değil, bildiklerimizi de dikkatle gözden geçirmeden boşanma ve boşanmanın çocuklar üzerindeki etkisi hakkında sonuçlara varmaktır.

Çocuklar ve Boşanma Üzerine Bir Bakış Açısı Edinmek

Toplumda bu derece öne çıkan ve pek çokları için oldukça kişisel olan bir meseleye yönelik varsayımlara dair bir bakış açısı edinmek güçtür. Çocuklar ve boşanma hakkındaki görüşlerimiz, bizi ailemize ve çocuk yetiştirmeye yönelik inançlarımızı incelemeye zorlar. Öyle ki, boşanma hakkında herhangi bir tartışma kaçınılmaz biçimde bizi "normal" aileler ve "sağlıklı" çocuk yetiştirmeye dair görüşlerle yüzleştirir.

Boşanmaya dair bir bakış açısı edinmekte zorlanan yalnızca bireyler değildir. Belirli bir çalışma alanı tarafından ortaya atılan varsayımlar nedeniyle, bütün profesyonel disiplinler boşanma hakkında kısıtlı bir bakış açısı geliştirebilir. Ruh sağlığı profesyonelleri, analiz birimi olarak geleneksel biçimde bireye odaklanır. Bu, boşanmanın sebep ve sonuçlarına ilişkin arayışı bireyin "temel karakteri"ne yönlendirir. Bu kavramsal yaklaşım nedeniyle, dış olaylar sıklıkla psikolojik anlamda ne ölçüde belirgin olduklarına indirgenir.

Bireysel bakış açısı ne kadar değerli olursa olsun, çocuklar ve boşanma konusu başka bakış açılarından da ele alındığında değeri artar. Psikologlar, hukukçular, ekonomistler, sosyologlar, antropologlar ve tarihçilerin boşanmanın uygun analiz seviyesi hakkındaki profesyonel varsayımlarını yansıtan farklı bakış açıları vardır. Hiçbir görüş "doğru" değildir. Daha ziyade, her bir kavramsallaştırma giderek genişleyen soyutlama düzeylerinde gelişir. Örneğin bir psikolog, iştirak nafakasına uyum göstermemenin, eski eşin çözümlenmemiş evlilik düşmanlığından kaynaklandığını düşünebilir. Bir avukat, aynı sorunun nafakayı daha sıkı bir şekilde uygulatması gereken yargıçtan kaynaklandığı görüşünde olabilir. Bir

ekonomist, nafaka ödemeleriyle ziyaret hakları arasında bağlantı kurma ihtiyacı duyabilir. Bir sosyolog, Amerikan toplumunda kadınlar açısından geçerliliğini koruyan ekonomik eşitsizliklere dikkat çekebilir. Bir antropolog, çocuk yetiştirmenin farklı kültürlerde farklı şekilde desteklendiğini söyleyebilir. Son olarak, bir tarihçi sorunu aile ve sosyal destek yapılarının tamamlanmamış gelişiminin bir parçası olarak görebilir.

Her bir görüş, doğru ya yanlış olabilir. Nasıl ki mikroskop ile teleskopun işleyişi farklıysa, muhtelif disiplinler de çocuklar ve boşanma konusuna bakmamız için bize farklı mercekler sunar. Bu kitabın merkezi temalarından biri, evlilik, boşanma ve çocuklara dair, çeşitli akademik disiplinlerce sağlanan farklı merceklerin kullanımından gelen daha bütünsel bir anlayıştır.

Boşanmada Bazı Aile Geçişleri

Psikoloji literatürü büyük ölçüde çocukların boşanma kavramlarının ve boşanmaya tepkilerinin incelikli yönleriyle meşgul olmuştur. İronik biçimde, karmaşıklığın bir nedeni boşanmaya bazen basite indirgeyerek bakılmasıdır. Boşanma, muhtelif sosyal, psikolojik ve ekonomik değişimler barındırabilecek ya da barındırmayabilecek bir süreç yerine, sıklıkla tek tip bir psikolojik olay olarak kavramsallaştırılmaktadır.

Genel Bakış

Günümüz araştırmacıları, boşanma süreci ile boşanmanın getirdiği değişikliklere çok daha fazla ilgili göstermektedir. Çocuklar, ebeveyn çatışmasına boşanmadan önce, mahkeme salonunda ve boşanma sonrası aile hayatında maruz kalabilir. Çocuklar, ebeveyn olmaya devam eden eski eşler arasında baki kalan bir bağ olduğu için evliliğe ya da boşanmaya yönelik çözümlenmemiş öfke, çocuk yetiştirme üzerine tartışmalara aktarılabilir. Ebeveynler nispeten iyi bir işbirliği yaptığında bile, pek çok çocuk her bir ebeveyne sadakati nedeniyle kendini parçalanmış hisseder.

Boşanma, aynı zamanda yaygın olarak çocukların ebeveynlerden biriyle, tipik olarak babayla iletişiminin önemli ölçüde azalmasına neden olur. Bunun sonucunda ortaya çıkan ayrılık sıkıntısı*, yeniden bir araya gelinmesi umudu canlı tutuldukça ve ayrılık denemelerine teşebbüs edildikçe; ya da çocuklarla birlikte yaşamayan ebeveyn, onlarla istikrarlı ve öngörülebilir iletişim koşullarını sağlayamadığında uzayabilir. Bu noktada, birlikte yaşanmayan ebeveynin çocuklarla arasındaki iletişimin önemli ölçüde azalacağı tahmin edilebilir.

Yeni bir iş ve sosyal hayat ihtiyacı da birlikte yaşanan ebeveyni çocuklar için fiziksel anlamda daha az erişilebilir kılabilir. Tek ebeveyn olmanın getirdiği yük ise onları psikolojik olarak daha az erişilebilir hale getirebilir. İhtiyaçtan dolayı, bazı ebeveynler boşanmayı takiben çocuklarından beklentilerini yükseltir. Rol gerilimi ya da kendi duygusal durumlarıyla meşguliyet, diğer bazı ebeveynlerin daha az fiziksel ve duygusal destek sağlamalarına ve daha sert disiplin uygulamalarına neden olabilir. Bu olumsuz etkilere suçluluk, kendinden şüphe duyma ya da çocuklarla kısıtlı iletişim sebep verebilir.

Finansal zorluklar, boşanmış ailelerde görülmesi pek de zor olmayan değişikliklerden bir diğeridir. Ekonomik sorunlar, çocukları aile evinden taşınmak ve okul ya da yuva değiştirmek zorunda bırakabilir. Boşanmış anneler ilk defa iş ararken, maaşı daha iyi olan bir iş ararken ya da sosyal yardıma başvururken, sıklıkla evlilikte üstlendikleri rolleri yeniden değerlendirmek ve tanımlamak durumunda kalabilir. Her ne kadar ekonomik koşulları daha iyi ya da ortalama düzeyde de olsa, babalar da boşanmanın tamamen maddi açıdan ölçülen ebeveynlik rollerini azalttığını hissedebilir.

Son olarak, çocukların boşanmadan bir süre sonra yeni bir zorlu durumla karşı karşıya kalma ihtimali vardır: Ebeveynlerinden birinin ya da her ikisinin yeniden evlenmesi. Yeniden evlenme, ebeveynlere yönelik öfkeyi tekrar ateşleyebilir, birlikte yaşanma-

* Ayrılık sıkıntısı ile kastedilen bir tür "can sıkıntısı" değil, stresli bir durum olarak ayrılığın yol açtığı çeşitli kaygılar, korkular, bedensel şikâyetler gibi olumsuz sonuçlardır. (ç.n.)

yan ebeveynle iletişimi iyice azaltabilir ya da ev halkına bir üvey ebeveyn ve belki de üvey kardeşler dahil edebilir. Üvey ebeveyn, çocuklar için yeni bir destek kaynağı olabilir ya da bir işgalci veya rakip olarak algılanabilir. Bunlar, en az psikolojik konular kadar dikkat gerektiren kayda değer olayların bazılarıdır. Pek çok çocuğun sayısız değişiklikle başarıyla baş edebilmesi ise onların toparlanma gücü hakkında önemli bir fikir vermektedir.

Bu Kitaba Genel Bir Bakış

Psikolojik araştırmalar bu kitabın birincil odağı olsa da, belirtilen nedenlerden dolayı metinde diğer sosyal bilimlerden ve hukuktan da kanıt ve bakış açılarına yer verilmektedir. Bu bakış açıları bazen çocuk gelişimi ve psikopatolojisi hakkındaki psikolojik varsayımlara meydan okur. Buna karşın, başka bir disiplin tarafından önerilen bakış açısı eksik ya da odaksız olabilir; bu durumlarda da psikolojik araştırmalar aydınlatıcıdır. Psikolojik araştırmaya odaklanırken tek bir teorik bakış açısı benimsenmemiştir. Ne var ki, bu incelemenin teorik olmadığı söylenemez. Boşanma, çok faktörlü bir süreçtir ve hiçbir gelişim teorisi tek başına, birden fazla potansiyel etkeni açıklamaya yetmez. Öte yandan, birbiriyle yarışan teorik görüşler için mukabele alanları da mevcuttur. Bu tür durumlarda, alternatif öngörüler incelenmiş ve eleştirel biçimde değerlendirilmiştir.

Burada tartışılan araştırmaların pek çoğu aile ilişkilerinin psikolojik yönlerine vurgu yapıyor olsa da, ailelerin bazı ek işlevlerinin de değerlendirilmesine teşebbüs edilmiştir. Amerikalı çiftler aşk için evlenebilir; ancak, birliktelikleri pek çok amaca hizmet eder. Çocukları besleyip büyütme ve sosyalleştirmeye ek olarak, aileler üyelerine ekonomik destek sağlar, çocukları eğitmeye ve onların daha büyük bir topluluk içindeki rollerini tanımlamaya yardımcı olur. Boşanma, daha doğrudan çocuk bakımı sorumlulukları gibi bu işlevlerde de sıklıkla bozulmaya neden olur. Bu tür değişimler, aile ilişkilerini değiştirerek çocukların psikolojik gelişimini doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler.

Kitap, geniş bakış açılarıyla başlayıp giderek artan biçimde bireyselleşen tartışmalara doğru ilerlemekte, sonrasında ise yine geniş bakış açısına dönmektedir. 2. Bölüm'de, ailelerin tanımlanmasında bazı kültürel ve tarihsel farklılıklardan bahsedilmekte; çocuklar ve boşanmanın kısa tarihçesinin taslağı ve günümüzde boşanmanın demografik bir portresi çizilmektedir. 3. Bölüm'de çocuklar ve boşanma üzerine olan araştırmaları yorumlamadaki kavramsal ve metodolojik meseleler tartışılmaktadır. 4. Bölüm, evli ve boşanmış ailelerin çocuklarının ortalama uyumunu karşılaştıran çalışmaların sağladığı normatif kanıtlara genel bir bakış sunmaktadır. Buna karşılık, 5. Bölüm, bireysel farklarla ilgilidir; çocuklar için farklı sonuçlar yordayan* süreçlere yönelik kanıtlar ortaya koymaktadır. 6. Bölüm, boşanmada değişim sürecine aile sistemleri bakış açısını sunar ve bu bölümde psikolojik müdahalelerle ilgili araştırmalar gözden geçirilir. Son olarak, 7. Bölüm'de, yasal müdahaleler boşanma hukukunun ve stratejisinin amaçlarının belirlenmesine de yardımcı olan mevcut araştırma sonuçlarının ışığında değerlendirilmektedir.

* Yordamak (*predict*): Bilinen veya gözlenen durumlardan yola çıkarak bilinmeyen veya gözlenmeyen durumlar hakkında tahminde bulunmak. (ç.n.)

2

Bazı Kültürel, Tarihsel ve Demografik Bakış Açıları

Bu bölüm, antropolojinin, tarihin ve sosyolojinin geniş bakış açılarından bakarak, aileler hakkındaki bazı görüşleri incelemektedir. Bu kısa genel bakış, ilerleyen bölümlerde odak noktası daha net olan psikolojik araştırmaların ele alınmasına zemin hazırlama açısından pek çok amaca hizmet etmektedir. Geniş bağlam, çocuklar ve ailelere dair mevcut sosyal, hukuki ve psikolojik varsayımları anlamak bakımından büyük önem taşır. Buna ek olarak, demografik literatür bizi bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde boşanma ve diğer aile yapılarının yaygınlığıyla ve boşanma oranlarının yaş, ırk, eğitim ve bizzat çocuklar gibi faktörlerden nasıl etkilendiği gibi konulardaki gerçeklerle yüzleştirmektedir.

Belki en önemlisi, farklı kültür ve dönemlerdeki aileler göz önünde bulundurulduğunda ailenin tek ve sabit bir varlık olmadığı sonucuna varılacak olunmasıdır. Bunun yerine, aile biçimleri ve işlevleri geniş toplumun ihtiyaçlarına uyum sağlar. Aile tanımı daha geniş sosyal destekler ve taleplere bağlı olduğundan, boşanmanın tanımı da öyledir. Diğer sosyal yapılar tarafından gerçekleştirilen "aile" işlevlerine bağlı olarak, boşanmanın çocuklar için farklı sonuçları olacaktır.

Dolayısıyla, boşanmanın çocuklar üzerindeki etkisi, çocuğun bakımı için aile dışından temin edilen desteklere kısmen bağlıdır. Bu sonuç, hem akademisyenler hem de sosyal politikaları belirleyenler için önemli bir soruyu gündeme getirmektedir. Devletin daha çok çocuk bakımı desteği sağlaması, ailedeki değişikliklerin sebebi mi, yoksa sonucu mudur? Eğer artan destek ailelerin değişmesine neden oluyorsa, bundan devletin ailenin altını oyduğu anlamı çıkabilir. Aksine, eğer devlet desteği değişen aile ihtiyaçlarına bir yanıtsa, o zaman devlet geleneksel çocuk bakımı işlevlerinin yerini almaktansa onları takviye etmeye girişiyor demektir.

Değişen Aile

Aile çeşitliliğinin günümüzdeki bazı savunucuları, iki ebeveynli çekirdek ailenin doğası gereği "normal" ya da "sağlıklı" olduğu fikrine şiddetle karşı çıkmaktadır (örneğin Demo, 1993). Bunun yerine, ailenin, illa karı-koca ve bir kız ya da erkek çocuk arasında olması gerekmeyen bir ilişki modeliyle tanımlandığını iddia etmektedirler. Bu görüş, antropologların farklı kültürlerde çeşitli aile biçimleri olduğuna işaret eden bulgularıyla tutarlıdır. Tarihçiler de Batılı ailenin, değişen sosyal ve ekonomik taleplere yanıt veren, sürekli gelişen bir sistem olduğunu ileri sürmüştür.

İki Kabile Toplumunda Boşanma

1950'lerin başında, Doğu Afrika'da avcı-toplayıcı bir topluluk olan Hadza halkı arasındaki boşanma oranı Amerika Birleşik Devletleri'nden beş kat daha fazlaydı. Boşanmadan sonra, baba tipik olarak Hadza halkından farklı bir grupla yaşamaya başlar, çocuklar ise anneleriyle kalırdı. Biyolojik babasıyla birlikte yaşayan çocuklar gibi, Hadza halkında da boşanmış ailelerin çocukları sürekli olarak değişen ve diğer gruplarla kaynaşan kendi küçük gruplarının tüm üyelerinden duygusal ve ekonomik destek görürdü (Bilge & Kaufman, 1983).

Amerika'nın güneybatısındaki Hopi Yerlileri'nde, 20. yüzyılın ilk yarısında ilk evliliklerin tahminen % 66'sı boşanmayla sonuç-

lanmıştır. Anaerkil Hopi toplumunda, evlilik devam etse de etmese de, esas olarak kadınlar ve onların erkek ve kadın akrabaları çocukların bakımınından sorumluydu. Dolayısıyla, boşanmayı takiben çocuklar annelerinde kalmaktaydı. Boşanmış babalar, kendi annelerinin evine geri döner; ancak, biyolojik çocuklarını ziyaret etmekte özgür olurdu (Bilge & Kaufman, 1983).

Hadza ve Hopi kültürlerinde ayrılma ve boşanmanın çocuklar için zararlı olduğu düşünülmüyordu. Öyle ki, boşanma çocukların hayat deneyimlerinde büyük bir değişikliğe sebep olmuyordu. Boşanmayla bağlantılı olarak damgalanma söz konusu değildi ve evliliğin sonlanması ailenin maddi kaynaklarına ve sosyal desteğine minimum ölçüde zarar vermekteydi (Bilge & Kaufman, 1983).

Amerikan toplumundan çok farklı olan kültürlerdeki boşanmaları ele almak alakasız görünebilir, oysa oldukça isabetlidir. Boşanmanın sonuçları farklı kültürlerde epeyce farklılık gösterebildiğine göre, Amerika Birleşik Devletleri'nde günümüzdeki boşanmaların etkileri de ne evrensel ne de sabittir. Boşanma araştırmaları kültüre ve zamana bağlıdır. Tarihin başka bir noktasında veya başka bir kültürde boşanma, aileler için farklı deneyimlere ve dolayısıyla çocuklar için farklı psikolojik sonuçlara yol açabilir. Benzer sebepler nedeniyle, boşanmanın çağdaş Amerikan toplumunun çeşitli alt-kültürlerinde yaşayan çocuklar açısından da farklı sonuçlar doğurması beklenebilir.

Çeşitli kültürlerde boşanmanın değerlendirilmesi, aynı zamanda boşanmanın bir olay değil, bir süreç olduğunun altını çizmektedir. Evliliğin dağılması, farklı kültürlerdeki çocuklar için aynı hayat değişiklikleriyle sonuçlanmadığı gibi; aynı kültürü paylaşan çocuklar için de aynı şekilde sonuçlanmamaktadır. Dolayısıyla, boşanmayı aile hayatındaki bir dizi değişim olarak görürken yalnızca kültürel çeşitliliğe değil, aynı zamanda bireysel farklılıklara da vurgu yapmaktayız.

Çeşitliliğin kabul edilmesi kadar benzerliklerin kabul edilmesi de önemlidir. 4.ve 5. Bölümlerde izah edildiği üzere, boşanmanın Amerikalı çocuklar açısından sonuçları hakkında geniş ve yararlı genellemeler yapmak mümkündür. Hadza ve Hopi kültürlerinin

aksine, bugün Amerika Birleşik Devletleri'ndeki sıradan bir boşanma, çocukların hayatında kayda değer bir karmaşaya neden olmaktadır. Bu karmaşa büyük ölçüde geçici olsa da, çocuk ve ailelerin önemli bir oranında sorunlar devam eder. Basitçe ifade etmek gerekirse; bugün Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan çocukların çoğu için, boşanma hiç de zararsız değildir.

Batılı Aile Yapısının Evrimi

Batılı ailelerin tarihi, çağımızda sağlıklı bir aileyi nelerin oluşturduğuna dair varsayımlarla ilgili sorular ortaya koyar. Batılı aile yapısı oldukça kademeli olmakla birlikte sürekli bir değişimden geçmiş; grup ve kabilelerden geniş ailelere, oradan da çekirdek aileye doğru küçülme göstermiştir. Tarihçiler, geniş ataerkil ailenin kabile örgütlenmesinden çıkmasının, değişen ekonomik durumların, özellikle de mülkiyetin miras yoluyla intikalinin ve tarımın gelişmesinin (Engels, 1942/1970) bir sonucu olduğunu tahmin etmektedir. Etkinlikleri tarım çevresinde toplanmış olan geniş aile grupları, kayda geçmiş Avrupa tarihinin en sık rastlanan aile şekliyken; erken dönem Amerikan tarihinde kuşkusuz çiftçi aileleri baskın olmuştur. Ne var ki, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve 20. yüzyılın ilk yarısı boyunca Sanayi Devrimi tipik Amerikalı ailenin yapısını çarpıcı biçimde değiştirmiştir (Hernandez, 1993). Emek talepleri, aile reisi ve bakıcı rollerinde uzmanlaşmış küçük çekirdek aile tarafından daha etkili biçimde karşılanmaktaydı.

Boşanmada son 100 yılda meydana gelen sabit yükseliş ve daha yakın zamanda evlilikdışı doğumlardaki artış (ileride değinilecek), ailelerin boyutundaki bu tarihsel küçülmeyi sürdürmüştür. "Geleneksel" çekirdek aile, aile reisi ve bakıcı rolleriyle, gelişen ekonomik koşullar ve çocuk bakımı yardımları sayesinde artık eskisi kadar finansal bir ihtiyaç teşkil etmemektedir. Her bir çalışan ya da daha doğru bir şekilde ifade etmek gerekirse çift gelirli bir hane, ekonomik talepleri karşılamakta çekirdek aileye rakip olabilecek bir birim halini almaktadır. Kadın ve erkeğin aile rolleri, tamamlayıcıdan çok takviye edici bir şekle büründükçe ve çalı-

şan kişilere yardımcı olması amacıyla daha fazla çocuk bakımı yardımı geliştirildikçe; boşanma, er geç yeniden evlenmeye (ya da yeniden bir hayat arkadaşı edinmeye) teşvik eden unsurların varlığına rağmen akla yatkın bir olasılık haline gelmektedir. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, günümüz ilişkileri giderek ev yerine iş hayatı ekseninde düzenlenmektedir. Hukuk uzmanı Mary Ann Glendon'ın (1980) bu konudaki gözlemine göre, şirketi çalışana bağlayan yasalar giderek daha kısıtlayıcı olurken, eşler arasındaki bağı düzenleyen yasalar ise giderek daha az kısıtlayıcı hale gelmektedir.

Tarihsel bakış açıları, mutlak bir anlamda, iki ebeveynli çekirdek ailenin ideal olmaktan çok idealleştirilmiş olduğuna işaret eder (Cherlin, 1992). Yine de aile yapısının geniş ekonomik durumlara uyum göstermesi fikri, göreceli olarak, çekirdek ailenin çağdaş toplumdaki talepleri karşılamaya uygun *olduğu* anlamını taşır. Boşanmanın sonuçları üzerine yapılan araştırmaların da gösterdiği üzere, iki ebeveynli çekirdek aile günümüzdeki pek çok çocuk yetiştirme işlevini etkili biçimde yerine getirmektedir. Öte yandan, tarihsel ve antropolojik bakış açıları, başka aile biçimlerinin de en az çekirdek aile kadar ya da daha fazla uyum gösterici olabileceğini düşündürmektedir.

Evrimsel Psikoloji Üzerine Bir Not

Batılı ailelerin sosyal tarihine odaklanırken, eş bulma ve çocuk sahibi olmanın sosyal saikler kadar biyolojik saiklerden de etkilendiğini kabul etmek önemlidir. Örneğin, evrimsel psikolojinin bazı ilgi çekici gözlemleri, üreme stratejilerindeki somut toplumsal cinsiyet farklarını anıştırır. Doğum yapmanın biyolojik sınırları nedeniyle, kadınların görece az sayıdaki döle oldukça fazla yatırım yapması gerekirken; erkekler, ürettikleri daha fazla döle nispeten daha az yatırımda bulunabilir (bkz. Buss & Schmitt, 1993). Bu açıdan evlilik, erkek hafifmeşrepliğini kontrol etmeye ve kısıtlı sayıdaki döle erkeğin yatırımını artırmaya yönelik toplumsal işleve, kısmen babalık katiyetini artırarak hizmet eder.

Bu evrimsel psikoloji analizinin yüzeysel bir değerlendirmesinden fazlasına yeterli yerimiz olmadığından birkaç gözlemle yetinmek durumundayız. Teoriyle uyumlu olarak, evlilik çatışmasını ve özellikle boşanmayı (ya da evlilikdışı doğumu) takiben, erkekler çocuk yetiştirmeye ortalamada kadınlardan çok daha az katılmaktadır (Coiro & Emery, baskıda). Elbette, pek çok bireysel farklılık da mevcuttur ve bazı erkekler en az kadınlar kadar ve belki onlardan da fazla katılımda bulunmaktadır. Ne var ki evrimsel teori, ortalamalara odaklanır; sosyal politikanın yaptığı gibi bireylere odaklanmaz. Sebebi ne olursa olsun, kadınların, özellikle de boşanmış ya da hiç evlenmemiş ailelerde, döllerine ortalamada erkeklerden çok daha fazla zaman harcadığı nettir. Teorik açıklaması bir yana, bu deneysel gözlem bizim sosyal gelenek ve politikalarımızı belirlemek zorunda değildir. Bununla birlikte, çağdaş aile politikasını şekillendirirken, özellikle de amacımız onu değiştirmekse, en azından toplumsal cinsiyet farklarını göz önüne almak zorundayız.

Ailenin İşlevleri

Batılı ailenin yapısı değiştikçe, işlevleri de değişmiştir. Sanayi Devrimi öncesinde ailenin, üyelerinin hepsinin değilse bile çoğunun ihtiyaçlarını karşılaması beklenmekteydi. Aile işlevlerinin arasında üyelerini korumak, onlara ekonomik destek sağlamak; öğrenim ve dini eğitim olanakları sunmak; sevgi ve eğlenme-dinlenme olanağı sağlamak ve daha geniş bir topluluk içindeki rollerini tanımlamak yer almaktaydı (Parsons, 1968). Toplum giderek merkezileştikçe, fabrikalar, okullar, kiliseler ya da polis gibi kamu kurumları bu işlevlerin birçoğu için daha fazla sorumluluk üstlenmeye başlamıştır. Üyelerine sevgi temin etmek ve çocukları sosyalleştirmek ise, belki de ailenin en özerk sorumlulukları olmaya devam etmiştir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren, devlet bu geriye kalan işlevler konusunda giderek daha fazla rol üstlenmeye başlamıştır. Devlete ulusun ebeveynliği yetkisini veren hukuki *Parens patriae* kavramı,

çocuk adalet sisteminde radikal değişikliklere sebep olmuş; çocukları yoksul evlerden ve yetersiz ebeveynlerden kurtarma amacıyla sığınma evleri, ıslahevleri ve çocuk rehberlik klinikleri kurulmuştur (Empey, 1976). Her ne kadar zamanın daraltılmasıyla tarihin teleskopik görüntüsünün odağı azalsa da, 20. yüzyılda çocuklar için devlet destekli bakımın, eğitimin ve ekonomik desteğin artırılmasına yönelik çabalar bu tarihsel eğilimin devamı gibi görünmektedir. Kamu kurumları, bir zamanlar ailelerin alanında yer alan işlevleri giderek daha fazla üstüne almıştır. Öte yandan, son yıllarda refah programlarında ve kamusal eğitime verilen destekteki düşüşe bakılırsa, belki de bu eğilim tersine dönmektedir.

Devletin Aile İşlevleri Varsayımı: Aile Değişiminin Sebebi mi, Sonucu mu?

Aile boyutu küçülmüş ve devlet kurumları aile işlevlerinde giderek artan şekilde söz almıştır; ancak devlet, pek de yeterli bir yedek ebeveyn değildir. Bu tespitin doğruluğu, evlilikler sonlandığında görünür hale gelmektedir. Boşanma sonucunda ekonomik destek, eğitim fırsatları, sosyal rollerin tanımı, duygusal ilişkiler ve çocukların sosyalleşmesinin tamamının zarara uğraması, çekirdek ailenin bu işlevleri yerine getirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Devletin bir aile vekili görevi görüp görmemesi *gerektiği* tartışmaya açıktır. Ampirik olarak, bu tartışma sıklıkla devlet desteğinin sonuçlarına yönelik fikir ayrılıklarının şekline bürünür. Devlet desteğinin ailelerin geleneksel çocuk yetiştirme işlevlerini yerine getirmeleri açısından engelleyici bir faktör olduğunu savunanlar vardır. Bu açıdan bakıldığında, boşanmış ailelere yapılan yardımdaki artış, evlilik konusunda istenmeyen bir yan etki olarak caydırıcılığa neden olmaktadır. Öte yandan, bazı kişiler ise boşanmış ve tek ebeveynli ailelere sağlanan devlet desteğinin yol açtığı bu caydırıcılığın önemli bir düzeyde olmadığını, ama ihtiyaçları ailelerince tam olarak karşılanamayan çocuklara yardım etme açısından önem teşkil ettiğini savunmaktadır.

Dolayısıyla, devlet politikalarının aile yapısındaki değişikliklerin sebebi mi, yoksa sonucu mu olduğu konusu hem akademisyenler hem de sosyal politikaları belirleyenler tarafından ateşli biçimde tartışılmaktadır. Örneğin, aileye bağımlı durumdaki çocukların devlet garantisindeki ekonomik desteğinin evliliklerin sonlandırılmasında etkisi sorgulanmıştır. Öyle ki, tam olarak da bu konu üzerine deneysel ve korelasyonel veriler mevcuttur. Örneğin, Denver ve Seattle gelir sürdürme deneylerinin sonuçları, devletin finansal desteğinin ayrılma/boşanma oranlarında çarpıcı bir etkisi olduğunu ortaya koymaktadır. Deneye katılan ailelerden, rastgele biçimde Bakmakla Yükümlü Oldukları Çocukları Olan Ailelere Destek ödemelerinden daha fazla bir geçici gelir ve yemek yardımı garanti edilen gruba atananlarda %50 oranında ya da bu oranın üzerinde olmak kaydıyla daha fazla ayrılma/boşanmaya rastlanmıştır (Groeneveld, Hannan & Tuma, 1983).

Deneysel manipülasyon, desteğin artırılmasının evliliklerin dağılmasında da bir artışa sebep olduğunu ortaya koymuştur; ancak, bu etkinin büyüklüğüne yönelik tahminler gelir sürdürme deneylerinde çarpıtılmış olabilir. Deneylerin zaman kısıtlaması içeren yapısı, mutsuz evliliği olan çiftlerin daha yüksek düzeyde bir gelire hâlâ erişebiliyorken ayrılmasıyla, abartılı bir kısa vadeli artışa neden olmuş olabilir. Dahası, deneydeki katılımcıların normal seviyelerin üzerinde gelir elde etmiş olması da evliliğin sonlanmasında abartılı oranlara yol açmış olabilir. Her iki ihtimali de destekler biçimde, çeşitli ödeme seviyeleri olan eyaletlerle kıyaslandığında daha yüksek oranda destek ödemesi ile daha yüksek ayrılık/boşanma oranları arasında bir ilişki bulunmuştur; ancak, bu etkinin büyüklüğüne yönelik tahminler çok daha mütevazıdır (Elwood & Bane, 1985). Dolayısıyla, görünüşe göre devletin finansal desteği ayrılma/boşanmalardaki artışı teşvik etse de (ya da buna imkân sağlasa da), bu etkinin boyutu kesin değildir. Tek ebeveynlere yapılan ödemeleri kısıtlayarak iki ebeveynli aileleri teşvik etmek için tasarlanmış güncel "refah reformu" deneyleri, bu etkilerin boyutuyla ilgili daha fazlasını açığa çıkaracaktır.

Birleşik Devletler'de Evliliğin Dağılmasının Kısa Tarihçesi

Refah konusundaki ihtilafta olduğu gibi, boşanmayı düzenleyen kanunların ailedeki değişikliklerin sebebi mi, yoksa sonucu mu olduğu konusu da epeyce tartışılmaktadır. Tarihin daha eski dönemlerinde yasal kısıtlamaların boşanma konusunda caydırıcı bir rol oynadığına şüphe yoktur; ancak boşanma hukukunda bu yüzyılda yapılan değişiklikler, aile yapısının değişiminden önce değil, sonra gelmiş gibi görünmektedir.

Hukuki Tarih

Avrupa tarihinin büyük bir bölümü boyunca boşanma, Katolik Kilisesi tarafından yasaklanmış durumdaydı. Reform'u takiben, evlilik ve boşanma kademe kademe seküler bir denetim altına alındı, ancak boşanma son derece kısıtlıydı ve boşanmaya yalnızca üç "kusur" halinde izin verilmekteydi: zina, zulüm ya da heretik inanç (Eekelaar, 1991). Hem Avrupa'da hem de onu takiben Amerika'da, kusuru kanıtlamak erkekler için kadınlara göre daha zordu. Amerikan kolonilerinde, Kuzey'deki Püriten yerleşimlerinde evlilik ve boşanma başından beri yönetim tarafından kontrol edilmekteyken; Güney'de, geçici olarak bile olsa, dini kontrol hâkimdi (Halem, 1981). Erişilebilir veriler, erken dönem Amerika tarihinde boşanmanın oldukça nadir olduğuna işaret etmektedir. Örneğin, 1692'den 1786'ya kadar Massachusetts kolonisinde yalnızca 229 boşanma başvurusu yapılmıştır (Scanzoni, 1979). Kusur uygulaması 19. yüzyıl boyunca geçerliliğini sürdürmüş; "çıkış masrafları"nın yüksek tutulmasıyla, kanunlar boşanmaya karşı caydırıcı bir rol oynamıştır (Halem, 1981).

Ne var ki, 20. yüzyıl ilerledikçe mahkemeler, giderek artmakta olan boşanma başvurularıyla baş edebilmek için dar biçimde tanımlanmış yasal mevzuatı daha geniş yorumlamaya başlamıştır. Bu durum, belirli gerekçeler dahilinde verilen boşanma kararlarının oranında belirgin olarak görülmektedir. 1867-1886 yılları arasın-

da ve 1965'te yaşanan iki dönemde, şu değişiklikler yaşanmıştır: Bir gerekçe olarak zina, 1867 ila 1886 arasında tüm boşanmalar arasında % 24.6'ya, 1965'te ise yalnızca %1.4'e gerilemiştir; terk edilme gerekçesi tüm boşanma gerekçeleri arasında % 44.1'lik bir orandan % 13.8'e düşmüştür; sarhoşluk, % 7.8'ken % 0.3 olmuştur. Bunların yanı sıra daha belirsiz bir gerekçe olan zulüm dolayısıyla kabul edilen boşanmaların oranı % 16.3'ten % 41.7'ye yükselmiştir (Plateris, 1974).

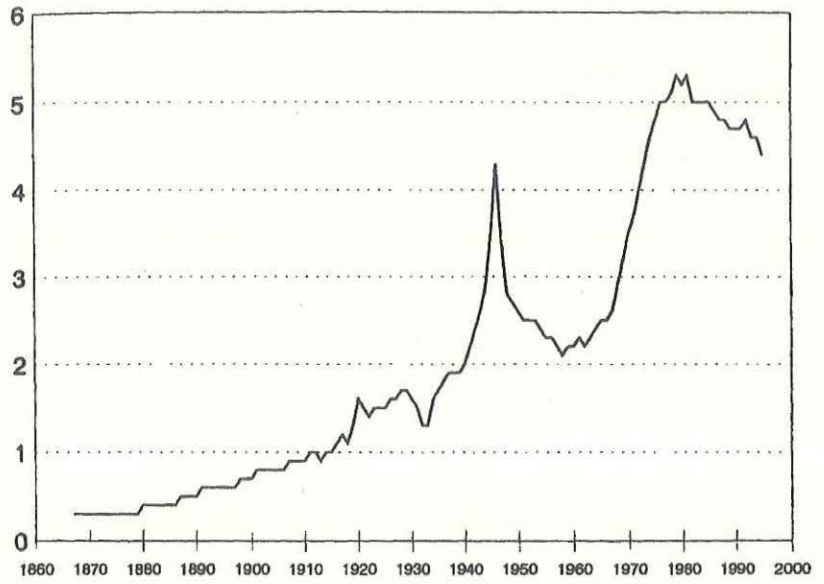
Yasal uygulamalar o kadar kısıtlayıcı olmaktan çıkmış, ancak California ilk "anlaşmalı" boşanma kanununu 1970 yılında kabul edene dek yasal prosedürde göze çarpan bir değişim gerçekleşmemiştir. Bu yeni kanuna göre, eşlerden biri evliliği herhangi bir kusuru kanıtlamak zorunda olmadan ve hatta eşinin onayını dahi almadan sonlandırabilmekteydi. 50 eyaletin tümü, o zamandan başlayarak, boşanma nedeni olarak yalnızca ayrı yaşanan bir zaman dilimini (örneğin bir sene) gerektiren anlaşmalı boşanma kanunlarını uygulamaya koymuştur. Birkaç eyalet bu tür boşanmalarda iki tarafın da onayını istemektedir. Bazı eyaletler ise kusur boşanmalarını halen bir seçenek olarak tutmaktadır (Elrod & Spector, 1996).

Anlaşmalı boşanma, aile hukukundaki çarpıcı değişimleri temsil etmekle birlikte her bir eyalet anlaşmalı boşanmayı benimsedikçe boşanma oranları yalnızca hafif bir yükselme göstermiştir (Glenn, 1997). Yakın zamanda yapılan bir çalışma esaslı bir etkinin olduğunu öne sürmüşse de (Nakonezny, Shull & Rodgers, 1995), metodolojisi ikna edici biçimde eleştirilmiştir (Glenn, 1997). Dolayısıyla, 20. yüzyılda anlaşmalı boşanma kanunları da dahil olmak üzere boşanma gerekçesinde yapılan değişiklikler, boşanma oranlarındaki değişimin sebebi değil, sonucu gibi görünmektedir. Bu nedenle, aile hukuku da aktif olarak boşanmayı engellemeye çalışmaktan uzaklaşıp, değişen sosyal koşullar karşısında tepkisel biçimde kanunları değiştirmeye yönelmiştir. Öte yandan, bazı eyaletlerin yasama organlarının insanları evliliğe teşvik edip, boşanma ve evlilikdışı doğumların önüne geçecek daha bağlayıcı kanunları değerlendirmeye aldığı düşünülürse, belki de daha aktivist bir yaklaşımın geri dönüşüne şahit oluyoruzdur.

Demografik Tarih

Demografik veriler, 1960 ve 1970'lerde Amerika Birleşik Devletleri'nde boşanmanın görülme sıklığındaki artışın yalnızca yakın zamandaki gelişmeleri değil, 100 yıldır süren geniş bir tarihsel eğilimi yansıttığını göstermektedir (Cherlin, 1992). Şekil 2.1'de ortaya koyulduğu üzere, boşanma sıklığı 1867'den 1995'e çoğunlukla yükselme göstermiştir. 1867'de, yani ulusal boşanma verilerinin mevcut olduğu ilk yılda, yıllık boşanma oranı 1000 kişilik nüfusta %0.3 düzeyindedir; 1979-1981 arasında modern tepe noktasına ulaşmış; oran 17 kat yükselerek 1000 kişi için %5.3 düzeyine çıkmıştır. 1980'lerde ve 1990'larda boşanma oranı sabitlenmiş, daha sonra ise düşüşe geçmiştir. 1995 yılında, 1000 kişilik nüfusta 4.4 boşanma vardı (Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1995).

Boşanma oranlarının genel eğiliminde kayda değer istisnalar da olmuştur. Örneğin, 2. Dünya Savaşı'nı takiben boşanmada meydana gelen çarpıcı ama kısa süreli dalgalanma, 1970'lere kadar aşılamamıştır. Boşanma oranları Büyük Bunalım yıllarında düşmüştür

Şekil 2.1. 1000 kişilik nüfus için yıllık ABD Boşanma Oranları: 1867'den 1995'e.

ki bu da ekonomik koşulların evli kalmayı teşvik edici rolüne işaret etmektedir. Dikkat çekilmesi gereken son bir istisna da boşanma oranlarında 1950'lerde meydana gelen düşüştür. Cherlin (1992), 1950'lerin Amerikan aile tarihinde alışılmışın dışında bir zaman dilimi olduğunu ileri sürmüştür. 1960 ve 1970'lerdeki boşanma oranlarının, tarihsel eğilimler göz önünde bulundurulduğunda anormal bir yükseklikte olmadığını; daha ziyade, 1950'lerin boşanma oranlarının sıra dışı bir düşüklükte olduğunu savunmaktadır.

Genel olarak, evliliklerin dağılmasındaki uzun süredir devam eden artışı, anlaşmalı boşanmaya, çalkantılı 1960'lara ya da "ben nesli"ne atfetmek güçtür. Mevcut boşanma oranları oldukça yüksektir; ancak boşanma, güncel olaylara ek olarak değişen kültürel ve ekonomik koşulların ürünü olmalıdır. Öyle ki, her ne kadar Amerika Birleşik Devletleri'ndeki boşanma oranları diğer tüm sanayi toplumlarından yüksekse de, pek çok Avrupa ülkesindeki boşanma ve evlilikdışı doğum oranları ABD'ye bağlı olarak artış göstermiştir (Burns & Scott, 1994).

Birleşik Devletler'de Bugünün Boşanma Demografisi

Geçmişten geleceğe dönüldüğünde, bugünün çiftlerinin kaçta kaçının boşanacağı sorusu ortaya çıkar. Nüfusbilimciler Arthur Norton ve Louisa Miller, bebek patlaması neslinin ilk evliliklerinin yaklaşık yarısının boşanmayla sonuçlanacağını; ancak daha yakın zamanda doğanlar için boşanma oranın her 10 evlilikte 4'e düşebileceğini tahmin etmektedir (ABD Nüfus Bürosu, 1992). Öte yandan, tüm nüfus için olan boşanma verileri, alt gruplar arasındaki önemli farkların ve evlilikdışı doğum, birlikte yaşama, yeniden evlenme, yeniden boşanma gibi çocukların aile yaşamlarına ilişkin düzenlemeleri etkileyen önemli faktörlerin fark edilmesini güçleştirmektedir.

Boşanma Oranlarını Etkileyen Bazı Kilit Faktörler

Boşanma oranları, ırk, yaş ve eğitim gibi faktörlere göre belirgin değişiklikler göstermektedir. Siyahiler, beyazlara göre daha faz-

la boşanma eğilimi göstermektedir; ancak, siyahiler resmi olarak boşanmaktansa eşleriyle ayrılıp farklı yerlerde yaşamaya özellikle daha meyillidir (ABD Nüfus Bürosu, 1992). Evlilikdışı doğum, siyahi ve beyaz çocukların deneyimini çok daha çarpıcı biçimde ayırmaktadır. 1996'da, beyaz annelerin tüm doğumlarının tarihi nitelikteki devasa bir yüzdesi evlilikdışında gerçekleşmiştir: % 25.6. Siyahi anneler arasında ise evlilikdışı doğum yüzdesi tam anlamıyla astronomiktir: % 69.7 (Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1997). Boşanma ve evlilikdışı doğum oranları, Hispanik Amerikalılar için beyazlarla siyahilerin arasında bir noktada bulunmakta; (ulusal istatistikleri mevcut olmayan) Asyalı Amerikalılar ise en düşük oranlara sahip olma eğilimi taşımaktadır.

Evlilikdışı doğum oranları pek çok Avrupa ülkesinde de, bazıları ABD oranlarını da geçecek şekilde yüksektir. Örneğin, İsveç ve Danimarka'daki doğumların yaklaşık *yarısı* evlilikdışında gerçekleşir; ancak doğan çocukların neredeyse tamamı birlikte yaşayan çiftlere aittir. Aynı durum, ABD'deki evlilikdışı doğumların yalnızca dörtte biri için geçerlidir (Bumpass & Raley, 1995; Burns & Scott, 1994). Bu kitap, boşanmaya odaklanmaktadır, fakat evlilikdışı doğumlar da açık biçimde Amerikalı çocukların aile hayatında büyük önem teşkil etmektedir.

İlk evlilik yaşı, eğitim ve gelir faktörlerinin hepsi boşanmaya yatkınlıkla tersinden ilişkilidir. Yaş, özellikle belirgin bir faktördür. İlk evlilikte boşanma riski, artan yaşla birlikte düşmektedir. Öyle ki, 20 yaşından önce evlenen kadınlarda boşanma oranı, 30 yaşından sonra evlenenlere kıyasla iki ila dört kat fazladır (ABD Nüfus Bürosu, 1992). Eğitim düzeyi arttıkça boşanma oranlarında bir miktar düşüş olsa da, boşanma ve eğitim arasındaki ilişki doğrusal değildir. Lise ya da üniversite mezunu kişilerdeki boşanma oranları, lise ya da üniversiteyi yarım bırakmış kişilerden daha düşüktür. Bu da, bir kişilik özelliğinin hem okulu bitirmekle hem de evli kalmakla alakalı olabileceğine işaret etmektedir (Glick, 1984; ABD Nüfus Bürosu, 1992).

Boşanmayı yeniden evlenmenin takip etmesi olasıdır. Yakın zamandaki kohortlara yönelik istatistikler, dört boşanmış erkekten

üçünün ve üç boşanmış kadından ikisinin er ya da geç tekrar evlendiğini göstermektedir (Sweet & Bumpass, 1987). Yeniden evlenme oranlarındaki cinsiyet farklılıkları, erkeklerin daha genç ve hiç evlenmemiş bir ikinci eşinin olması ihtimalinin kadınlardan fazla olmasına bağlanabilir. Otuzlu yaşlarının sonlarına doğru ya da daha da ileri yaşlarda boşanan kadınlarda yeniden evlenme oranları özellikle düşüktür (Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1995). Günümüzün yeniden evlenme oranları, önceki nesillere göre daha düşüktür ve yeniden evlenme beyazlarda, siyahilerden çok daha yaygındır (Sweet & Bumpass, 1987). Öte yandan, bu farkların büyük bir kısmını birlikte yaşama oranları oluşturmaktadır. Öyle ki, geçtiğimiz yıllarda tekrar evlenen kişilerin yaklaşık % 60'ı, evlenmeden önce birlikte yaşadıklarını bildirmektedir (Bumpass, Raley & Sweet, 1994; Cherlin, 1992).

İkinci evliliklerin belki %60'ı boşanmayla sonuçlanmaktadır. Dolayısıyla, ikinci evlilikte boşanma ihtimali ilkinden fazladır (Glick, 1984). Bu artan risk, müteakip evliliklerin süresinin ortanca değerindeki düşüşle de belgelenmiştir. 1990'da, boşanmayla sonuçlanan ilk evliliğin süresinin ortanca değeri yaklaşık 8 yılken, ikinci evlilikler için bu değer 5 ila 6 yıl arasında yer almış, üçüncü evlilikler içinse 2 yıldan az hale gelmiştir (Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1995).

Boşanma Oranlarına Çocukların Etkisi

Çocukların varlığı, boşanma olasılığını etkileyen bir diğer önemli faktördür. Günümüz çiftleri, "çocuklar için" evli kalmaya eski nesiller kadar meyilli değildir. Hatta çağımız boşanmalarının yaklaşık % 60'ını çocuklu aileler oluşturmaktadır (Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1995). Araştırma bulguları, çocuklu çiftlerin boşanma olasılığının çocuklu olmayanlardan daha düşük olduğuna işaret etmektedir (Waite & Lillard, 1991; Waite, Haggstrom & Kanouse, 1985); ancak çocukların varlığı her durumda belirleyici değildir.

Çocuk sayısı ve çocukların yaşı da iki önemli noktadır. Okulöncesi çağda çocukları olan ailelerin boşanma oranları, aynı süredir

evli olan çocuksuz ailelerin yarısı kadardır (Waite v.d., 1985); ancak bu koruyucu etki, yalnızca ilk çocuk için geçerli olabilir (Waite & Lillard, 1991). Okul çağında çocukları olan aileler için ise boşanma oranları çocuksuz çiftlerle hemen hemen aynıdır (Cherlin, 1977) ve hatta ergenlerin varlığı boşanma riskini artırabilir (Waite & Lillard, 1991).

Küçük çocukların koruyucu etkilerine rağmen, pek çok çocuk ebeveynleri boşandığında küçüktür, çünkü boşanma riski evliliğin ilk yıllarında daha fazladır. Bir ulusal araştırmanın verileri, 6 yaşına kadar boşanma deneyimini yaşayan çocukların % 40'ının hayatının ilk yılında, % 20'sinin 1 ila 2 yaşında, % 15'inin 2 ila 3 yaşında, % 10'unun 3 ila 4 yaşında ve % 15'inin 4 ila 5 yaşında olduğunu göstermiştir (Bumpass & Rindfuss, 1979). Bir diğer ulusal araştımaya göre, 12 yaşına kadar boşanma deneyimini yaşayan çocukların üçte ikisi bunu 6 yaşından önce yaşamaktadır (Furstenberg, Peterson, Nord & Zill, 1983).

Çocuk sayısı da boşanma ihtimalini etkileyebilir. Bazı araştırmalar, bir ya da iki çocuklu ailelerde (üç ya da daha fazla çocuklulara kıyasla) daha düşük boşanma oranları bulmuştur (Thornton, 1977). Bazı araştırmalar ise okulöncesi dönemde üç çocuğu olan ailelerde daha az değil, daha fazla istikrara (Fergusson, Horwood & Lloyd, 1990); çocuk sayısı beş ve üstüne çıktığında ise daha fazla parçalanmaya rastlamıştır (Heaton, 1990). Son olarak, çocukların varlığının boşanma ihtimalini neredeyse *artırdığı* durumlar vardır. Evlilikten önce hamilelik ya da evlilikdışı doğum olan (O' Connell & Rogers, 1984; Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1992) ve üvey çocukların yeniden evliliğin bir parçası olduğu durumlarda (White & Booth, 1985) boşanma oranları daha yüksek olmaktadır. Öte yandan, ilk evliliklerde de olduğu üzere, ikinci evlilikte çocuk sahibi olmak da evliliğin istikrarını artırmaktadır (Wineberg, 1992).

Birleşik Devletler'de Bugünün Çocuklarının Ailesel Yaşam Koşulları

Çocukların ebeveynlerinin boşanmasını deneyimleme ihtimali aynı zamanda ırka ve belki cinsiyete de bağlıdır. Tablo 2.1, Ame-

TABLO 2.1. 18 Yaşından Küçük Çocukların Farklı Ebeveynsel Yaşam Düzenlemelerinin Oranı: Amerika Birleşik Devletleri, 1995[a]

Yaşam Düzenlemeleri	*Tüm Irklar*	*Beyaz*	*Siyahi*	*Hispanik*[b]
Yalnızca anne	**24.5**	**18.3**	**58.3**	**29.7**
Ayrı/Boşanmış	14.8	13.2	23.9	17.6
Hiç evlenmemiş	8.7	4.3	32.3	10.8
Dul	1.0	0.8	2.1	1.3
Yalnızca baba	**3.7**	**3.5**	**4.5**	**4.4**
Ayrı/Boşanmış	2.4	2.5	2.0	2.3
Hiç evlenmemiş	1.0	0.8	2.1	1.9
Dul	0.2	0.2	0.3	0.2
İki ebeveyn[c]	**71.8**	**78.2**	**37.1**	**65.8**
Biyolojik ebeveyn[d]	*58.5*	*64.9*	*23.6*	*53.4*
Anne/Üvey baba[d]	*10.5*	*10.3*	*11.6*	*10.1*
Baba/Üvey anne[d]	*0.9*	*1.0*	*0.4*	*0.5*
Evlatlık/Diğer[d]	*1.8*	*1.9*	*1.5*	*1.8*

KAYNAK: ABD Nüfus Bürosu (1996b)

a. Bu tabloya, her iki ebeveynle de yaşamayan çocuklar dahil değildir. Bu çocuklar tüm çocukların yaklaşık %4'ünü oluşturur; %2'si beyaz, %8'i siyahi ve %3'ü Hispanik çocuklardır.

b. Hispanik, herhangi bir ırk olabilir.

c. Bu nüfus verilerinde iki ebeveynli ailelerin çeşitleri arasında bir ayrıma gidilmemiştir. Dolayısıyla, bu verilere biyolojik, üvey ve evlat edinen ebeveynler dahildir.

d. İtalik olarak belirtilmiş tüm sayılar tahminidir. Bu sayılara, 1995'teki iki ebeveynli ailelerin yüzdesi 1990'da Nüfus Bürosu tarafından ırka göre raporlandığı haliyle biyolojik, üvey ve evlat edinen ailelerin yüzdesiyle çarpılarak erişilmiştir, (1992).

rika Birleşik Devletleri'nde 1995 yılında ebeveynleriyle yaşayan çocukların ailesel yaşam koşullarını özetlemektedir. (Tabloya, her iki ebeveynle de yaşamayan %4'lük kesim dahil değildir). Bu verilere göre çocukların % 71.8'i her iki ebeveynle birlikte, % 24.5'i yalnızca anneleriyle ve % 3.7'si yalnızca babalarıyla yaşamaktadır. Ne var ki, çocukların yaşam düzenlemelerinin bu denli geniş bir ölçüyle tavsif edilmesi, iki önemli gerçeği örtbas etmektedir. İlki, tek ebeveynli ve çift ebeveynli ailelerin *içinde* önemli farkların yer almasıdır. İkincisi, çocukların yaşama koşullarında belirgin etnik farklılıklar olmasıdır.

Tablo 2.1'de yer alan detaylı veriler bu noktaları ortaya koymaktadır; ancak, dikkatin özellikle önem teşkil eden birkaç örneğe yöneltilmesi gerekmektedir. Her ne kadar Amerikalı çocukların %71.8'i anne ve babalarıyla yaşamaktaysa da; yalnızca

%58.5'i *biyolojik* ebeveynleriyle yaşamaktadır (beyaz çocukların % 64.9'u, siyahi çocukların % 23.6'sı ve Hispanik çocukların % 53.4'ü). Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çocukların %11'inden fazlası bir üvey ebeveynle, çoğunlukla da üvey babayla yaşamaktadır (ABD Nüfus Bürosu, 1992). Tek ebeveynli aileler konusunda ise, temel nedenlerinden biri boşanma olmakla birlikte Tablo 2.1 aynı zamanda evlilikdışı doğumun da önemine işaret etmektedir. Öyle ki, tek ebeveynle yaşayan Afro-Amerikalı çocukların bu durumunun sebebi boşanmadan çok evlilikdışı doğumdur. Son olarak, tablodaki nokta yaygınlığı verilerinin, hayatının bir noktasında ebeveynlerinin boşanmasına şahit olacak ve tek ebeveynli bir aileyle yaşayacak olan çocukların sayısını *azımsayıcı* bir tahminde bulunduğu dikkate alınmalıdır. Gerçekten de, Bumpass (1984) evli bir çifte doğan tüm beyaz çocukların %38'inin ve tüm siyahi çocukların %75'inin, 16 yaşından önce bir boşanma deneyimleyeceğini öngörmüştür.

Çocukların Boşanma Sonrası Yaşam Düzenlemeleri

Çocuklar, bir boşanma sonrasında nerede yaşar? Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi'ne (1995b) göre, 1990'daki boşanma kararlarının %72'sinde fiziksel velayet anneye verilmiş; %16'sında ortak velayet, %9'unda velayeti babanın alması, %2'sinde bölünmüş velayet (kardeşlerin ayrılması) ve %1'nde velayetin anne ya da babadan başka birine verilmesi yönünde hüküm verilmiştir. Ne var ki, bu verilerin dikkatli biçimde ele alınması gerekmektedir. Kararların pek çoğu, velayeti kesin olarak tayin etmemiştir. Dahası, boylamsal araştırmaların* sonuçları, özellikle de ortak velayet ve

* Boylamsal araştırma (*longitudinal research*): Bir örneklemin belirli bir zaman dilimi boyunca takip edildiği, bu zaman diliminde belirli aralıklarla aynı ölçümlerin yapıldığı ve bu sayede araştırılan konuda zaman geçtikte ne tür değişimlerin ortaya çıktığını tespit etmeyi amaçlayan bir araştırma yöntemi. Bu yöntemle, örneğin 6 yaşındaki çocuklardan oluşan bir grup 10 yıl boyunca ikişer yıllık aralıklarla takip edilip okul başarısı vb. alanlarda aralarında ne tür farklar ortaya çıktığı, bu farkların neyle ilişkili olduğu araştırılabilir. (ç.n.)

babanın velayeti durumlarında gerçekte yaşanan yerin sıklıkla resmi velayet kararlarından farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır (Maccoby & Mnookin, 1992). Son olarak, bu veriler Tablo 2.1'de bildirilen nüfus istatistiklerinden önemli noktalarda ayrılmaktadır. Dolayısıyla, tartışmalı bir konu olan çocukların boşanma sonrası yaşam düzenlemeleri dikkatli bir inceleme gerektirmektedir.

Babayla İkamet

Tartışmalardan biri, birincil olarak babalarıyla yaşayan çocukların sayısı üzerinedir. Babaya velayet verilmesinde bir artış olduğunu dile getiren popüler görüşler bir yana, baba tarafından yönetilen tek ebeveynli ailelerin yüzdesi 1960 ile 1990 yılları arasında % 10 civarında seyretmiştir. Yaşı daha büyük ve eğitim durumu daha yüksek babalar, çocuklarını daha yaygın olarak yanlarına almaktadır (Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi, 1995b). Babaların, erkek çocukların ve yaşı daha büyük olan çocukların velayetini alma olasılığı da daha yüksektir (Meyer & Garasky, 1993). Çocukların babayla ikamet etmesi son yıllarda nispeten yükselişe geçmiş, 1990 yılında tek ebeveynli ailelerin %15'ini oluşturmuştur. Buna ek olarak, tek ebeveynli ailelerin sayısındaki büyük artış nedeniyle bekâr bir babanın yönetimindeki ailelerin de mutlak sayısında çarpıcı bir yükselme meydana gelmiştir (Meyer & Garasky, 1993).

Babayla İletişim

Çocukların, birlikte yaşamadıkları babalarıyla arasındaki düşük iletişim de, kayda değer bir ihtilaf kaynağıdır. Her ne kadar istatistiklerin arkasındaki sebeplere yönelik anlaşmazlıklar olsa da, pek çok boşanmış babanın çocuklarıyla çok az iletişim kurduğu tartışma konusu bile değildir (Furstenberg v.d., 1983; Mott, 1990; Seltzer, 1991; Seltzer & Bianchi, 1988; Zill, 1988; bkz. 5. Bölüm). Örneğin, daha yakın tarihli araştırmalardan birinde, boşanmış babaların yaklaşık üçte birinin çocuklarını geçen bir yıl içinde bir kere gördüğü ya da hiç görmediği bildirilmiştir. 10 babadan 4'ü,

çocuklarını yılda birkaç defa ila ayda üç defa arası bir sıklıkta; dörtte biri ise haftada bir ya da daha sık görmektedir (Seltzer, 1991; bkz. Şekil 5.2). Ayrılıktan kısa bir süre sonra iletişim daha fazla olmakta, ancak zamanla azalmaktadır. Babaların aksine, çocuklarıyla birlikte yaşamayan anneler iletişimi nispeten daha fazla sürdürmektedir (bkz. 5. Bölüm).

Ortak Velayet

Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi (1995b), ulusal bir araştırmanın (Donnely & Finkelhor, 1993) verileriyle de tutarlı biçimde, 1990 yılındaki boşanmaların %16'sında ortak fiziksel velayet kararı verildiğini bildirmektedir. Ne var ki, bu sayının ortak fiziksel velayet vakalarının yaygınlığına dair gerçeğin üzerinde bir tahmin olduğuna inanmak için pek çok neden bulunmaktadır. İlk olarak, ortak fiziksel velayetin standart bir tanımı yoktur: Bazı anlaşmalarda ikametin yarı yarıya paylaşımı olarak tanımlanırken, bazıları velayetin tek ebeveyne verildiği durumları andıran ikamet düzenlemeleri belirlemektedir. İkinci olarak, stratejik nedenlerden (örneğin nafaka ödemelerini düşürmek), sembolizmden ya da terminolojik kafa karışıklığından ötürü, yasal düzenlemeler çoğunlukla asıl düzenlemelerden farklılık göstermektedir. Öyle ki, resmi velayet kararı olan aileler (%16 istatistiğinin temeli) gibi gayri resmi velayet düzenlemeleri olan ailelerde yaklaşık iki kat fazla ortak velayet uygulaması bildirilmiştir (Donnelly & Finkelhor, 1993). Üçüncüsü, ortak velayet düzenlemeleri eyaletler arasında büyük farklılık göstermektedir. Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi'nin (1995) verilerine göre, ortak velayetin yaygınlığı düşük bir oran olan %4'ten (Nebraska) yüksek bir oran olan %44'e (Montana) uzanan bir aralıkta yer almaktadır. Dördüncü olarak, yasal anlaşmalarda değişiklik olsun ya da olmasın, çocukların boşanma sonrası ikametleri zamanla değişmektedir ve ortak velayet yalnızca annenin velayete sahip olması kadar istikrarlı değildir (Maccoby & Mnookin, 1992). Son olarak, ortak velayet kararlarında somut dönemsel etkiler olması muhtemeldir. Tüm bu meseleler göz önün-

de bulundurulduğunda, ortak fiziksel velayetin tüm boşanmaların %16'sından azında sürdürülmesi olası görülmektedir; ulusal yaygınlığın %5 ila %10 arasında olması daha isabetli bir tahmin olabilir.

Yeniden Evlenmek

Yeniden evlenmek, çocukların boşanma sonrasındaki yaşam düzenlemelerindeki bir başka önemli etkendir. Tablo 2.1'deki tahminlere göre, tüm çocukların %11'inden fazlası 1995 yılında bir biyolojik ebeveyn ve bir üvey ebeveyn ile yaşamaktaydı. Tekrarlayacak olursak; bu nokta yaygınlığı oranları, ebeveynlerinin yeniden evlenmesini deneyimleyecek çocukların sayısını olduğundan düşük tahmin etmektedir. Üstelik, veriler önemli bir demografik eğilim ve çocuklar için önemli bir muhtemel deneyim olan birlikte yaşamayı içermez. 5. Bölüm'de tartışıldığı üzere, yeniden evlenmek çocukların çoğu için iki ebeveynli bir ailenin tekrar yaratılması değil; bir başka zorlayıcı geçiştir. Son olarak, ikinci evliliklerin boşanma oranlarının daha yüksek olmasının pek çok çocuk üzerinde önemli bir etkisi daha olmaktadır. Bir ulusal araştırma, ebeveynlerinden biri yeniden evlenmiş çocukların %37'sinin ikinci bir boşanmayı deneyimlediğini ortaya koymuştur (Furstenberg v.d., 1983).

Özet

Antropolojik, tarihsel ve demografik bulgular aile yapılarının ve boşanmanın sonuçlarının tarih, kültür ve altkültürlere göre değişiklik gösterdiğini netleştirmektedir. Dolayısıyla, çocuk yetiştirmeye, ailelere ve boşanmaya dair bilimsel bilginin ve inanışların çoğu kültür ve zamana bağlıdır. Bunun farkına varmak, boşanmaya yönelik kalıplaşmış yargıları değerlendirirken ve bireysel deneyimlerden yola çıkıp başkalarının deneyimlerine dair tahmin yürütürken dikkatli olmayı gerektirmektedir. Özellikle de boşanma veya tek ebeveynliği kaçınılmaz biçimde "kötü" olarak tanımlama konusunda, toplumumuzun tek ebeveynli ailelerinin sık görülme-

ye başladığı kesimlerinin de benzer şekilde damgalanmaması için temkinli olmalıyız.

Negatif kalıplaşmış yargılara yönelik bu kaygılar, başka bir açıdan bakıldığında boşanmanın yalnızca birkaç zorluğa neden olacak zararsız bir olay olduğu anlamına gelmez. İlerleyen bölümlerde de tartışılacağı üzere, klinik bulguların ve araştırma bulgularının ağırlığı, çocukların çoğunun uzun vadede toparlanabilmesine rağmen boşanmanın onlar ve ebeveynleri için aşırı zor bir geçiş olduğuna işaret etmektedir. Hangi faktörler geçişi daha zor kılar, çocuklar bunlara nasıl tepki verir, geçiş sürecindeki ailelere nasıl yardımcı olunabilir gibi sorular ilerleyen bölümlere aittir. Bu bölümde sunulan bazı geniş bakış açılarının, çocukları ve ailelerini anlamakta; onlara müdahale etmekte yaratıcılığı teşvik edeceği umulmaktadır. Gerçekten de, boşanmanın bazı kültürlerde çocuklar üzerindeki olumsuz etkisinin daha az olduğu önermesi, iyimser bir görüştür. Ailevi, sosyal ve ekonomik karmaşanın minimuma indirilmesi halinde, boşanmanın bugün Amerika'daki çocuklar için pek çok olumsuz sonucunun önüne geçilebilir.

Elbette, boşanmanın olumsuz sonuçlarını değiştirmenin bir yolu da iyi evlilikleri teşvik etmektir. Bugün başlıca politik konulardan biri, yasal ve sosyal politikaların bir yandan evliliği ve çift ebeveynli aileleri desteklerken, diğer yandan boşanma ve evlilikdışı doğumları aktif olarak kısıtlamaya teşebbüs edip etmemesi gerektiğidir. Bununla ilişkilendirilen bir soru da (1980 civarında) zirveye ulaşan boşanma oranlarının ve (1990 civarında) evlilikdışı doğum oranlarının sabitleneceği mi, yoksa tek ebeveynli ailelerin sayısındaki uzun vadeli düşüşün başlangıcı mı olduğudur. Araştırmalar, "gerekliliğe" yönelik soruları yanıtlayamaz ve kimse geleceği tahmin edemez. Öte yandan, mevcut bilgiyi dikkatli ve objektif biçimde incelemek ve bu bilgiyi bugünün ve geleceğin psikolojik müdahaleleriyle sosyal politikasını biçimlendirmek için kullanmak mümkündür. Bu, bu kitabın kendini aşan bir hedefidir. Araştırma bulgularının özüne dönmeden önce, metodolojiye dair bazı meseleleri gözden geçirmek gerekir ki bu da bir sonraki bölümün odak noktasıdır.

3

Metodolojik ve Kavramsal Konular

Çocuklar ve boşanma üzerine yapılan çalışmalar, özellikle de konunun karmaşıklığı ve sosyal önemi düşünüldüğünde, sınırlı yanlarının farkında olarak yorumlanmalıdır. Boşanma araştırmalarındaki pek çok konu, genel olarak aile ya da çocuk gelişimi çalışmaları için de geçerlidir. Bu bölüm, birkaç temel kavramsal ve metodolojik konuya odaklanmaktadır: Örneklem seçimi, ölçüm, nedensel çıkarsama ile çocukların boşanma sırasındaki yaşının, boşanmadan bu yana geçen zamanın ve mevcut yaşın kafa karıştırıcı etkileri.

Örneklem Seçimi

Boşanma araştırmalarında, örneklem seçimine dair temel mesele, örneklemin sonuçların genellenmesine imkân sağlayacak kadar geniş bir popülasyonu temsil edip etmediğidir. Temsili örneklem, bazı psikolojik araştırma alanları için çok az önem taşımakta; ancak, boşanma araştırmalarını yorumlarken zaruri olmaktadır. Pek çok araştırmacı ile bu araştırmaları takip eden kişiler, küçük ve temsil gücü yüksek olmayan örneklemlerden yola çıkarak boşan-

ma deneyimlemiş ya da deneyimleyecek olan ailelere yönelik yanlış genellemelerde bulunmuştur. Hatta hatalı genellemeler sıklıkla sosyal politika önerilerine de yansıtılmıştır.

Klinik nitelik taşımayan popülasyonlara dair sonuçlar çıkarmak için klinik örneklemle yapılan çalışmalar kullanıldığında belirli bir sorun ortaya çıkar. 4. Bölüm'de detaylı biçimde tartışılacağı üzere, boşanmış ailelerin çocukları klinik popülasyonda fazlasıyla temsil edilmektedir, ancak büyük bir çoğunluğu hiçbir ruh sağlığı çalışanı tarafından görülmemiştir (Zill, Morrison & Coiro, 1993). Dolayısıyla, seçili klinik gruplardan yapılan genellemeler kavramsal bir sorun teşkil etmekte; araştırmalar, klinik ve klinik olmayan örneklemlerdeki çocukların uyumunun süreci, sonucu ve yordayıcılarında pek çok fark olduğuna işaret etmektedir (Emery, 1982; Emery & O'Leary, 1984).

Bir başka önemli sorun da, farklı etnik kökenlerden gruplar için yapılan uygunsuz genellemelerdir (McAdoo, 1988). 2. Bölüm'de üzerinden geçileceği üzere, boşanmanın ve tek ebeveynliğin yaygınlığı, çeşitli etnik ve sosyoekonomik gruplarda oldukça fark göstermektedir. Dahası, tek ebeveynli aileler farklı etnik gruplarda akrabalar ve aile dışından kişiler tarafından destekleniyor olabilir (Boyd-Franklin, 1993). Dolayısıyla, beyaz orta sınıf örneklemler üzerinde yapılan çalışmalar, diğer etnik ya da sosyoekonomik grupların deneyimiyle pek de alakalı olmayabilir. Ne yazık ki, etnisite ve boşanma ilişkisi çok az araştırılmıştır ve bu duruma en yüksek boşanma oranına sahip Afro-Amerikalılar da dahildir. Özellikle de, farklı aile ilişkilerinin anlamı, ailenin iletişim süreci ve farklı etnik gruplarda geniş aile üyelerinin sağladığı desteğin doğası ile niteliği üzerine daha detaylı çalışmalar yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Kohort Etkileri

Bir başka örneklem meselesi olan kohort etkileri, gruplardan ziyade zaman bazında yapılan genellemelerin ne kadar isabetli olduğuyla ilişkilidir. Kohort, temel özelliği belirli bir zaman dilimi içinde benzer deneyimler yaşamak olan bir grup insana verilen isimdir. Örneğin, 1946 ila 1964 yılları arasında doğan herkes "bebek patlaması" kohortunun bir üyesidir.

Her ne kadar çok sık araştırılmasalar da, kohort etkileri boşanma araştırmaları için önem teşkil ediyor olabilir. Örneğin, ebeveyn boşanması oranı 1950'lerde yetiştirilmiş çocuklarda, 1970 ve 1980'lerde yetişmiş çocuklardan çok daha farklı olabilir. Daha eski zamanlarda, boşanma hem bu kadar yaygın değildi hem de sosyal anlamda daha az kabul görmekteydi. 1950'lerde boşanan ebeveynlerin, 1970'lerde ya da 1980'lerde boşananlara kıyasla muhtemelen daha mücbir sebepleri vardı. Bu doğrultuda, daha eski doğum kohortlarında yer alan çocuklar, daha yeni kohortlarda yer alan çocuklara göre hem boşanma öncesinde hem de sonrasında daha sıkıntılı bir aile ortamına maruz kalmış olabilir. Benzer şekilde, boşanmış ailelerin 1970'lerde ve 1980'lerde büyüyen çocuklarının yaşıtları tarafından "farklı" görünme ihtimali daha düşüktü. İronik biçimde, boşanmanın yaygınlaşması çocukların arkadaş gruplarında sosyal ve psikolojik uyum göstermelerini kolaylaştırmış olabilir.

Hızla değişen boşanma kanunları, yakın zamanlı doğum kohortlarını bile farklı şekilde etkilemiş olabilir. Boşanmanın yılına ve ikamet koşullarına bağlı olarak, bir araştırma kusur boşanması yaşamış, yargının annenin velayetini tercih ettiğini bilen ya da her iki tarafın da hazır bulunduğu bir duruşmada anlaşmaya varmış aileleri kapsayabilir. Tam tersi biçimde, ikinci bir araştırmanın kapsamında anlaşmalı boşanmış, ortak velayeti tercih etmeye teşvik edilmiş ya da zorunlu arabuluculuk vasıtasıyla anlaşmaya varmış aileler yer alabilir (bkz. 7. Bölüm). Sosyal ve yasal politikalar son yıllarda oldukça değişmiş ve kohort etkilerini yalnızca mümkün değil, aynı zamanda akla yatkın bir hale getirmiştir.

Boşanmada Tesadüfi Olmayan Seçim*

Örneklem konusundaki bir başka sorun, boşanmanın gerçekleşme ihtimalinin tüm aileler popülasyonunda eşit olmamasıdır. Bo-

* Tesadüfi seçim (*random selection*), özellikle kontrollü ampirik araştırmalarda kullanılan bir örneklem seçimi yöntemidir. Bu yöntemde, örnekleme dahil edilecek kişiler araştırmanın hedefindeki genel popülasyondan tamamen rastgele (tesadüfi) bir şekilde seçilir. Her kişinin seçilme ihtimali eşit olduğundan, bu yöntemle oluşturulmuş bir örneklemin genel popülasyonu temsil gücü daha yüksek olacaktır. (ç.n.)

şanmış ve evli ailelerin ebeveynleri ile çocukları, çoğunlukla ölçülmeyen pek çok başka alanda da fark göstermektedir. Kişilik özellikleri, boşanma öncesi aile etkileşim örüntüleri ve hatta genetik faktörler bir aileyi boşanmaya ve belirli türde psikolojik sorunları ya da kişilikleri olan çocuklar dünyaya getirmeye yatkın kılabilir.

Gerçekten de, araştırmacılar boşanmanın "genetik" olduğunu bulmuştur; tek yumurta ikizleri, boşanma konusunda çift yumurta ikizlerinden daha yüksek düzeyde tutarlılık göstermektedir (McGue & Lykken, 1992). Bu tartışmalı bulgu dikkatle ele alınmalıdır. Zira bu bulgu boşanmanın bir şekilde alınyazısı olduğu ya da bireyin veya sosyal faktörlerin kontrolünün dışında gerçekleştiği anlamını kesinlikle taşımaz (bkz. Oltmanns & Emery, 1998). Aynı zamanda, davranış genetiği araştırmaları, boşanmanın sosyodemografik arka planın yanı sıra kişilik özellikleri bağlamında da tesadüfi nitelik taşımadığını açıkça göstermektedir. Bazı diğer bulgulara göre, örneğin eşlerden birinin ağır psikiyatrik bozukluktan mustarip olduğu durumlarda boşanma daha sık gözlemlenmektedir (Emery, Weintraub & Neale, 1982). Her ne kadar boşanan her insanda psikiyatrik bir bozukluk olduğu söylenemeyecek olsa da, psikolojik rahatsızlıklar ve henüz belirlenememiş bazı kişilik özelliklerinin boşanmış yetişkinlerde evli kalanlara kıyasla daha yaygın olduğu açıktır. Bu özellikler, boşanmış ailelerin çocuklarıyla evlilerinkiler arasındaki farkı açıklamakta yardımcı olabilir. Aslında, çocuklarda boşanmadan *sonra* gözlemlenen sorunların çoğu boşanmadan *önce* başlamıştır (bkz. 4. Bölüm). Önceden beri var olan bu sıkıntılar, ebeveynlerin (ve çocukların) kişilikleri arasındaki (genetik?) farkların yanı sıra boşanma öncesindeki olumsuz aile ortamı koşullarıyla da kısmen açıklanabilir.

Kısaca değineceğimiz, boşanmanın tesadüfi olmayan bu seçim tarzıyla ilgili endişeler, özel bir üçüncü değişken probleminden kaynaklanmaktadır. Boşanan ebeveynler, evli kalanlardan ölçülmemiş üçüncü değişkenler bazında farklılık gösterir. Üçüncü değişkenler, çocuklar arasındaki psikolojik işlev farklarını (kısmen) izah edebilir. En iyi çözüm, bilhassa boylamsal çalışmalarda, sonuca etki etme potansiyeli taşıyan üçüncü değişkenleri ölçmek ve istatistiksel olarak kontrol altında tutmaktır.

TABLO 3.1. Boşanmadan Suçu Yordayan Bir Farazi Çalışmada Taban Oranı Problemi

	Suçlu	*Suçlu Değil*	*Satır Toplamı*
Boşanmış	80 (doğru pozitif)	320 (yanlış pozitif)	400
Boşanmamış	20 (yanlış negatif)	580 (doğru negatif)	600
Sütun Toplamı	100	900	1000

NOT: Boşanmadan suçu yordarken ortaya çıkan yüksek yanlış pozitif oranı, iki değişken birbiriyle yakından ilişkili görünse dahi (bu farazi verilere göre her 10 suçludan 8'i boşanmış ebeveynlerin çocuklarıdır) farklı taban oranlarının yordamaya mâni olabildiğini göstermektedir.

Taban Oranları

Temsili olmayan örneklemler, kohort etkileri ve tesadüfi olmayan örneklem seçimi, bulguların genellenebilirliğini kısıtlama potansiyeli taşımaktadır. Burada tartışılacak son örneklem meselesi olan taban oranı sorunu, daha farklı bir kısıtlama ortaya koyar. Yordayıcı bir değişkenin (boşanma) taban oranının, yordanan değişkeninkinden (çocuğun uyumu) fark gösterdiği durumlarda, iki ölçümün birbiriyle ne kadar ilişkilendirilebileceğine yönelik istatistiksel kısıtlılıklar ortaya çıkar (Meehl & Rosen, 1955).

Taban oranı problemi, en iyi şekilde bir örnek vasıtasıyla izah edilebilir (bkz. Tablo 3.1). Farazi bir geriye dönük takip çalışmasında, suç ile boşanma arasında çok güçlü bir ilişki bulduğumuzu varsayın. Suçlu örneklemi alınıp aile deneyimleri geriye dönük biçimde incelendiğinde, her 10 suçludan 8'inin boşanmış ailelerden geldiği görülüyor. Yine varsayın ki, bulduğumuz bu güçlü ilişkiden dolayı, henüz hiçbir suç davranışı göstermemiş olan 1000 çocukla yaptığımız farazi bir ileriye yönelik takip araştırmasında, boşanmayı suçu yordayan bir değişken olarak ele alıyoruz. Bu ikinci çalışmamızda da aynı sonuçları buluyor, suç davranışı sergileyen her 10 çocuktan 8'inin boşanmış ailelerden geldiğini görüyoruz. Peki, bu ileriye yönelik takip çalışmasında boşanma, suç için iyi bir yordayıcı faktör müydü? Bu sorunun cevabı, taban oranlarına göre değişiklik göstermektedir.

Eğer ileriye yönelik takip örnekleminde taban oranı boşanma için %40 ve suç için %10 olsaydı, boşanmanın suç için zayıf bir yordayıcı olduğu ve %80'lik bir yanlış pozitif orana yol açtığı tespit edilirdi (bkz. Tablo 3.1). Boşanma oranı 400 çocuğun ileride suç davranışı göstereceğini tahmin etmektedir, ancak bu tahminlerin 320'si yanlıştır (yanlış negatif oranı olan %3 çok daha iyi olsa da, o da taban oranlarını değiştirerek önemli ölçüde artırılabilir). Problem, temel bir istatistiksel sınırlamadan kaynaklanmaktadır. Yanlış pozitif ve yanlış negatif oranları, yalnızca iki değişken arasındaki ilişkinin gücünün bir fonksiyonu değildir; aynı zamanda yordayıcı değişkenler ve kriter değişkenlerinin taban oranlarına bağlıdır (Meehl & Rosen, 1955). Genel olarak bu, yalnızca istatistiksel sebeplerden ötürü, çok daha yüksek ya da düşük taban oranları olan sonuçlar için, boşanmanın etkili bir yordayıcı olamayacağı anlamını taşımaktadır. Boşanmanın yüksek taban oranı ve ilgi alanı dahilindeki sonuçların düşük taban oranları dikkate alındığında, bu durum boşanma araştırmalarında ciddi bir sorun teşkil edebilir.

Ölçüm

Ölçümün yeterliliği, boşanma araştırmalarındaki temel metodolojik meselelerden bir diğeridir. Bu alanda, iki önemli noktanın mutlaka vurgulanması gerekir. İlki, psikolojik araştırmaların yapı taşı olan sağlam ölçümün, boşanma araştırmalarıyla en çok ilişkili olan iki alanda özellikle zayıf oluşudur: Çocukların psikolojik refahını tespit etmek (entelektüel kapasiteleri, akademik performansları ve agresif davranışları haricinde) ve aile ilişkilerinin kalitesini değerlendirmek. Her bir alandaki zayıflıklar, kavramsal ve ampirik kısıtlamalar içermektedir. Çocukların akıl sağlığının ve özellikle de aile ilişkilerinin dahil olduğu temel kavramlara yönelik tartışmalar devam etmekte; iki alanın da ancak birkaç ölçümü, örtülü ya da karmaşık süreçleri yeterli güvenilirlik ve geçerlilikle değerlendirebilmektedir. (Emery, Joyce & Fincham, 1987). Belki de en büyük potansiyel sorun, farkları tespit etmekteki *başarısızlığın* güvenilir

ya da geçerli olmayan ölçümlerden kaynaklanmasıdır. Bu nedenle, araştırmacılar sıfır hipotezini* doğrulamamak konusunda özellikle dikkatli olmalıdır. Anket araştırmaları ölçüm konusunda tipik olarak zayıftır. Dolayısıyla, kapsamlı anketlerdeki sıfır hipotezine yönelik bulgulara bilhassa dikkatle yaklaşılmalıdır.

İkinci bir ölçüm problemi, bir alanda değerlendirme yapan kişilerin çoğunlukla diğer bir alana "kör" olmamasıdır. Örneğin, bir anne hem çocuğunun babasıyla arasındaki çatışmanın boyutunu hem de oğlunun ona ne ölçüde karşı geldiğini; bir öğretmen de "parçalanmış aile"den geldiği bilinen bir çocuğu değerlendirebilir. Yanlı olmak, değerlendiren kişiye ve deneyin taleplerine göre bu değerlendirmeleri belki farklı yönlere çekebilir.

Çocuklar hakkındaki en iyi değerlendirmeler kendi aile durumlarının farkında olan kişiler tarafından sağlanabileceğinden, verilen yanıtlardaki yanlılık problemini tamamen ortadan kaldırmak imkânsız olabilir. Birden fazla kişiden bilgi toplayarak sistematik bireysel yanlılıkların haddinden fazla etkili olmamasını sağlamak, bu duruma kısmi bir çözüm getirebilir. Bir başka (ve nadiren teşebbüs edilen) seçenek ise ebeveynlerin, öğretmenlerin ve çocukların bildirimlerindeki yanlılıkları sayıya dökmektir ki bu, MMPI yalan ölçekleri gibi kişilerin kendi beyanlarına dayanan bazı araştırma yöntemleriyle yapılmıştır. Son olarak, gözlemsel ölçümler de kişisel beyanın yanlılıklarını kontrol altında tutabilir; fakat çıkarlarda ve aile etkileşiminin örtülü yanlarını kodlamada meydana gelen çatışmalar gözlemsel ölçümlerin değerini kısıtlamaktadır.

Evlilik ve Çocuk Problemleri Arasındaki Korelasyonu Yorumlamak

Ölçüm ve örneklem seçimi kusursuz olsa bile, boşanma ve çocukların uyumu arasındaki ilişki alternatif yorumlara açık ola-

* Sıfır hipotezi (*null hypothesis*), araştırılan iki değişken arasındaki herhangi bir fark bulunamayacağına işaret eden bir varsayımdır. Örneğin bir araştırma sonucunda bir tedavi yönteminin etkili olmadığının bulunması (tedavi alan grup ile almayan grup arasında yeterli fark olmaması), sıfır hipotezini doğrulayan bir sonuçtur. (ç.n.)

caktır. Apaçık olduğu üzere, çocuklar ve boşanma üzerine olan araştırmalar mecburen korelasyonel olarak tasarlanmaktadır. Bir grup çocuğu rastgele biçimde ebeveynleri boşanacak gruba atamak gibi bir durum söz konusu olamaz. Bu, gereksiz bir gözlem gibi görünebilir ancak nedensellik varsayımlarından kaçınmak güçtür. Boşanmış ailelerin çocukları ile ebeveynleri evli olan çocuklardan oluşan "kontrol grubu"nu karşılaştıran pek çok araştırma, gruplar arasındaki farkları boşanmaya atfetmiştir. Varılan bu nedensel sonuç isabetli de olabilir ancak, üçüncü değişken ve ters nedensellik değerlendirmeleri akla yatkın, sıklıkla önemli, alternatif yorumlara imkân sağlamaktadır.

Nedensel Yön

Ters nedensellik, korelasyonları yorumlamada bir alternatiftir. Her ne kadar çocuklar bazen bu şekilde düşünse de, hiç kimse onların ebeveynlerinin boşanmasından sorumlu olduğuna inanmaz. Yine de, çocukların varlığı boşanma ihtimalini etkiler; riski bazen artırır, bazen de azaltır (bkz. 2. Bölüm). Her zaman görülmemekle birlikte, en güçlü olanı caydırıcı etkileridir. Pek çok boşanmış ebeveyn, çocuklara etkileri nedeniyle acı çeker; pek çoğu da çocukların hatırı için bir arada *kalır*. Öyle ki, boşanma prosedürleri bazen çocuklu ve çocuksuz çiftler arasında fark göstermektedir. Örneğin, kusur olmayan boşanmalarda bazı eyaletler, eğer reşit olmayan bir çocuk varsa daha uzun bekleme sürelerini şart koşmaktadır.

Çocukların varlığı, evlilik doyumunu da olumsuz etkilemektedir. Evlilik doyumu, çocuğu olan çiftlerde olmayanlardan daha düşüktür (Glenn & McLanahan, 1982). Boylamsal araştırmalar, ilk çocuğun doğumunun evlilik doyumu ortalamasını düşürdüğüne işaret etmektedir (Belsky & Isabella, 1985; Cowan & Cowan, 1992). Gerçekten de, evlilik doyumu ile aile hayat döngüsünün dönemleri arasında U şeklinde bir ilişki vardır. Varyansın görece ufak bir kısmını açıklıyor olsa da; evlilik doyumu evliliğin ilk yıllarında çocuklar doğmadan önceki dönemde en yüksekken, çocukların

okulöncesi ve okul dönemlerinde düşmekte ve önceki zirve noktalarının altında seyretmeye devam etmekte, çocuklar ergen ve genç yetişkin olduğunda ise yeniden yükselmektedir (Anderson, Russell & Schumm, 1983).

Çocukların varlığı nasıl olup da hem *daha fazla* evlilik sıkıntısıyla hem de *daha az* boşanma oranıyla ilişkili olmaktadır? Görünüşe göre, çocuklar evliliğin bazı avantajlı yanlarını azaltmakta, ancak evliliğin azalan cazibesi boşanmanın çocuklar üzerinde giderek artan maliyeti tarafından fazlasıyla telafi edilmektedir. Gerçekten de, çocuklar ile evlilik sıkıntısı arasındaki ilişki, çocukların mutsuz evli çiftleri boşanmaktan caydırmasıyla açıklanabilir (Glenn & McLanahan, 1982).

Çocukların boşanmayı ve evlilik doyumunu nasıl etkilediğine yönelik araştırmalar kendi içinde önem teşkil etmektedir. Bu tür araştırmalar kavramsal olarak da değerlidir, çünkü bizi aile sürecini sistemler halinde ele alan bir bakış açısına yönlendirir. Ebeveynler çocukları, çocuklar ebeveynleri, bu ikili aile ilişkileri ise onların dışında kalan üçüncü aile bireylerini etkilemektedir (Emery & Tuer, 1993; bkz. 6. Bölüm).

Üçüncü Değişkenler

Ters nedenselliğe dikkat çekmek önemlidir; ancak, boşanma ve çocuklardaki davranış problemleri arasındaki korelasyon, elbette yalnızca problemli çocukların evlilikteki mutluluk düzeyi üzerindeki etkisiyle açıklanamaz. Öte yandan, üçüncü değişkenler boşanma ve çocukların psikolojik sorunları ilişkisinin çoğundan, hatta tamamından sorumlu olabilir. En önemli üçüncü değişkenleri değerlendirelim. Pek çok araştırmacı, geçen zamanın (Hetherington v.d., 1998), ebeveynler arası çatışmanın (Emery, 1982), çocuk yetiştirme yöntemlerinin (Fauber, Forehand, Thomas & Wierson, 1990), ebeveynlerin akıl sağlığının (Wallerstein & Kelly, 1980) ya da düşük gelirin (Herzog & Sudia, 1973), boşanma ile çocuktaki davranış problemleri arasındaki korelasyonun varyansının önemli bir kısmını açıkladığını öne sürmektedir. Ailedeki bu değişimlerin

bazıları aynı zamanda boşanmanın bir sonucudur; ancak, burada hem kavramsal hem de pratik açıdan önemli olan nokta, ortaya çıkan sonuçları boşanmanın kendisinden ziyade onunla ilişkili olan olaylara (üçüncü değişkenlere) dayandırma konusunda dikkatli olmaktır. Gerçekten de, üçüncü değişkenler 5. Bölüm'ün odak noktası haline gelecek düzeyde önem teşkil etmektedir. Şimdi ise birkaç genel konuya dikkat çekmek yeterli olacaktır.

Teorik açıdan ilişkili olduğu düşünülen üçüncü değişkenler, boşanma ve çocuklara dair araştırmalarda ölçüme dahil edilmelidir. Boşanmadan ya da ayrılıktan bu yana geçen zaman, velayet anlaşmasının türü, ebeveyn ile çocuklar arasındaki iletişim sıklığı ve ailenin ekonomik durumu gibi faktörler, çocukların boşanma sonrasındaki uyumunda önemli yordayıcılardır. Ebeveyn-çocuk ilişkisindeki duygusal kalite, disiplin uygulamaları ve ebeveyn çatışması gibi diğer değişkenler, bir *ya da* iki ebeveynli ailelerde çocukların uyumuyla ilişkilenmekte olabilir. Her ne kadar üçüncü değişkenlerin olasılığı sonsuzsa da ve herhangi bir çalışmada bunların yalnızca kısıtlı sayısı ele alınabilecekse de, boşanma araştırmacılarının bu faktörlerin çocukların boşanmaya uyumunu yordamadaki nispi gücünü birbiriyle daha fazla karşılaştırması gerekmektedir.

Üçüncü değişkenleri ele almak, aynı zamanda boylamsal çalışmalara olan ihtiyacı göz önüne sermektedir. Bu birbiriyle ilişkilendirilmiş olayların hem kendi aralarında hem de çocukların duygusal refahıyla etkileşiminin zamanlamasını incelemek, bize enlemesine çalışmalarla* ele alamayacağımız nedensellikle ilgili konuları çözümlemede yardımcı olabilir. Ailelerle boşanmadan hemen sonra çalışmaya başlayan araştırmalar, boylamsal araştırmaların değerini kanıtlamaktadır (örneğin Hetherington, 1993). Buna ek olarak, aile ilişkilerindeki pek çok değişim boşanmadan

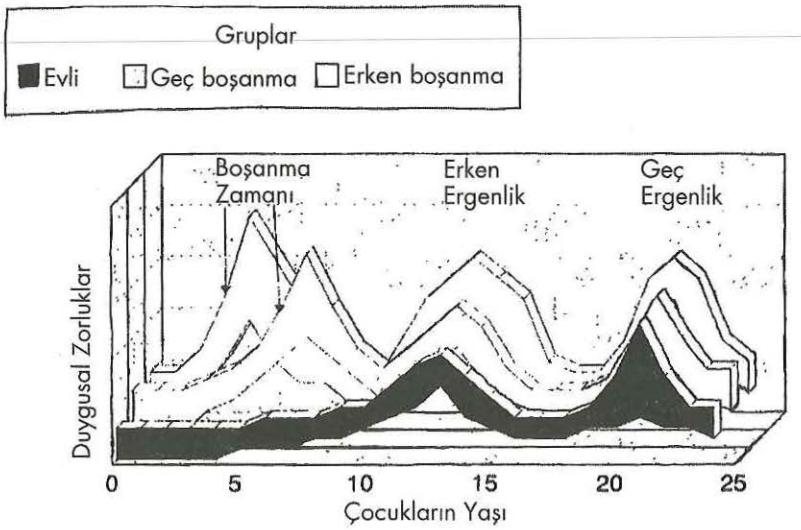
* Enlemesine araştırma (*cross sectional research*), boylamasına araştırmanın aksine tek bir zaman noktasında hedef popülasyonun farklı kesimlerini karşılaştırmayı hedefleyen araştırma yöntemidir. Dolayısıyla, herhangi bir takip söz konusu değildir ve gruplar sadece araştırmanın yapıldığı sıradaki koşulları doğrultusunda birbiriyle karşılaştırılır. (ç.n.)

önce başlayabileceğinden, boşanmayla ilgili gerçekten de geleceğe yönelik araştırmalar yürütmek oldukça önem kazanmaktadır. Nitekim geleceğe yönelik araştırmalar, ilişkilerde ve çocukların refahındaki pek çok değişikliğin boşanmadan *önce ortaya çıktığını* belgelemektedir (bkz. 4. ve 5. Bölüm). Önemi dolayısıyla, bu bölüm bu tür boylamsal araştırmalarda öne çıkan belli başlı meseleleri tartışarak kapatılmaktadır.

Çocukların Boşanma Uyumunda Geçici Etkiler

Üç geçici kirletici değişkenin etkisi, çocuklar ve boşanma üzerine olan araştırmaların pek çoğunda gözden kaçmaktadır: (1) çocuğun boşanma ya da ayrılık esnasındaki yaşı, (2) çocuğun şu anki yaşı, (3) boşanmadan ya da ayrılıktan bu yana geçen vakit. Bu bölümde daha önce anlatıldığı üzere, tarihsel dönem dördüncü bir potansiyel kirletici faktördür; ancak, etkisine burada daha fazla yer verilmemektedir.

Üç geçici değişkenin kirletici etkisini göstermek amacıyla, boşanmanın çocuklar 5 ya da 6 yaşından küçükken gerçekleştiğinde çok daha zarar verici olduğuna yönelik yaygın görüşü ele alalım. Farz edin ki bir araştırmacı, 13 yaşında değerlendirmeye alındığında, boşanma sırasında 4 yaşında olan çocukların 8 yaşında olanlardan daha fazla sorunu olduğunu buluyor. Bu bulgular, erken boşanma hipoteziyle tutarlıdır; ancak, çocukların tek ebeveynli ailelerde yaşama süresi uzadıkça daha fazla sıkıntı geliştirdiğine yönelik hipotezle de tutarlıdır. Öyle ki, aynı yaştaki çocuklarda erken boşanma ve geç boşanma gruplarını karşılaştıran enlemesine herhangi bir çalışma için, boşanmadan bu yana geçen zaman akla yatkın bir alternatif açıklamadır. Tüm bu tür çalışmalarda, boşanma sırasındaki yaş ile boşanmadan bu yana geçen zaman mükemmel bir korelasyon kurmaktadır. Bu, basit bir formülle de ortaya konabilir:

Şekil 3.1. Çocukların Boşanmaya Uyumunun Zaman İçindeki Farazi Gelişim Dalgaları

NOT: Çocuklar, şu koşullarda uyum zorlukları yaşayabilir: (a) boşanmanın daha küçük yaşta meydana gelmesi, (b) boşanmadan bu yana daha az zaman geçmiş olması ve (c) erken ya da geç ergenlik gibi zorlayıcı gelişimsel dönemler. Öte yandan, çocukların boşanmaya uyumu dinamiktir ve bu üç geçici etki öyle kusursuz bir kirletici rol oynamaktadır ki ampirik çalışmayı yürütmek de yorumlamak da zorlaşmaktadır. Burada göz önüne serilen diğer geçici etkiler arasında boşanmada tesadüfi olmayan seçim ve ayrılık öncesinde artan uyum sorunları yer almaktadır.

Boşanma sırasındaki yaş + Boşanmadan bu yana geçen zaman = Şimdiki yaş

Bu basit denklemdeki herhangi iki değişkenden yola çıkarak, üçüncü değişken isabetli biçimde bulunabilmektedir. Bu problem, daha çok yaş-kohort-dönem problemi olarak tanınan problemi andırmaktadır (Baltes, Cornelius & Nesselroade, 1979). Ne yazık ki, boylamsal çalışmalarda bile mükemmel bir kirletici özellik taşıyan değişkelerin bağımsız etkilerine yönelik bir çözüm bulunmamaktadır (Baltes ve v.d., 1979).

Boşanma araştırmalarındaki geçici değişkenlerin karmaşıklığını gösterebilmek amacıyla, Şekil 3.1.'deki farazi gelişim dalgalarını ele alalım. Bu dalgalar, çocukların boşanma uyumunu çeşitli geçici değişkenlerin bir fonksiyonu olarak yansıtmaktadır: (a) Boşanma,

çocuklar boşanma sırasında daha küçük olduğunda daha zararlıdır; (b) çocukların sorunları önce artmakta, boşanmadan sonra geçen zaman boyunca ise iyiye gitmektedir; (c) Boşanmış ailelerin çocukları için, ergenlik bilhassa zor bir dönemdir. Tüm bunlar, sırasıyla kohortu (ayrılık sırasındaki yaş), yaşı (ayrılığın ne zaman gerçekleştiği) ve dönemi (mevcut yaş) yansıtan makul varsayımlardır. Şekil, aynı zamanda diğer geçici etkileri de yansıtmaktadır: (d) boşanmada tesadüfi olmayan seçim ve (e) çocukların sorunlarında boşanmadan önce meydana gelen artışın yanı sıra çocuklar arasındaki dikkate değer çeşitlilik.

5. Bölüm'de tartışıldığı üzere, bu geçici meselelerin her birinin çocukların boşanmaya uyumu üzerinde önemli bir etkisi vardır. Dalgalar, aynı zamanda potansiyel metodolojik sorunları yansıtmaktadır. Çocukların duygusal sağlığının değerlendirilmesinin zamanlaması, boylamsal ya da enlemesine araştırmaların bulguları üzerinde ciddi ölçüde etkili olabilir. Örneğin, evli ve boşanmış ailelerin 18 yaşındaki mensuplarını ele alan enlemesine bir araştırma, psikolojik uyum bakımında hiçbir fark bulamayabilir. Her ne kadar bu sonuç 18 yaşındakiler için isabetliyse de, (gelişim dalgalarının doğru olduğunu varsayarak) daha erken gelişim dönemlerine uzanan duygusal mücadeleleri gözden kaçırmaktadır. Bir başka örnek olarak 9 ve 13 yaşındaki çocukların uyumunu karşılaştıran bir boylamsal çalışma ele alınabilir. Bu çalışma, yanlış bir şekilde psikolojik sorunların boşanmanın üzerinden zaman geçtikçe *arttığı* sonucunu çıkarabilir. Gerçekte ise, en azından farazi gelişim dalgalarına göre, çocukların duygusal sağlığı zaman içinde dalgalanmakta ve özellikle erken ergenlik sırasında şiddetlenme eğilimi göstermektedir.

Kısacası, çocukların uyumunu boşanma esnasındaki yaşın, boşanmadan bu yana geçen sürenin ve şimdiki yaşın bir fonksiyonu olarak ele alan ampirik bulguları yorumlamak karmaşık bir görevdir. Geçici etkiler üzerinde savlar üretmeyi deneyebiliriz; ancak, hiçbir ampirik veri, farazinin ötesinde gelişim dalgaları çizmemize izin vermemektedir.

Özet

Bu bölümde, evlilik, çocuklar ve boşanma üzerine olan araştırmaların metodolojisi ve yorumuna dair pek çok uyarı yapılmıştır. Bölümün alt başlıklarına kısaca göz atıldığında, tartışılan konuların sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalar için temel nitelik taşıdığı görülecektir. Temsili olmayan örneklem seçimi, yeterince güvenilir olmayan ölçüm, korelasyondan nedensellik çıkarmaya yönelik problemler ve boylamsal yöntemlerdeki karmaşıklıklar boşanma araştırmalarına has değildir.

Bir yandan, araştırma problemlerinin tekrar tekrar telaffuz edilmesi cesaret kırıcıdır. Buna verilecek makul bir tepki, çok yüksek kalite standartlarını tutturmayan tüm araştırmaları dışarıda bırakıp, ancak çok küçük bir gruptan ibaret "yeterli" araştırmaları incelemek olabilir. Öte yandan, araştırmalar arasındaki metodolojik ve yorumsal farklar, tamamlanması durumunda tek tük "mükemmel" araştırmanın başaramayacağı şekilde bütünsel bir resim oluşturacak bir yapbozun parçaları olabilir. Filin farklı taraflarına dokunan yedi kör adam gibi, farklı araştırmacılar boşanma sürecinin yalnızca belli veçhelerini araştırmakla kısıtlıdır. Fakat, her araştırmacının filin tamamını incelemesi gerekmez. Kuyruğun ya da hortumun filin birer parçası olması gibi, küçük örneklem ya da dar çaplı bir soru da boşanmanın resminin bir parçasıdır. Burada önemli olan, her bir araştırmanın güçlü ve zayıf yanlarını ortaya koymak için göz bağlarını çözebilmektir. Aksi halde, yanlışlıkla hortumun filin *kendisi* olduğu sonucuna varabiliriz.

İlerleyen bölümlerde geniş bir yelpazedeki çalışmalar birbirine eklenip çocukların deneyiminin görece bütünsel bir resminin oluşturulmasına çalışılacaktır. Bunu, mevcut araştırmaların kısıtlı yanları göz önünde bulundurularak yapmak için her tür çaba gösterilmiştir.

4

Boşanmış ve Evli Ailelerde Çocukların Uyumu

Bu bölümde, boşanmış ve evli ailelerin çocuklarında görülen psikolojik sorunlar karşılaştırılmaktadır. İtiraf etmek gerekirse bu, oldukça basite indirgenmiş bir karşılaştırmadır; zira boşanma, aile ilişkilerinde ve kaynaklarında pek çok değişikliğe neden olabilir ya da olmayabilir. 5. Bölüm'de ele alındığı üzere, çocukların psikolojik sağlığı ailedeki değişimin doğası ve boyutuyla yakından ilişkilidir. Dolayısıyla, bu bölümdeki normatif yaklaşım bazı önemli bireysel farkları göz ardı etmektedir. Yine de, ortalamalardan yola çıkan genellemeler, yasal düzenlemeler ve diğer hedefler için işlevsel bir şipşak fotoğraf ortaya koymaktadır. Psikoterapi gibi bazı müdahaleler uygun biçimde tek tek ailelerle meşguldür, fakat geniş sosyal politikalar ister istemez "tipik" aile için tasarlanmaktadır. Bu nedenlerden dolayı, boşanmaya yönelik geniş çaplı sonuçlar "marjda", yani bireyler ve/veya ailelerin ortalaması alındığında, değerli bilgiler sağlamaktadır.

Bu şipşak fotoğraf, aynı zamanda sürecin anlaşılmasını hızlandırabilir. Epidemiyolojik analiz, üzerine hipotez kurulan ilişkilerin sınır koşullarını netleştirmekte ve etki mekanizmalarına yönelik te-

orilerin geniş çaplı bulgularla tutarlı olması gerekmektedir. Örneğin, bu bölümde üzerinden geçileceği üzere, araştırma bulguları, boşanma ile çocuklarda görülen psikolojik sorunlar arasında birebir ilişki *olmadığını* göstermektedir. Buna ek olarak, boşanma, ebeveynlerin ölümünden daha olumsuz sonuçlara yol açmakta; herhangi bir çatışma yaşamadan boşanan ailelerin çocukları, çatışmalı bir evlilik içinde büyüyen çocuklarınkinden daha iyi düzeyde işlevsellik göstermektedir (Emery, 1982). Bu tür bulgular, boşanma ile çocukların uyumu arasında, yalnızca aile yapısının gelişimsel önemine odaklanan teorilerle tutarsız bir ilişki ortaya koymaktadır.

Gerçek anlamda normatif bir kanıt sağlayabilmek için, buradaki genel bakış kapsamında geniş çaplı gruplar üzerinde yapılan çalışmalara, özellikle de ulusal seviyede temsil gücü olan örneklemlere yer verilmektedir. Bu bölüm, öncelikle çocukların genel psikolojik uyumunu risk ve toparlanma bakış açılarından ele almaktadır. Bunu takiben, altı belli başlı risk bölgesi incelenmektedir:

1. Dışsallaştırma sorunları; örneğin, söz dinlememe, saldırganlık ve suç işleme davranışı
2. İçselleştirme sorunları; örneğin, depresyon, kaygı ve düşük öz-saygı
3. Akademik yeterlilik
4. Sosyal yeterlilik
5. Yakın ilişkiler (boşanmanın nesiller arası geçişi de dahil olmak üzere)
6. Yetişkinlik boyunca psikolojik işlevsellik

Bu bölüm boyunca, cinsiyet, etnik köken ve sosyoekonomik düzeyin aracı etkilerine kanıtın mevcut olduğu durumlarda dikkat çekilmektedir. Örneklem seçimi meselelerinin farkına varmak oldukça önemli olduğundan, bu bölüm çocukların boşanma öncesindeki duygusal refahına yönelik bulguları da değerlendirmektedir. Çocukların yaşı gibi diğer geçici etkiler, aile süreçleriyle birlikte 5. Bölüm'de tartışılacak; bireysel farklar vurgulanarak burada sunulan şipşak fotoğraflar hareketli bir filme dönüştürülmeye çalışılacaktır.

Genel Uyum: Stres, Risk, Toparlanma ve Acı

Boşanmanın çocuklarda psikolojik sorunlar görülmesi riskini artırıp artırmadığına, artırıyorsa bunun nedenlerine yönelik pek çok soru tartışılmaya devam etmektedir. Süren tartışmaların bir nedeni, medya organlarının yarattığı kutuplaşmadır. Haber bültenleri, çocukların boşanma karşısında ya ne kadar kurşungeçirmez ya da ne kadar harap olduğundan bahseder ki genelde seçim ikincisinden yanadır. Medya, bilimsel verilerin karmaşıklığını nadiren dikkate alır (Forehand, 1992).

Uzmanlar arasındaki bazı fikir ayrılıkları da bilimsel araştırmanın karmaşık yapısını göz önünde bulundurmamaya atfedilebilir. Özellikle de farklı örneklem seçimi ve ölçüm stratejileri, klinik ve ampirik uzmanların çıkarımlarını değişik şekillerde etkileyebilir. Klinisyenler, çocukların terapide bildirdikleri üzere boşanmanın negatif sonuçlarına sıklıkla vurgu yapmaktadır (örn. Kalter, 1990; Wallerstein & Blakeslee, 1989). Fakat, klinisyenler, evli ailelerin çocuklarının karşılaştığı benzer sorunları, tedavi altına alınmayan çocukların toparlanma becerisini ya da, hatta kendi danışanlarının güçlü yanlarını göz ardı edebilmektedir. Tam tersi biçimde, demografi uzmanları boşanmış ile evli ailelerin çocukları arasındaki ufak farklara büyük, temsil gücü yüksek örneklemler kapsamında sıklıkla dikkat çekmektedir (örn. Allison & Furstenberg, 1989). Öte yandan, bu uzmanlar arada fark olmadığını savunan sıfır hipotezini yanlış biçimde kabul etme riski taşımaktadır ki bu da kısıtlı ölçüm imkânı olan geniş çaplı anketler için belirgin bir sorundur. Son olarak, boşanmanın sonuçlarına yönelik bazı fikir ayrılıklarının kaynağını hem politikacıların hem de aile üzerine çalışan bilim insanlarının politik gündemlerinde bulmak mümkündür (bkz. Amato, 1993 ve yanıtlar; Popenoe, 1993 ve yanıtlar).

Fikir ayrılıkları bir yana, boşanmanın çocuklar için dört genel sonucunu tanıyarak birbiriyle çatışan bakış açıları arasında bir köprü kurmak ve onları bütünleştirmek mümkün görünmektedir.

Birincisi, boşanma çocuklar üzerinde oldukça fazla strese neden olur; bahsi geçen stres, ebeveynlerden biriyle iletişimin kopmasından ekonomik zorluklara dek uzanabilir. İkinci olarak, boşanma, çocuklarda psikolojik problemler görülmesi riskini artırır ve sıklıkla da iki katına çıkarır. Üçüncüsü, artan bu riske rağmen, ebeveynleri boşanmış çocukların pek çoğu en az ebeveynleri evli olanlar kadar iyi işlevsellik gösterir. Bir başka deyişle, boşanmanın yarattığı birden fazla stres kaynağına karşın *toparlanabilmektedirler*. Dördüncü olarak, toparlanabilmek, kurşungeçirmezlik anlamı taşımaz. Boşanmış ailelerin çocukları, yeterli işlevselliklerine rağmen çok sayıda acı verici duygu, mutsuz anı ve devam eden stres bildirmektedir (Emery & Coiro, 1998; Emery & Forehand, 1994). Bu dört noktaya ilerleyen kısımlarda kısaca değinilmekte; detayları ise kitap boyunca farklı noktalarda ele alınmaktadır.

Bir Stres Kaynağı Olarak Boşanma

Boşanmanın çocuklar için çok sayıda, sıklıkla da yoğun ve uzun dönemli stres kaynaklarına sebep verdiğine şüphe yoktur. Ayrılık ya da değişimli olarak farklı evlerde bulunmayı öğrenme süreci pek çok çocuk için, özellikle de her iki ebeveyne de bağlılarsa, oldukça güçtür. Dahası, birlikte yaşanmayan ebeveynle (genellikle baba) iletişim belirsiz, değişken ve 5. Bölüm'de anlatıldığı üzere seyrek ve giderek azalan bir nitelik taşıyabilmektedir. Buna ek olarak, çocukların *her iki* ebeveynle ilişkisinin kalitesi boşanmayı takiben, en azından bir süreliğine, düşmektedir. Ayrıca, boşanma her zaman ebeveynler arasındaki çatışmanın sona ermesi anlamı taşımamaktadır. Hatta boşanma sonrasında çatışma daha da tırmanıp doğrudan çocuklara odaklanabilir. Aynı zamanda, bir boşanma sırasında ebeveynler depresifleşebilir ya da kendi duygularına odaklı hale gelebilir ki bu da çocuklar için bir başka potansiyel stres kaynağıdır. Son olarak, boşanmanın aile üzerinde maddi açıdan kaçınılmaz bir olumsuz etkisi vardır. Parasal sorunlar nedeniyle çocukların ikamet koşulları, okulları ve arkadaş grupları

değişebilir; çocuk bakımının miktarında artış olurken belki kalitesi düşebilir.

Boşanmaya eşlik eden stres kaynakları, çocukların duygusal refahı için o kadar önemlidir ki 5. Bölüm'ün tamamı ailedeki bu değişimlere ve onların çocukların boşanma sonrasındaki psikolojik sorunlarına ne ölçüde katkıda bulunduğuna ayrılmıştır. Şimdi ise yalnızca iki noktanın altını çizmek gerekmektedir. İlk olarak, stres kaynaklarının sayısı ve derecesi göz önüne alındığında, boşanmanın çocuklarda uyum güçlüklerinin artışıyla ilişkilendirilmesi hiç de şaşırtıcı olmamaktadır. Asıl şaşırtıcı olan, boşanmanın yol açtığı sıkıntılara rağmen iyi düzeyde işlevsellik gösteren çocukların sayısıdır. İkincisi, bazı stres kaynaklarının deneyimi kendi içinde önem teşkil etmektedir. Örneğin, ekonomik zorluklar çocukların psikolojik refahının ölçümleriyle ilgisiz bile olsa, boşanmanın çocuklar, aileler ve toplum üzerindeki olumsuz ekonomik sonuçları hakkında endişe duymamız gerekmektedir.

Bir Risk Faktörü olarak Boşanma

Boşanmanın, çocuklarda psikolojik problemler görülmesi riskini artırdığına şüphe yoktur. Temsil gücü yüksek örneklemlerle yapılan çalışmaların sonuçları, boşanmış ailelerin çocuklarının, evli ailelerin çocuklarından iki kat daha fazla psikolojik yardım alma eğiliminde olması nedeniyle ruh sağlığı tedavisi görmekte olan popülasyonda aşırı düzeyde temsil edildiğini göstermektedir (Zill v.d., 1993; Zill & Schoenborn, 1990). Psikolojik yardım alan çocukların sayısını hesaplamak, çocukların duygusal sorunlarını olduğundan az ya da fazla şekilde tahmin etmemize yol açabilir: Bazı sorunlu çocuklar hiçbir zaman bir ruh sağlığı uzmanına götürülmemekte, bazı iyi biçimde uyum sağlamış çocuklar ise velayet tartışmasında koz olarak kullanmak üzere ya da ebeveynin duygusal problemleri dolayısıyla terapiye götürülmektedir. Yine de tedavi görmek kullanışlı ve objektif bir göstergedir ve bazı diğer bulgular da benzer bir riskin artışına işaret etmektedir.

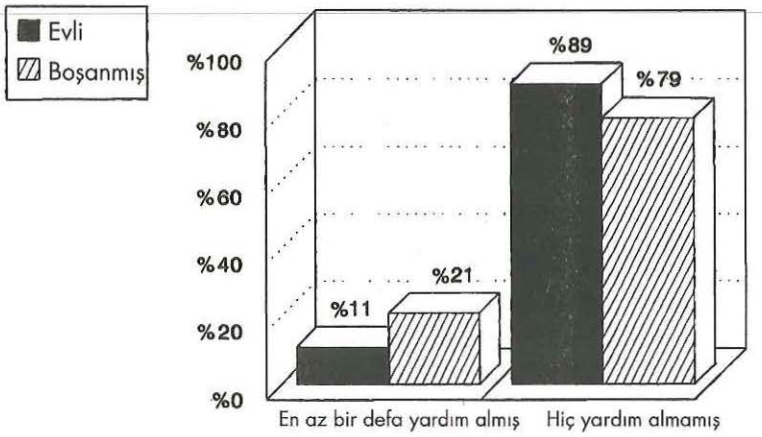
McLanahan ve Sandefur (1994), boşanmanın bir risk faktörü olduğuna işaret eden en güçlü kanıtların bir kısmını derlemiştir. Bu nüfusbilimciler, tek ebeveynlik (ve boşanma) ile çocukların psikolojik refahının liseyi bırakma ve ergen gebeliği gibi bazı önemli göstergeleri de içeren birkaç ölçütü arasındaki ilişkiyi belgelemek amacıyla beş farklı ulusal anket çalışmasından gelen verileri analiz etmiştir. Beş anket çalışmasının her birinde, tek ebeveynlik, bu iki ölçütte anlamlı düzeyde daha fazla risk ile ilişkilendirilmiştir. Liseyi bırakma riski, tek ebeveynli ailelerin çocuklarında ebeveynleri evli olan çocuklardan yaklaşık iki kat daha fazladır (beş ulusal çalışmanın genel kapsamında: 1.8 ile 2.2 arasında). Risk, ergen gebeliği konusunda ise yaklaşık iki kat daha yüksektir (beş çalışmanın genel kapsamı: 1.4 ile 2.4 arasında). Her iki sonucun da ortaya çıkması riski, hiç evlenmemiş ailelerin çocukları için boşanmış ailelerin çocuklarına göre bir miktar daha fazladır; yine de, boşanmış ailelerin çocuklarının liseyi bırakma ve ergenlik döneminde çocuk sahibi olma riski, evli ailelerin çocuklarına kıyasla iki kat yüksektir (McLanahan, Sandefur, 1994).

Bu bölümün ilerleyen kısımlarında üzerinde durulacağı üzere, çocuklarla ilgili diğer sonuçlar bakımından risk genellikle daha düşüktür. Buna ek olarak, 5. Bölüm'de ele alındığı gibi, ebeveynliğin kalitesi, ebeveynler arası çatışma ve ailenin ekonomik koşulları riskin büyük kısmında aracı bir rol oynamaktadır. Buna rağmen, diğer başka araştırmalarla birlikte bu çalışmalar boşanmanın çocuklarda psikolojik problemler ortaya çıkması riskini artırdığını ikna edici biçimde belgelemektedir. Dahası, görünüşe göre ırk, sosyoekonomik durum ya da çocukların cinsiyeti riskin tamamını açıklamamaktadır. Okulu bırakma ve ergen gebeliği riskleri beyazlar ile siyahilerin yanı sıra erkekler ile kadınlarda da ailenin medeni haliyle ilişkilendirilmekte; gelirin istatistiksel olarak kontrol edilmesi, riski yaklaşık yarı yarıya düşürse de tamamen ortadan kaldıramamaktadır (McLanahan & Sandefur, 1994). Benzer biçimde, psikolojik yardım alma olasılığındaki artış, ırk, ebeveynlerin eğitim düzeyi ve çocukların cinsiyetinin istatistiksel olarak kontrol edilmesinden etkilenmemektedir (Zill v.d., 1993).

Toparlanma: Normatif Sonuç

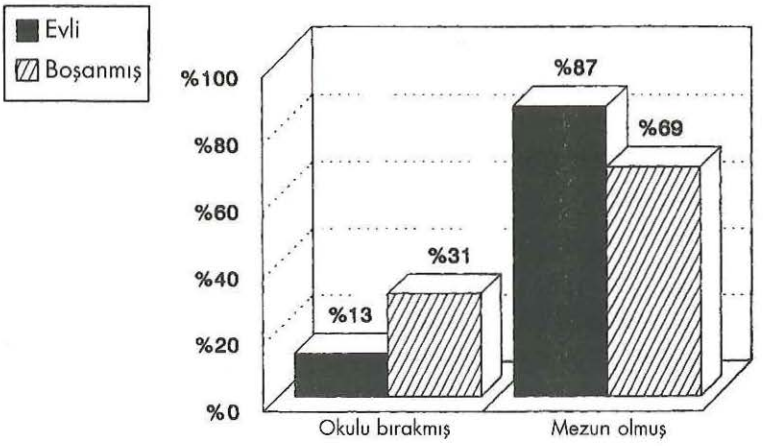
En azından psikolojik, eğitimle ilgili ve davranışsal problemlerin standart ölçümlerinin gösterdiği kadarıyla, artan riske rağmen *toparlanma* boşanmanın çocuklar için normatif psikolojik sonucudur. Evli ile boşanmış ailelerin çocuklarını kıyaslayan 92 çalışmanın meta analizini yapan Amato ve Keith (1991a), çocuklarla ilgili sonuçlarda standart sapması 0.14 olan ortalama bir etki boyutu bulmuştur. Bu etki, (standart sapması 15 olan bir IQ testinde) yaklaşık iki IQ puanına denktir ve "küçük" olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, bu küçük fark bile aşırı bir tahmin olabilir, çünkü araştırmacılar, metodolojik incelik arttıkça etki boyutunun düştüğünü bulmuştur (Amato & Keith, 1991a). Çocuğun cinsiyetinin etki boyutu üzerinde çok az etkisi olmuş; sosyoekonomik durum ve ırk ise burada ele alınan çalışmalarda meta analize dahil edilemeyecek kadar nadir kullanılmıştır.

Bu sonuçlar, boşanmış ailelerin çocuklarının toparlanma becerisinin, psikolojik uyum bakımından evli ailelerin çocuklarıyla benzerliğinin altını çizmektedir. Öte yandan, ortalama düzeydeki benzerlikler, dağılımın kuyruk kısmında yer alan bazı önemli farkları ("vakalar") örtbas edebilir. Dolayısıyla, riskin iki katına çıkması klinik açıdan daha önemli bir istatistik olabilir, çünkü terapide görülen vakalar (ya da okulu bırakma vakaları) özel bir ilgi alanıdır. Ne var ki, meta analiz ve risk istatistikleri birbiriyle tutarlı değildir ve her iki gösterge de boşanmanın çocuklar üzerindeki normatif psikolojik sonucu olarak toparlanmaya işaret etmektedir. Şekil 4.1, toparlanma sonucuna varmanın neden araştırmalar için risk teşkil ettiğini ortaya koymaktadır. Daha önce üzerinden geçilen verileri (McLanahan & Sandefur, 1994; Zill v.d., 1993) kullanan bu şekil, çocukların bir ruh sağlığı uzmanıyla görüşme ve liseyi bırakma ihtimallerinin arttığını göstermektedir. Bu şekil aynı zamanda bu artan ihtimalin çoğunlukla göz ardı edilen ayna görüntüsünü de sergilemektedir: Boşanmış ailelerin çocuklarının büyük bir çoğunluğu bir ruh sağlığı uzmanıyla *görüşmemekte* ya da liseyi *bırakmamaktadır*.

Şekil 4.1a. Boşanmış Ailelerin Çocuklarında Risk ve Toparlanma.
1981 Yılında Boşanmış veya Evli Ailelerin 12-16 Yaş Arasındaki Çocuklarının Ulusal Düzeyde Temsili Örnekleminde Ruh Sağlığı Hizmetlerinin Kullanımı

Şekiller, ebeveynlerin eğitim düzeyi ve çocukların cinsiyeti, ırkı, yaşı ve kelime dağarcığı testi puanına göre uyarlanmıştır.
KAYNAK: Zill, Morrison ve Coiro (1993).

Şekil 4.1b. Ebeveynleri Boşanmış veya Evli olan 20-34 Yaş Arasındaki Bireylerin Ulusal Düzeyde Temsili Örnekleminde 1987'de Liseyi Tamamlama

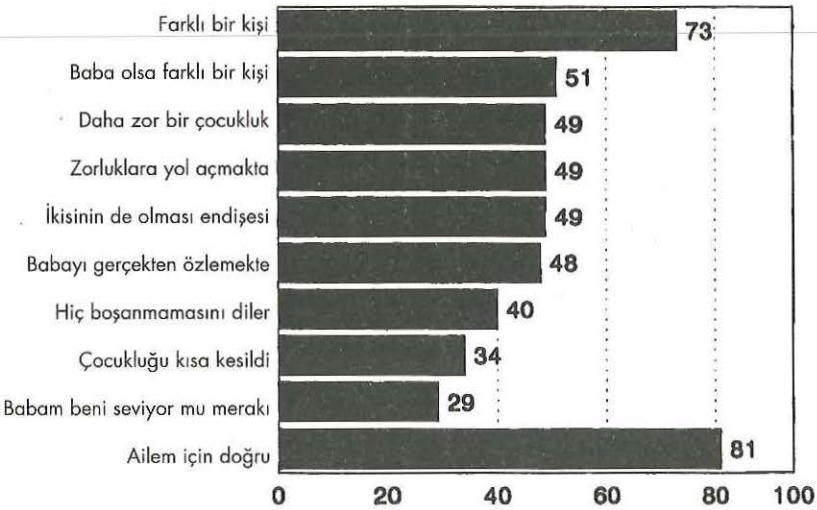
Şekiller, ırk, cinsiyet, ebeveynlerin eğitim düzeyi, kardeş sayısı ve ikamet yerine göre uyarlanmıştır.
KAYNAK: McLanahan ve Sandefur (1994).

Toparlanma görüşünü destekleyen üçüncü bir kanıt hattı daha vardır. Geleceğe yönelik pek çok boylamsal araştırma, boşanma *sonrasında* çocuklarda gözlemlenen psikolojik sorunların önemli bir kısmının, aslında boşanmadan *önce* de mevcut olduğunu belgelemiştir (Block, Block & Gjerde, 1986; Cherlin v.d., 1991; Doherty & Needle, 1991; Elliott & Richards, 1991). Duygusal sorunlar boşanmadan önce geliyorsa elbette "boşanmanın sonuçları" arasında yer alamaz. Bu sonuçlar, daha ziyade çocukların sorunlarının ya seçim faktörlerine (bkz. 3. Bölüm) ya da mutsuz bir evliliği olan ailedeki olumsuz koşullara (örn. ebeveynlik sorunları, ebeveynler arası çatışma) bağlı olduğuna işaret etmektedir. Her koşulda, geleceğe yönelik bu bulgular, boşanmanın çocuklardaki ruh sağlığı sorunları üzerinde yalnızca mütevazı bir etkisi olduğunun altını çizmektedir.

Acı: Bozukluk Değil, Sıkıntı

Toparlanma görüşünde, boşanma sırasındaki geçiş döneminde çocukların pek çok stres kaynağıyla yüzleştiği, buna rağmen çoğunluğunun tamamen yeterli işlevselliği sürdürdüğü vurgulanmaktadır. Yine de, başarılı dahi olsa baş etmenin bedellerini mercek altına almak önemlidir. Çocukların boşanmayı kavrarken klinik eşiğin altında kalacak düzeyde yaşadıkları sıkıntı, onların acısı, en az toparlanma becerileri kadar önemlidir. Acı veren duyguların örnekleri arasında terk edilme korkusu, çeşitli kayıplara karşı matem, kendini suçlama, yeniden bir araya gelme umutları, utanç, ebeveynlere yönelik öfke, her bir ebeveynin iyiliğinden endişe etme, kendi ilişkilerine dair kararsızlıklar ve devam eden ebeveyn çatışmasından duyulan kaygı sayılabilir (Emery, 1994; Wallerstein & Blakeslee, 1989; Wallerstein & Kelly, 1980).

Birkaç istisna dışında (örn. Kurdek, 1988; Kurdek & Berg, 1987; Wolchik v.d., 1993), çocukların acısıyla ilgili literatürün çoğu klinik gözlemlere, standardize olmayan ölçümlere ve küçük örneklemlere dayanmaktadır. Ampirik yaklaşımın bir örneği Şekil 4.2.'de bulunmaktadır. Şekil, boşanma ve aile hayatıyla ilişkili sı-

Şekil 4.2. Genç Yetişkinlerin, Ebeveynlerin Boşanmasına Yönelik Acı Veren Duygularının Bazıları: Bu Duyguları Kabul Eden ya da Şiddetle Reddeden ve Uyum Göstermiş 99 Üniversite Öğrencisinin Yüzdeleri.

KAYNAK: Laumann-Billings ve Emery (1998)

NOT: Maddelerin yukarıdan aşağıya doğru tam halleri: Eğer ebeveynim boşanmasa, muhtemelen daha farklı biri olurdum; Babam hayatımın daha büyük bir parçası olsaydı, daha farklı biri olurdum gibi hissediyorum; İnsanların çoğundan daha zor bir çocukluk geçirdim; Ebeveynimin boşanması benim için hâlâ zorluklara yol açmaktadır; Mezuniyet ya da düğün gibi her iki ebeveynimin de gelmesini gerektirecek büyük etkinlikler beni endişelendirir; Ebeveynimin ayrılmasından sonra babamı eskisi kadar göremediğimden özlemini çektim; Hiç boşanmamış bir ailede büyümüş olmayı dilerdim; Çocukluğum kısa kesildi; Bazen babam beni seviyor mu diye merak ediyorum; Her ne kadar zor olsa da, boşanmak ailem için doğru bir şeydi.

kıntıyı yapılandırılmış yöntemlerle ölçen bir araştırmaya katılan, ebeveynleri boşanmış, işlevselliği iyi düzeyde olan 99 üniversite öğrencisinde bazı acı verici duyguların yaygınlığını göstermektedir. Şekilden anlaşılacağı üzere, acı veren inançlar ve duygular, toparlanma becerisi yüksek olan bu genç insanlar arasında yaygındı. Sıkıntı veren duyguların yaygınlığını daha fazla test etmek amacıyla, boşanma grubu, ebeveynleri evli olan 94 kişiyle uygun maddeler üzerinden karşılaştırılmıştır. Depresyonun ve kaygının standardize ölçümlerinde, iki grup arasında fark görülmemiştir. Öte yandan, acı veren çocukluk deneyimlerini ölçmeye yönelik maddelerde bu iki grup belirgin ve önemli biçimde farklılık göstermiştir. Örneğin, boşanmış ailelere mensup kişilerin % 49'u "diğer insanlardan

daha zor bir çocuklukları" olduğunu bildirirken, bu oran ebeveynleri evli kişiler için % 14 düzeyinde kalmıştır (Laumann-Billings & Emery, 1998).

Dışsallaştırma Sorunları

Toparlanmaya dikkat etmek önemli olsa da, bu bölümün kalan kısmı riskin değerlendirilmesine adanmıştır. Boşanma, çocuklarda gözlemlenen tüm psikolojik sorunlar arasından en tutarlı ve güçlü biçimde dışsallaştırmanın görülme riskinde artış ile özdeşleştirilmektedir (Amato & Keith, 1991a; Emery, 1982; Patterson, De Baryshe & Ramsey, 1989). Bu ilişki o kadar çok belgelenmiştir ki yalnızca birkaç öne çıkan araştırmadan bahsetmek yeterli olacaktır. Klinik nitelik taşımayan 4 ve 6 yaşındaki çocuklarla yaptıkları yoğun ve çok yöntemli araştırmada, Hetherington, Cox ve Cox (1978) boşanmış ailelerin çocuklarının söz dinlemez, agresif, talepkâr ve otokontrol yoksunu olduğunu bildirmiştir. 12.743 İngiliz ailesini kapsayan bir ulusal araştırma kapsamında, tek ebeveynli ailelerde yaşayan 5 yaşındaki çocuklarda antisosyal davranışlara rastlanmıştır (Wadsworth, Burnell, Taylor & Butler, 1985). Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çocuklar ile ailelerin ulusal düzeyde temsil edildiği daha eski bir araştırmada (Zill, 1978) ve aynı örneklemin 5 yıl sonraki takip çalışmasında ise (Peterson & Zill, 1986), 7 ila 11 yaş grubunda yer alan, ebeveynleri boşanmış (ya da mutsuz bir evlilik sürdürmekte) olan çocuklar, anneleri, öğretmenleri ve kendileri tarafından daha agresif olarak değerlendirilmiştir. Yine Amerika Birleşik Devletleri'nde 5 ila 11 yaşları arasındaki çocukların ulusal örneklemiyle daha yakın zamanda yapılan büyük bir araştırmanın sonuçları, bilhassa erkek çocuklardaki artan dışsallaştırma sorunları ile medeni hal arasında bir ilişki bulmuştur (Mott, Kowaleski-Jones & Menaghan, 1997). Amerika Birleşik Devletleri'nde (Tuckman & Regan, 1966) ve Almanya'da (Steinhausen, von Aster & Gobel, 1987), klinik yönlendirme yapılan çocuklardan tek ebeveynli ailelere mensup olanlar, iki ebeveynli ailelere mensup olanlardan daha sık davranım sorunları sergilemek-

tedir. Son olarak, erkek çocukları (Goldstein, 1984) ile kız çocuklarının (Kalter, Riemer, Brickman & Chen, 1985) bildirimlerine ve resmi suç istatistiklerine (Wadsworth, 1979) göre, suçlular arasında boşanmış ailelerin çocukları fazlasıyla temsil edilmektedir.

Çocuk suçları ile olan bağlantısı, tek ebeveynli ailelerin araştırılması için ilk ve en etkili saiklerden biriydi (örneğin Glueck & Glueck, 1950). 1950'lerde ve 1960'larda, dönemin baskın psikanalitik ve sosyal öğrenme teorileri babanın erkek çocuklarının ahlaki gelişiminde (ve cinsel tiplemesinde) merkezi bir rol oynadığını söylediği için araştırmaların büyük bir bölümü "baba eksikliği"nin erkek çocuklar üzerindeki etkisine odaklanmıştır. Bu odak noktası doğrultusunda, boşanma, ölüm ya da evlilikdışı doğum gibi sebeplerle babasıyla yaşamayan çocuklar, bazı teorisyenler tarafından homojen bir grup olarak ele alınmaktaydı. Öyle ki, Herzog ve Sudia'nın (1973) dikkat çektiği üzere, bazı araştırmacılar "baba eksikliği" grubunu deniz kuvvetlerindeki görevi dolayısıyla sürekli denize açılmak durumunda olan babaların çocuklarına kadar genişletmişti!

Aile yapısından çok aile sürecine odaklanmaya yönelik bazı girişimlere rağmen (örn. McCord, McCord & Thurber, 1962; Nye, 1957), "baba eksikliği"nin uygunsuz bir psikolojik kategori olması son 20 yıla kadar geniş çapta kabul görmemiştir (Levitin, 1979). Çağdaş araştırmacılar, tek ebeveynliğin alternatif gerekçelerini ayrıştırma konusunda oldukça dikkatli davranmaktadır. Araştırmalar da hem tek hem de çift ebeveynli ailelerde yaşayan çocuklarda görülen dışsallaştırma sorunlarının pek çoğundan yalnızca aile yapısının değil, yetersiz ebeveynlik ve ebeveynler arası çatışma gibi aile süreçlerinin de sorumlu olduğunu göstermektedir (Amato & Keith, 1991a; Cummings & Davies, 1994; Emery, 1982; Grych & Fincham, 1990).

Ebeveynlerin Antisosyal Davranışı, Boşanma ve Çocukların Dışsallaştırma Davranışı

Yakın zamanda yapılan araştırma ve kavramsallaştırmalar, dışsallaştırma davranışı üzerindeki ailesel etkilerin incelemesini geliş-

tirmiştir. Araştırmacılar, koşulların tesadüfi biçimde oluşmadığını; hem ebeveynlerin kişiliğinin hem de çocuklarda görülen davranış sorunlarının bir ürünü olduğunu kaydetmiştir (Plomin & McClearn, 1993; Plomin, Reiss, Hetherington & Howe, 1994). Bazı araştırmacılar da daha spesifik olarak, ebeveynlerin antisosyal davranışının hem boşanma hem de çocuklarda dışsallaştırma sorunlarının görülmesi ihtimalini artırdığını öne sürmüştür. Klinik yönlendirme yapılmış 62 çocukla yapılan bir araştırmada, ebeveynde antisosyal kişilik bozukluğu olmasının boşanma ile çocukların davranım bozukluğu arasındaki ilişkiyi tamamen açıkladığı görülmüştür (Lahey v.d., 1988). Altıncı sınıfa giden 203 çocukla yapılan bir başka araştırmada, annenin antisosyal davranışlarının evlilikteki değişiklikler ve uyum sorunları arasındaki ilişkiden tamamen sorumlu olduğu; buna bağlı olarak da yetersiz ebeveynliğin anneler ile çocukların antisosyal davranışı arasındaki ilişkiyi açıkladığı bildirilmiştir (Capaldi & Patterson, 1991). Bir başka araştırma, 697 evli ve 157 ayrılmış/boşanmış aileden oluşan ulusal çaptaki bir örneklemi geleceğe dönük biçimde incelemiştir. Bu araştırmada, ergenlikteki suç davranışının, takip eden 10 yıl içinde boşanma ihtimalini iki katına çıkardığı bulunmuştur. Öte yandan, çocuklarda müteakip olarak dışsallaştırma sorunlarında artış gözlemlenmesinin sorumlusu annelerin suç davranışı değil, boşanmadır (Emery, Kitzmann & Aaron, 1998).

Her ne kadar araştırmacılar bir bakıma farklı sonuçlara varmış olsa da, iki nokta nettir. İlki, ebeveyn antisosyal davranışının boşanma riskini (ve aile ortamındaki pek çok olumsuzluğu) artırmasıdır; ancak bu gözlem, antisosyal davranışın kısmen erken yaşta hafifmeşrep cinsellik ve manipülatif, sorumsuz kişilerarası davranış ile tanımlandığı hatırlandığında önemsiz görünmektedir (Hindelang, Hirschi & Weis, 1981; Moffitt, 1993). Elbette kimse boşanmanın *tamamen* antisosyal kişilikler tarafından yaratıldığını ya da boşanmanın sosyal ve psikolojik güçlerden etkilenmediğini iddia etmemektedir. Daha ziyade, aktarılmaya çalışılan nokta antisosyal davranış ile depresyon ya da ciddi akıl hastalıkları gibi diğer kişilik özelliklerinin boşanma riskini artırması ve dolayısıyla

onunla korelasyon oluşturmasıdır (bkz. 3. ve 5. Bölümler). Bu, bizi ikinci önemli noktaya getirmektedir: Ebeveynin antisosyal davranışı, artan çatışma ya da bundan kaynaklanan daha az yeterli ebeveynlik, boşanma ile çocukların dışsallaştırma davranışı arasındaki gayet iyi bir şekilde belgelenmiş ilişkinin bir kısmını (çoğunu?) muhtemelen açıklamaktadır.

Boşanma ile çocukların dışsallaştırma sorunlarına dair pek çok başka özelliğe daha dikkat çekmek gerekmektedir. İlk olarak, ailenin durumu, suçla korelasyon halindeki diğer iki önemli faktörle güçlü bir ilişki içindedir: ırk ve sosyoekonomik düzey. Araştırmacılar, bu üç kirletici değişkenin bağımsız katkılarını henüz çözümleyebilmiş değildir (Rutter & Giller, 1983). İkincisi, yasayı çiğneyen ergenlerin çoğu hüküm giymemekte; dolayısıyla, suç istatistikleri hem gençlerin davranışını hem de hukuk alanında çalışan kişilerce verilen kararları yansıtmaktadır. Her ne kadar ailenin durumu yasal suçlarla olduğu kadar kişisel bildirimlerle de ilişkiliyse de, gençleri tutuklama ve hüküm giydirme konularında verilecek kararlarda ailesinin istikrarı sıklıkla göz önünde bulundurulmaktadır (Farrington, 1979). Üçüncüsü, ebeveynleri boşanmış olan her çocuk bir suçluya dönüşmemekte ve çoğu dışsallaştırma sorunu yasayı çiğneme gibi ciddi noktalara ulaşmamaktadır. Popülasyondaki taban oranları arasındaki fark nedeniyle, suç, aile durumunu, aile durumunun suçu yordadığından daha fazla yordamaktadır (bkz. 3. Bölüm). Dördüncü olarak, dışsallaştırma davranışlarının alt tipleri, örneğin hiperaktivite veya karşıt-olma karşıt-gelme bozukluğu, muhtemelen boşanmayla farklı şekillerle ilişkilenmektedir. Beşincisi, her ne kadar boşanma ve antisosyal davranış arasındaki ilişkinin erkek çocuklarında daha güçlü olduğu bulunsa da (örneğin Mott v.d., 1997; Vaden-Kiernan, Ialongo, Pearson & Kellam, 1995), çok sayıda birbiriyle çelişen araştırma da mevcuttur (Zaslow, 1988).Yine de, boşanmanın erkeklerde dışsallaştırma, kızlarda ise içselleştirme sorunlarıyla daha net biçimde ilişkili olduğu hipotezi faydalı görünmektedir (Emery, 1982). Ne var ki, içselleştirme sorunlarının ölçümündeki belirsizlik ve çocukların uyumunun sözde ayrı olan iki boyutu arasındaki güçlü ilişki, bu

hipotezlerin test edilmesini zorlaştırmaktadır (Achenbach, Howell, Quay & Conners, 1991).

İçselleştirme Sorunları

Boşanmayı, çocuklardaki depresyon, kaygı ve düşük özgüven gibi içselleştirme sorunlarıyla ilişkilendirme konusunda araştırmalar çok daha belirsiz kalmaktadır (Amato & Keith, 1991a). Bu bir anlamda şaşırtıcıdır, çünkü pek çok teorik bakış açısı, boşanma ya da ölüm kaynaklı ebeveyn kaybının kişiyi depresyona karşı daha savunmasız hale getirdiğini savunmaktadır (örn. Bowlby, 1980).

Ebeveyn kaybı ile depresyon arasında olduğu varsayılan ilişkiyi değerlendirirken, gelişim/tanım konusunda üç ayrım noktasını göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Birincisi, depresyon geçici bir ruh hali olarak da, bir bozukluk olarak da tanımlanabilir. Çocukların, bağlandıkları kişilerle yaşanan uzun süreli ayrılıklara ya da bu kişilerin kaybına depresif bir duygulanım ve geri çekilme davranışıyla tepki verdiği geniş çevrelerce kabul görmektedir (Bowlby, 1980; Rutter, 1981). Bu görüşle tutarlı biçimde, yüksek oranda çatışmalı evliliklerin ya da boşanmış ailelerin çocukları, düşük oranda çatışma yaşayan ve sürmekte olan evliliklerin çocuklarına kıyasla daha yüksek seviyede depresif ruh hali göstermektedir (Peterson & Zill, 1986). Benzer şekilde, ebeveynleri boşanmış olan ergenler, ebeveynleri mutlu ya da sıkıntılı biçimde evli olanlardan daha fazla depresif belirti bildirmiştir (Conger & Chao, 1996). Öte yandan, burada depresif ruh hali bir bozukluk değil, ayrılığın yarattığı sıkıntının (ya da yasın) bir parçası, süresi sınırlı bir adaptasyon süreci bağlamında kullanılmaktadır (bkz. 5. Bölüm).

İkincisi, depresyon çocuklukta baş gösteren klinik bir bozukluk olarak da tanımlanabilir. Ebeveynleri boşanmış çocukların bir çoğunun depresyonda olduğu önermeleri bir yana, klinik tanıya ilişkin ampirik araştırmalar risk artışının ya olmadığını ya da az olduğunu bildirmektedir (örn. Steinhausen v.d., 1987). Belki bu sıfır sonucu, kısmen çocukluk depresyonunun yetersiz kavramsal veya operasyonel tanımına atfedilebilir.

Üçüncü bir tanım, hem yaygın hem de teşhis koyması kolay bir bozukluk olan yetişkinlik dönemindeki klinik depresyona odaklanır. Ne var ki, bu bölümün ileriki kısımlarında tartışılacağı üzere, teorik tahminlerin aksine, çocuklukta ebeveyn kaybı ile yetişkinlikteki depresyon arasındaki ilişki güçlü ampirik destek bulamamıştır.

Diğer içselleştirme sorunlarına dönecek olursak, benlik kavramındaki olası yaralanmalar makul bir sıklıkta çalışılmışsa da farklar genelde büyük ya da istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır (Amato & Keith, 1991a; Barber & Eccles, 1992). Öte yandan, özgüvenin ölçümü de, aynı kavramın kendisi gibi zordur. Dolayısıyla, sıfır hipotezini kabul etmeme konusunda dikkatli davranmak gerekir. Yine de bugüne kadar yapılan araştırmalar, boşanmanın çocukların ve ergenlerin özgüvenini düşürüyorsa da bunun yalnızca geçici bir süre için olduğuna işaret etmektedir (Barber & Eccles, 1992). Boşanma ile çocuklardaki kaygı bozuklukları ve özgül fobiler gibi klinik olarak önem teşkil eden içselleştirme sorunlarını araştıran pek çok çalışmada benzer bir tutarsız ilişkiye rastlamak mümkündür.

Wallerstein ve Kelly (1980), içselleştirme sorunları üzerine bugüne dek elde edilen cılız ya da sıfır düzeyindeki bulguları, ölçümle ilgili bir problemin açıklayabileceğini iddia etmiştir. Ebeveynler, çocuklarının duygusal çalkantılarından haberdar olmayabilir çünkü ebeveynlerin duygularıyla çocuklarınki denk düşmeyebilir. Boşanmış ebeveynlerden sıklıkla çocuklarının duygularını derecelendirmeleri istenmekte; fakat onlar, tanımadıkları duygular hakkında yargıda bulunamamaktadır. Eğer isabetliyse, bu gözlem yalnızca araştırma yöntemleri için değil, aynı zamanda klinik çalışmalar için de önem teşkil etmektedir.

Elbette, içselleştirici sorunların boşanmanın sonuçları arasında sık görülmemesi veya önemli bir rol oynuyor olmaması da mümkündür. Buna bağlı bir alternatif de, içselleştirici sorunların boşanmaya sıklıkla eşlik etmekle birlikte davranım sorunlarına kıyasla daha hızlı azalmasıdır.

Akademik Yeterlilik

Araştırmacılar ve politikacılar, boşanmış ve tek ebeveynli ailelerin çocuklarının akademik yeterliliği konusuna büyük dikkat göstermiştir. Dışsallaştırma sorunlarında olduğu üzere, boşanmanın ve tek ebeveynliğin birçok akademik ölçümde daha olumsuz performans göstermeyle ilişkili olduğu konusunda büyük oranda fikir birliği sağlanmıştır (Forehand, Armistead & Klein, 1995; Kurdek, Fine & Sinclair, 1995; McLanahan & Sandefur, 1994; Zill, 1995). Ne var ki, akademik sonuçların dört çeşidini birbirinden ayırmak önemlidir: (1) standardize test sonuçları, (2) notlar ve okuldaki performansın diğer göstergeleri, (3) okuldaki hatalı davranışların çeşitli ölçümleri ve (4) okulu tamamlama ile eğitimsel kazanım.

Standardize test sonuçları alanında aile yapısındaki farklılıklar, her ne kadar sıklıkla istatistiksel olarak anlamlı çıksa da, genellikle etki büyüklüğü anlamında oldukça zayıf kalmaktadır. Örneğin, lise ikinci sınıfta okuyan ve anneleri en az lise mezunu olan 13.532 beyaz öğrencinin oluşturduğu ulusal bir örneklemin analizi, erkekler için 2 puanlık, kızlar içinse 1.5 puanlık bir fark ile evli aileleri tek ebeveynlilerden üstün çıkarmıştır. (Üvey ebeveynlerle yaşayan ergenler, tek ebeveynle yaşayan yaşıtlarıyla benzer puanlar almıştır.) Öte yandan, bu ölçümün standart sapmasının 10 olduğu düşünülürse, bu farkların temsil ettiği etkiler ufaktır. Buna ek olarak, sosyoekonomik faktörler istatistiksel olarak kontrol edildiğinde, aradaki fark her iki cinsiyet için de 0.5 puan düşmüştür (Zimiles & Lee, 1991). Geniş örneklemi olan sayısız diğer çalışma da, standardize testler konusunda oldukça mütevazı ve sosyoekonomik kontrollerle yok olmasa da azalan farklılıklar bulmuştur (Zill, 1995).

Okul performansıyla ilgili ölçümlerde de sıklıkla bir aradaki ailelerin lehine olan mütevazı farklar bulunmaktadır. 13.532 lise öğrencisiyle yapılan aynı çalışmada (Zimiles & Lee, 1991), ham not ortalamaları erkekler için şu şekilde bulunmuştur: evli 2.69, bekâr 2.45, üvey 2.54. Kızlar içinse şu şekilde: evli 2.99, bekâr 2.72, üvey 2.72. Tüm farklar hem aile yapısı için hem de her aile yapısında cinsiyet için istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Sosyoeko-

nomik düzeyde yapılan ayarlamalar, yine aradaki farkları ortadan kaldırmasa da azaltmıştır. Bu bulgular, geniş örneklemler kullanan başka araştırmalarınkilerle de tutarlıdır (örn. McLanahan & Sandefur, 1994).

Sınıfta davranım problemleri ya da okuldan atılma örneklerindeki gibi okulda hatalı davranışlar alanında, boşanmış ile evli ailelerin çocukları arasında daha sağlam farklar yaygın olarak mevcuttur (Hetherington, Camara & Featherman, 1981). Öyle ki, okula dair bu üç sonuç kategorisini doğrudan karşılaştıran bir çalışmada, standardize test sonuçları için 0.10'dan 0.20 standart sapma birimine, okuldaki not ortalaması için 0.15'ten 0.28 standart sapma birimine, hatalı davranış için ise 0.20'den 0.36 standart sapma birimine uzanan bir etki boyutu bulunmuştur (Zill, 1995).

Ailenin durumuyla ilişkilendirilen en geniş ve anlamlı farklar, okulu tamamlama ve eğitimsel kazanım alanlarındadır (Amato & Keith, 1991b). 13.532 lise ikinci sınıf öğrencisini ele alan çalışmaya göre (Zimiles & Lee, 1991), tek ebeveynli ve üvey ebeveynli ailelere mensup öğrencilerin okulu bırakma eğilimi, dağılmamış ailelere mensup öğrencilerden neredeyse üç kat daha fazladır (%7'e karşın %20). Sosyoekonomik faktörler kontrol altında tutulduktan sonra dahi bu risk iki kattan daha fazla olmaya devam etmiştir. İkiye katlanmış okulu bırakma riski, ulusal düzeydeki örneklemlerde, etnik gruplarda ve boşanmışlara kıyasla hiç evlenmemiş ailelerde de tekrarlanmış bir bulgudur (McLanahan & Sandefur, 1994; bkz. Şekil 4.1). Tek ebeveynli ailelerin çocukları, eğitimsel kazanımın başka göstergelerinde de noksanlıklar sergilemektedir: Beş ulusal örneklem kapsamında değerlendirildiğinde, üniversiteye girme veya üniversiteden mezun olma eğilimi en düşük grubun onlar olduğu görülmüştür (McLanahan & Sandefur, 1994). Neyse ki üniversitede daha az başarılı olma riski bu defa iki kat fazla değildir; tek ebeveynli ailelerin çocuklarının üniversiteye girme ya da üniversiteden mezun olma eğilimi, dağılmamış ailelere mensup çocuklarınkinden yaklaşık dörtte bir oranda daha azdır.

Bu çalışma, 1907 ila 1951 yılları arasında erkeklerin okulda kaç seneyi tamamladıklarına eğilen eski bir araştırmanın sonuçla-

rıyla geniş ölçüde tutarlılık göstermektedir. 1973'te ankete katılan erkeklerden tek ebeveynli ailelerde büyümüş olanların, iki ebeveynli ailelerde yetişmişlerin dörtte üçü kadar okul yılı tamamladığı bildirilmiştir (Featherman & Hauser, 1978). Sosyoekonomik faktörler ve ırk kontrol altına alındığında bu farklar yarı yarıya düşmüş, ancak ailenin durumu istatistiksel olarak anlamlı bir değişken olmaya devam etmiştir. 1930 sonrasında doğan erkekler için, eğitimsel kazanımları yordama konusunda ailenin durumu ırktan çok daha güvenilir bir faktör niteliği taşımaktaydı. Örneğin, 1932 ila 1936 arasında doğmuş erkeklerden beyaz olanları ortalama 0.5 daha fazla okul yılı tamamlamışken, iki ebeveynli ailelere mensup erkekler 0.75 daha fazla okul yılı tamamlamıştır. 1942 ila 1946 arasında doğan kohort için ise tam tersi bir durum söz konusu olmuş, okula gidilen yıl sayısında ırk yalnızca 0.09'luk, ailenin durumu ise 0.61'lik bir farka sebep vermiştir (Featherman & Hauser, 1978).

Okulla ilgili sonuçlara katkı sağlayan pek çok faktör var gibi görünmektedir ki bu durum da akademik sorunların beceriden çok hatalı davranışlar ve motivasyonla ilgili olduğuna işaret etmektedir. Çok sayıda araştırmacı, ekonomik faktörlere (McLanahan & Sandefur, 1994), ikamet yerinin daha fazla değişmeye başlamasına (Astone, McLanahan, 1994) ve okullarda ebeveyn ilgisinin noksanlığına (Zill, 1995) pay çıkarmaktadır. Bunlara ek olarak, ergenlik sırasında aile yapısında meydana gelen *değişikliklerin* de okulu bırakma eğilimini artırmada etkili olduğunu düşündüren bulgular da mevcuttur (Sandefur, McLanahan & Wojtkiewicz, 1992). Dolayısıyla, boşanmanın bu diğer mekanizmalarla birlikte yol açtığı kesintilerin, okulda ve eğitimsel kazanımlarda performansı etkileyen çeşitli davranışlar üzerinde rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Sosyal Yeterlilik

Boşanmış ailelere mensup çocukların adapte olma becerilerine odaklanan araştırmaların sayısı kısıtlıdır. Boşanma, sosyal anlamda olumlu davranışların gelişimini engelleyebilir ya da tam zıddı da

olabilir. Bazı çocuklarda boşanmanın daha fazla kişisel sorumluluk hissetmek, özgüven, cinsiyet farkları konusunda daha tarafsız tavırlarla hedefler gibi olumlu sonuçları olabilir (Barber & Eccles, 1992). Robert Weiss (1979a), boşanmanın çocukların "biraz daha hızlı büyümesine" yol açtığını söylemiştir. Artan aile taleplerinin yanı sıra ailenin otorite yapısındaki değişiklikler de boşanmış ailelerin çocuklarını yaşıtlarından daha erken sorumluluk üstlenmek zorunda bırakabilmektedir. Bu da onların sosyal ve pratik konularda erken olgunlaşmış bir yeterliliğe sahip olmalarıyla sonuçlanabilir (Barber & Eccles, 1992; Weiss, 1979a).

Klinik nitelik taşımayan ve iki ebeveynli aileyle yaşayan çocuklarla yapılan bir çalışmanın bu konuda işaret ettiği bazı noktalar bulunmaktadır (Block, Block & Morrison, 1981). Bu boylamsal çalışmada, ebeveynler arasında çocuk yetiştirme pratikleri konusunda ne kadar fikir birliği olduğunun çocuklar 3 yaşındayken yapılan ölçümünün; 3, 4 ve 7 yaşındaki erkek çocuklarda okulda daha düşük agresiflik düzeyi görülmesini yordadığı bulunmuştur. Öte yandan, ebeveynlerin fikir birliğinin ölçüsü, kız çocuklarda *daha yüksek* dışsallaştırmayla ilişkilendirilmiştir. Öyle ki, daha fazla *anlaşmazlık*, kızlarda sosyal yeterlilikte artışa sebep olurken erkeklerde olmamıştır (örn. empati kurabilme, beceriklilik, başkalarına karşı koruyuculuk). Ebeveynler tartıştığında, kızlar strese daha çok sosyal anlamda olumlu davranışlarla karşılık verirken, erkekler daha çok agresyon ve uyumsuzluk tepkisi gösteriyor olabilir.

Her ne kadar sezgisel bir çekiciliği olsa da, bu tür bir yorumun spekülatif olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bazı parlak gözlemler bir yana, sosyal yeterlilik girişkenliğindeki artış henüz tatmin edici oranda belgelenmemiştir (Barber & Eccles, 1992). Dahası, ebeveynleri boşanmış çocuklar daha olgun oluyorsa bile, bunun arzu edilecek bir netice olup olmadığı net değildir. "Daha olgun olma" tabirinin kulağa hoş gelen çağrışımları olsa da; çocukların erken yaşta yeterlilik göstermeye itilmesi, onları kısa vadede olmasa da uzun vadede faydasını görecekleri aktivitelerle meşgul olmaktan alıkoyabilir. Artmış ve hatta abartılmış sosyal yeterlilik

meselesi hâlâ tartışmaya açıktır. Öte yandan, bir nokta giderek netleşmektedir. Çocuklardan, yetişkinlere uygun bazı *işlevsel* görevleri üstlenmelerini istemek, gelişimlerini aksatmayıp tam tersi hızlandırabilmektedir. Fakat çocuklara yetişkin düzeyinde *duygusal* sorumluluklar yüklendiğinde, özellikle de ebeveynlerinin psikolojik ihtiyaçlarına karşılık vermeleri beklendiğinde, çocuklar erken yetişkinlik dönemlerinde depresyona daha açık hale gelmektedir (Tuer, 1995; bkz. 5. Bölüm).

Yakınlık, Evlilik ve Boşanmada Nesiller Arası Meseleler

Ebeveynlerin boşanması ile prematüre ya da problemli yakın ilişkiler arasındaki bağlantıya olan ilgi, "boşanma patlaması" kohortuna mensup çocukların belli bir yaşa gelmesiyle artış göstermektedir. İlgiyi artıran önemli bir etken, boşanmış ailelerin çocuklarının da boşanmaya daha eğilimli olduğunu gösteren tutarlı bulgulardır. Ulusal düzeyde temsili örneklemler kullanan pek çok araştırmanın verilerine göre (Amato, 1996; Bumpass, Martin & Sweet, 1991; Glenn & Kramer, 1987; Keith & Finlay, 1988; Kulka & Weingarten, 1979; McLanahan & Bumpass, 1988; Mueller & Pope, 1977; Pope & Mueller, 1979), evli ailelerde büyümüş yetişkinlerle kıyaslandığında ebeveynleri boşanmış yetişkinlerin kendilerinin de boşanma olasılığı daha yüksek görünmektedir. Tahminler, araştırmalar ve etnik gruplar arasında farklılık göstermekte (bazı durumlarda siyahiler için daha zayıf yayılma etkileri bildirilmektedir; örn., Haurin, 1992); ancak, %25 ila %50 arasında değişen boşanma riski oldukça önem teşkil etmektedir.

Boşanmanın nesiller arasında aktarımını açıklamak için çok sayıda hipotez ortaya atılmıştır. Boşanmış ailelere mensup çocuklar (a) yakın ilişkilerde aşırı bağımlılık ya da zayıf çatışma çözümleme becerileri gibi sorunlar getiriyor olabilir (örneğin, kaybedilen sevgiyi ikame etmeye çalışmanın ve ebeveyninin uygunsuz davranışını örnek almanın sonucu olarak); (b) boşanmanın yarattığı yaşam koşulları nedeniyle (örn., düşük sosyoekonomik düzey, aile

evinden erken ayrılma, erken cinsellik ya da erken evlilik) daha az tercih edilesi ya da kendini ilişkiye daha az adayan eşler seçiyor olabilir; (c) boşanmanın mutsuz evlilikler için kabul edilebilir bir çözüm olmasına yönelik daha liberal bir tutuma sahip olabilir; (d) genetik olarak geçen ya da çevresel faktörlerin şekillendirdiği kişilik özellikleri sebebiyle boşanma konusunda daha fazla risk taşıyor olabilir.

Bu olasılıkların her birini destekleyen araştırmalar mevcuttur. İlişki sorunları konusunda, Hetherington (1972) ergenlik döneminin ilk yıllarındaki ebeveynleri boşanmış kızların, erkeklerle olan iletişimlerinde yaşlarından daha olgun ve daha kışkırtıcı davrandığını; babalarını ölüm nedeniyle kaybeden kızların daha utangaç ve çekingen olduğunu; ebeveynleri evli olan kızların ise ikisi arasında bir noktada yer aldığını bulmuştur.

Cinsellik ve eş seçimine gelirsek; üniversite öğrencileriyle yapılan bir çalışmada boşanmış ailelere mensup kadın ve erkeklerin daha fazla sayıda ilişki, evlilik öncesi seks ve birlikte yaşama bildirdiği görülmektedir. Babaları ölmüş olan öğrencilerle iki ebeveynli ailelerde yetişmiş öğrenciler, ilişki endekslerinde birbirleriyle kıyaslanabilir durumdayken; mutsuz evliliklerde yetişmiş öğrencilerin heteroseksüel aktivitesi boşanmış ailelere mensup olanlardan daha az, mutlu evliliklerde yetişmişlerden ise daha fazla bulunmuştur (Booth, Brinkeroff & White, 1984). Belki erken cinselliğin (sevgiyi bulmak için yapılan erken girişimlerin) bir uzantısı olarak, ebeveynleri boşanmış kadınların daha erken yaşta evlendiği; evlenme tarihinde hamile olma ve daha önce boşanmış bir ilk eşleri olması ihtimalinin daha yüksek olduğu bildirilmiştir (Mueller & Pope, 1977). Dolayısıyla, boşanmanın nesiller arası aktarımını, ilişkiye daha az bağlılık gösteren eşler, kişilerin ilişkilere yaklaşımından daha iyi açıklayabilir.

Boşanmayı daha kabul edilebilir bulan tutumlar da kısmi bir açıklama getirebilir. Boşanmış aileleri olan yetişkinlerin evlilikleri, evli ailelerde yetişmiş olanlarınkine her açıdan denk düşebilir; ancak ebeveynleri boşanmış yetişkinler kendi mutsuz evliliklerini de boşanma ile sonlandırmaya daha meyilli olabilir. Ebeveynleri

boşanmış gruptaki genç yetişkinler, boşanmanın kabul edilebilirliğine yönelik nispeten daha liberal görüşler ifade etmektedir (Greenberg & Nay, 1982). Öte yandan, genç yetişkinlerin çoğu kendi evliliklerinin geleceğinin olumlu olacağı inancı taşıdığından, bunu isabetli biçimde ölçmek çok da kolay değildir (Baker & Emery, 1993). Buna ek olarak, bir evlilik mutsuz gidiyorsa, boşanmayı kabul eden bir tutuma sahip olmak pek de kötü bir şey olmayabilir (Barber & Eccles, 1992).

Son olarak, doğuştan gelen ya da sonradan kazanılan kişilik özellikleri, hem ilişkilerdeki davranış farklarından hem de boşanma eğilimindeki artıştan sorumlu olabilir. İlk görüşme esnasında 12 ila 15 yaş arasında olan 1405 beyaz ergenin iki yıllık takip çalışmasında, iki ebeveynli ailelerden tek ebeveynlilere geçen erkeklerin cinsel ilişkiyi başlatma eğiliminin daha fazla olduğu; kızlardan tek ebeveynli ailelerde kalmaya devam edenlerin ise cinsel olarak daha aktif olduğu bulunmuştur. Cinsel aktiviteyle beraber ufak sapkınlıklar da (örn. sigara içme, alkol kullanımı) artmakta; bu da, artmış cinselliğin genel olarak dışsallaştırma davranışındaki bir artışın parçası olabileceğine işaret etmektedir (Newcomer & Udry, 1987). Bu araştırmanın sonuçları, 130 ergenin genç yetişkinliğe dek takip edildiği boylamsal bir çalışmanınkilerle de tutarlıdır. Bahsi geçen boylamsal çalışmada, ebeveynleri boşanmış kızların, ebeveynleri evli olanlardan daha erken yaşta ve daha sık cinsellik yaşadığı, daha fazla cinsel partnerinin olduğu; erkeklerin cinsel aktivitelerinde ise ebeveynlerin medeni durumunun etkili olmadığı bildirilmiştir. İlk cinselliği daha erken yaşlarda yaşamak ve cinsel partner sayısı, erkek ve kadınlarda çeşitli suç davranışlarının ölçümleriyle de korelasyon göstermiştir (Devine, Long & Forehand, 1993).

Bu son bulguları değerlendirirken, genetik faktörlerin de boşanma üzerinde etkisi olduğunu (McGue & Lykken, 1992), nesiller arasındaki sürekliliklerin çevresel faktörler kadar genlerle de açıklanabileceğini hatırlamak gerekmektedir. Genetik görüşe karşı çıkanlar, haklı olarak genlerin boşanma oranlarındaki kohort farklarını ya da kültürler arası farkları açıklayamadığını iddia edebilir.

Öte yandan, bu iddia genetik açıklamalara engel değildir. Kültürel standartları değiştirerek boşanma için bir normatif eşik oluşturmak mümkündür, fakat bu eşiğe göre kimlerin boşanacağı gibi bireysel farklar, genetiğin aracılık ettiği bir ya da muhtemelen birkaç kişilik özelliği ve psikolojik bozukluk tarafından belirlenebilir.

Araştırmacılar, birbirine dolanmış bu alternatif hipotezleri çözmekten hâlâ çok uzaktır. Hatta alternatif yolları değerlendiren çalışmaların sayısı şaşırtıcı biçimde azdır. Örnek bir araştırmada, Amato (1996) kişilerarası sorunların nesiller arası riskte aracı rol oynadığını destekleyen bulgular ortaya koymuş; ancak bu riskin sosyoekonomik faktörlerle ya da evliliğe/boşanmaya yönelik tutumlarla açıklandığına işaret eden pek bir bulgu bildirememiştir. Bu araştırmanın ve en azından bir araştırmanın daha bulgularına göre (McGue & Lykken, 1992), *her iki* eşin de boşanmış ailelerde büyümüş olduğu durumlarda boşanma riski çarpıcı biçimde artmaktadır.

Yetişkinlikte Duygusal Sağlık

Ebeveynlerin boşanması, ergenliğin son yılları ve yetişkinliğin ilk yıllarındaki pek çok istenmeyen neticeyle ilişkilidir; örneğin suç işleme, okulu bırakma riski, daha az eğitimsel kazanım, evlilikdışı gebelik, erken evlilik ve kişinin kendi boşanması. Bu göstergelerin çoğunluğunun etkisi istatistiksel olarak mütevazı düzeyde olsa da, özellikle yüksek boşanma oranları sebebiyle kayda değerdir. Öte yandan, tüm bu neticeler objektif göstergelere odaklanmaktadır. Peki ebeveynlerin boşanması, aynı zamanda geç ergenlik ve erken yetişkinlik dönemlerindeki içsel stresle de, bilhassa da ruh sağlığı sorunlarıyla, ilişkili midir?

Amato ve Keith (1991b), ebeveynleri boşanmış ya da evli kalmış toplamda 81000'in üzerindeki yetişkinde uyumu kıyaslayan 37 çalışmanın meta analizini yaparak bu soruya en iyi yanıtı vermiştir. Araştırmacılar, gruplar arasında evli kalmış ailelerde büyüyenlerin lehine sonuçlar bulmuş; ancak, çocuklarla ilgili sonuçlar için yaptıkları meta analizde de olduğu üzere (Amato & Keith,

1991a) etki boyutları genellikle küçük kalmıştır. Bu bölümde tartışılan sonuçlara ait (standart sapma biriminde) en büyük dört etki boyutunun üçü şunlardır: tek ebeveynli aile durumu (0.36), eğitimsel kazanım (0.28) ve davranış (0.28). "Psikolojik uyum" (0.32) adı verilen bir karışık sonuç kategorisi de bu dörtlü içinde yer almaktadır. Ruh sağlığı hizmetlerinin kullanımı (0.21), evliliğin kalitesi (0.13), fiziksel sağlık (0.10), benlik kavramı (0.09, *ns**) ve sosyal ilişkiler (0.06) gibi yetişkinlik yaşamındaki daha çok psikolojik faktörlerce yönlendirilen sonuçlara dair de istatistiksel olarak anlamlı fakat küçük etki boyutuna sahip bulgular elde edilmiştir. Yakın zamanda yapılan metodolojisi daha gelişkin araştırmalarda, siyahiler için beyazlardan daha düşük etki güçleri bulunmuştur. Bu bulgular, çocukluk döneminde ebeveynlerin boşanmasının yetişkinlikteki duygusal sorunlarla bir ölçüde ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Ne yazık ki bu meta analizde, depresyon ve kaygı gibi özellikle ilgi gören sonuçların hepsi genel bir "psikolojik uyum" kategorisinde toplanmıştır.

Çocukluktaki Kayıp ve Yetişkin Depresyonu

Klinik literatürde, tüm duygusal sağlığa ve ruh sağlığına dair zorluklar arasında en çok ilgi gören, çocukluktaki kayıp ile (bir bozukluk olarak tanımlanan) yetişkin depresyonu arasında olduğu düşünülen bağlantıdır. Bu hipotezin kaynağı, Bowlby'nin (1973, 1980) bağlanma, ayrılık ve kayıpla ilgili önemli teorilerinde yer almaktadır. Bağlanma kuramı, ayrılık ve kayıpla baş etme konusunda temel bir bakış açısı sunmaktadır (bkz. 5. Bölüm); ancak, iki kapsamlı literatür taramasının sonucunda çocukluktaki ebeveyn kaybı ile yetişkin depresyonu arasında güçlü bir ilişki bulunamadığı bildirilmiştir (Crook & Eliot, 1980; Tennant, Bebbington & Hurry, 1980). Öyle ki, bazı bağlanma ve kayıp araştırmacıları dikkatlerini ebeveyn kaybından uzaklaştırıp müdahil ebeveyn bakımının kalitesine yönlendirmiştir (Harris, Brown & Bifulco, 1986).

* *ns*: (*not significant*) Bulgunun istatistiksel olarak anlamlı olmadığını temsil eden kısaltma. (ç.n.)

Bazı diğer araştırmacılar ise çocukluk döneminde boşanma deneyimi yaşamanın yetişkinlikteki depresyonla ilişkili olabileceğini, ancak güçlü teorilerin iddiasının aksine, bu artan riskin mütevazı bir düzeyde olduğunu öne sürmektedir (Dunlop & Burns, 1995). Örneğin, Chase-Lansdale, Cherlin ve Kiernan (1995), (boylamsal bir çalışma kapsamında doğumlarından itibaren takip edilen) 23 yaşındaki İngilizlerden oluşan ulusal bir örneklemin verilerini kullanarak, ebeveynleri onlar 7 ila 16 yaşlarındayken boşanmış 382 genç yetişkinin "keyifsizlik envanteri" yanıtlarını, ebeveynleri evli kalmış 7854 genç yetişkininkiyle karşılaştırmıştır. Ebeveynleri boşanmış olan genç yetişkinlerin (%11), evli kalmış ailelere mensuplardan (%8) istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha fazlasının envanterde önceden belirlenen eşik noktasından yüksek puanlar aldığı; ancak bu sonucun ebeveynleri boşanmış yetişkinler için açıkça geçerli olmadığı bulunmuştur. Ölçümün ortalama seviyeleri kıyaslandığında, gruplar arasındaki farkın 0.19'luk bir etki boyutuna denk düştüğü görülmüştür. Depresif belirtiler, boşanmış ve çocuğun yanında ikamet eden ebeveyn yeniden evlendiğinde azalmaktadır. Ne var ki, belirtilerin düzeyi, ayrılıktan ya da boşanmadan önceki davranış sorunlarının veya aile içi zorlukların istatistiksel olarak kontrol altında tutulmasından etkilenmemektedir.

Geniş, ulusal örneklemler kullanan başka çalışmalar da ebeveynlerin boşanması ile yetişkin depresyonu arasında küçük bir ilişki ortaya koymaktadır. Amato (1991), 12000'in üzerinde Amerikalı yetişkinden oluşan ulusal bir örneklemde, boşanma ile bir depresif belirtiler ölçümü (CES-D) arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulduğunu bildirmiştir. Bu ilişki, tek ebeveynli aile olmanın diğer gerekçelerinde (ebeveynin ölümü, "hiç babam olmadı"), beyazlarda ve siyahilerde de görülmüş; ancak Hispanikler'de görülmemiştir. Hem depresyonla hem de ebeveynlerin boşanması ile ilişkili olması nedeniyle kişinin medeni hali istatistiksel olarak kontrol altına alındığında, ebeveynlerin boşanması ile yetişkinlik depresyonu arasındaki ilişki azalsa da tamamen ortadan kalkmamıştır. Öte yandan, bir başka ulusal örneklem analizinde ebeveynlerin boşanması ile depresyon arasında 18 ila 23 yaşındaki

erkekler için istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuşsa da aynı bulgu kadınlar için tekrarlanmamıştır (Furstenberg & Teitler, 1994). Daha sonra yapılan ve daha büyük örneklemler kullanan üç araştırmanın etki büyüklüğünün birbirine yakın olduğu düşünülürse; bu çalışmadaki bulgular, örneklem boyutunun (n = 950) daha küçük olmasına bağlı olabilir.

Bir bütün olarak bakıldığında, araştırmalar boşanmanın yetişkinlik döneminde ("acı" hariç) duygusal belirtilerden ya da psikolojik bozukluklardan ziyade eğitimsel kazanım ve aile yaşantısı ile ilgili sonuçlarla daha yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Buna ek olarak, yetişkin depresyonu, kaygı ve özgüvene yönelik ölçümler makul yeterliliktedir. Dolayısıyla, çocukların içselleştirmesindeki durumun aksine, aradaki bu mütevazı ilişkiyi ölçüm zorluklarına atfetmek güç olacaktır. Üzerinden geçen zaman göz önüne alınırsa, çocukken ebeveynlerin boşanması ile genç yetişkinlik dönemindeki uyum arasında *herhangi bir* ilişki bulunması bile önem teşkil etmektedir. Yine de, yetişkinlikte karşılaşılan sonuçlar incelendiğinde toparlanma kavramına daha fazla vurgu yapılması haklı hale gelmektedir. Genç yetişkinlerin (kendi medeni halleri ve evliliğe ilişkin tatminleri de dahil olmak üzere) yakın ilişkilerinin *şu anki* kalitesi, psikolojik refahları bakımından çocukluk dönemlerinde ebeveynlerinin evli ya da boşanmış olmasından kesinlikle çok daha fazla önem teşkil etmektedir.

Özet

Boşanma, çocuklarda pek çok istenmeyen sonucun ortaya çıkmasıyla ilişkilendirilmektedir: Ruh sağlığı hizmetlerinin daha fazla kullanımı, suç, ergen gebeliği, daha düşük eğitimsel kazançlar ve boşanma ihtimalinde artış. Boşanma, boşanma sürecinde ve hatta yıllar sonrasında da süren, klinik eşiğin altında yer alan sıkıntı gibi daha az belirgin ya da geçişsel zorluklarla da ilişkili olabilir.

Bu sonuçlar endişe verici de olsa paniklemeyi gerektirmez. Bu alanların herhangi biriyle boşanma arasında birebir ilişki olduğunu söylemek oldukça güçtür. Hatta normatif sonuç risk değil,

toparlanmadır. Çocukların çoğu, ebeveynlerinin boşanmasını takiben davranışsal, eğitimsel ya da ruhsal sağlıkla ilgili sorunlar yaşamamaktadır.

Boşanma ve çocuk davranış sorunları arasındaki genel ilişkiye yönelik birkaç diğer çıkarımı da yinelemek faydalı olacaktır. İlk olarak, sosyoekonomik faktörler, boşanma ile ilişkilendirilen riskin tamamını değil, bir kısmını açıklamaktadır. İkincisi, her ne kadar boşanma kızlar ve Afro-Amerikalılarda görülen bazı psikolojik sorunlarla bir anlamda daha az bağlantılı olsa da, cinsiyet ve etnik kökenin oldukça küçük bir aracı etkisi vardır. Üçüncüsü, boşanmadan sonra çocuklarda gözlemlenen sorunların çoğu esasında ayrılıktan önce başlamaktadır.

Boşanma ile çocuklarda ortaya çıkan sorunlar arasındaki kusurlu ilişki, bir sonraki bölümümüzün odak noktası için bir gerekçe ortaya koymaktadır: Aile süreçlerinin, tek başına ailenin medeni durumuna kıyasla bireysel farkları daha iyi yordaması. Süreç üzerine kafa yorarken, aynı gelişimsel deneyimlerin burada üzerinde durulan çeşitli sonuçlara yol açıp açmadığı, farklı deneyimlerin benzersiz sonuçlardan sorumlu olup olmadığı ya da sonuçların gerçekten de göründükleri kadar farklı olup olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu son noktayla ilgili olarak, en tutarlı biçimde tespit edilen bazı sonuçların (dışsallaştırma davranışında artış, okulu bırakma ve yakın ilişkilerde zorluklar) hepsinin boşanmış ailelerin çocuklarının sosyalleşme zorluklarının göstergesi olduğu iddiası üzerine düşünmek de ilgi çekicidir.

5

Aile Süreçleri ve Çocukların Boşanmaya Uyumu

4. Bölüm'de boşanmış ailelerin çocuklarının ortalama uyumu anlatıldı. Bu bölümde ise ortalamadan farklılık gösteren noktalara odaklanılacak. Çoğu çocuk yeni aile koşullarına başarıyla adapte olsa da, çocuklar boşanmaya çok çeşitli tepkiler verir. Boşanma geçişinin pek çok noktası, çocuklar için özel zorluklar yaratır ve psikolojik sorunlar görülmesi riskini artırır. Bu bölüm, boşanmaya dair bazı kilit aile değişimlerini ve bu değişimlerin çocukların uyumuyla ne şekilde ilişkilendiğini ele almaktadır. Özellikle üstünde durulacak konular şu şekilde sıralanabilir:

- Geçen zaman ve çocukların şimdiki yaşını da kapsayacak şekilde zaman ve gelişim boyunca değişiklikler, boşanma öncesi işlevsellik, çocukların ayrılık sırasındaki yaşı;
- Çocukların boşanma öncesinde, sırasında ve sonrasında ebeveynler arasındaki çatışmalara dahil edilmesi;
- Bir bağlanma figüründen ayrılık süreci;
- Alternatif birincil velayet düzenlemeleri ve çocukla birlikte yaşayan ebeveynin çocuk yetiştirme kalitesi;
- İletişim sıklığı ve çocuk yetiştirme kalitesini de kapsamak üzere çocukla birlikte yaşamayan ebeveyn;

- Ortak velayet;
- Ekonomik faktörler;
- Yeniden evlenme;
- Ebeveynlerin ruh sağlığı, kardeş ilişkileri ve etnik köken gibi diğer konular.

Zaman ve Gelişim Boyunca Uyum

3. Bölüm'de, zaman ve yaş etkilerini araştırmaya yönelik metodolojik sorunlar, çocukların boşanmaya uyumuyla ilişkisi bağlamında ele alınmıştı. Burada ise, (a) ayrılık öncesinde çocukların iki ebeveynli ailedeki uyumu, (b) ayrılık döneminde çocukların yaşı, (c) geçen zaman ve (d) çocukların şimdiki yaşı ile ilgili güçlü bulgular gözden geçirilecektir.

Çocukların Boşanma Öncesi Uyumu

Pek çok araştırmacı, boşanmayı ileri dönük olarak araştırmak için boylamsal normal çocuk gelişimi çalışmalarını kullanmıştır. Öyle ki, çok sayıdaki araştırma çocuklarda boşanmadan sonra gözlemlenen psikolojik sorunların çoğunun aslında ayrılıktan önce de mevcut olduğunu bulmuştur (Baydar, 1988; Block v.d., 1986; Cherlin v.d., 1991; Doherty & Needle, 1991; Elliott & Richards, 1991; Furstenberg & Teitler, 1994). Boşanma araştırmalarına son yıllarda en önemli katkıları bu geleceğe dönük çalışmalar yapmış; bulgularının hem kavramsal hem de pratik anlamda önemli göstergeleri olmuştur. Öte yandan, daha yakın zamanlı geleceğe dönük çalışmaların bir kısmının boşanma öncesinde istatistiksel olarak anlamlı düzeyde etkiler bulmakta *başarısız olduğu* dikkate alınmalıdır (Chase-Lansdale v.d., 1995; Cherlin, Kiernan & Chase-Lansdale, 1995; Forehand, Armistead & David, 1997; Morrison & Cherlin, 1995; Shaw, Emery & Tuer; 1993). Sonuçlar arasındaki bu çelişki, farklı örneklemlerdeki çocukların yaşlarına kısmen atfedilebilir. Pozitif bulguların çoğu ergenlerle yapılan (ve çocukluk dönemi davranışını istatistiksel kontrol altında tutan)

çalışmalar tarafından bildirilmektedir. Negatif bulguların ise çoğu ya çok küçük çocuklarla ya da genç yetişkinlerle yapılan çalışmalarda yer almaktadır. Pek çok araştırmacının boşanmış ailelerin kızlarında ayrılık öncesi *ya da* sonrasında psikolojik sorunlar bulduğu düşünülürse, cinsiyet de önemli bir faktör olabilir. Tutarsızlıkların açıklaması ne olursa olsun, geleceğe yönelik araştırmalardaki kontrol düzeyi ve pek çok çalışmada kullanılan geniş örneklemler, çocuklarda boşanma sonrasında gözlemlenen sorunların en azından bir kısmının evliliğin dağılmasından önce ortaya çıktığına işaret etmektedir.

Çocukların uyumu konusunda ayrılık öncesinde yaşanan zorluklar, ya ebeveynleri boşanmaya ve sorunlu çocuk sahibi olmaya eğilimli kılan faktörlerle ya da boşanma öncesinde işlevsiz aile iletişimiyle açıklanabilir (bkz. 3. Bölüm). En azından üç araştırma, ebeveynlik sorunlarının da ayrılıktan önce ortaya çıktığını ve bu sorunların çocuklarda görülen davranış problemlerindeki artışı yordadığını bulmuştur (Amato & Booth, 1996; Block, Block & Gjerde, 1988; Shaw v.d., 1993). Gelece dönük araştırmalar aynı zamanda, ebeveynler arasındaki çatışmanın da boşanmadan önce var olduğunu ve çocukların boşanma sonrasındaki psikolojik refahıyla ilişkili olduğunu bulmuştur (Amato, Loomis & Booth, 1995; Shaw v.d., 1993). Özellikle ilgi çekici bir çalışma, yüksek çatışmalı ailelerin çocuklarının boşanmadan sonra *daha iyiye*, düşük çatışmalı ailelerinkilerin ise *daha kötüye* seyrettiğini bildirmiştir (Amato v.d., 1995). Her ne kadar bu araştırmanın başka araştırmacılar tarafından tekrarlanması gerekse de, bu bulgular boşanmanın çoğu çocuk için şok, bazıları için ise rahatlatıcı nitelikte olduğuna yönelik genel gözlemle tutarlıdır.

Genel olarak bakıldığında, boylamsal çalışmaların boşanmanın çocuklar açısından sonuçlarıyla ilgili pek çok önemli noktanın altını çizdiği görülmektedir: (a) Aile etkileşimindeki çeşitli sorunlar, özellikle de ebeveynler arasındaki çatışma ve çocuk bakımında daha az yeterli olmak, evliliğin dağılmasından önce ortaya çıkar; (b) Çocukların duygusal uyumundaki pek çok zorluk da iki ebeveynli ailede başlar; (c) Boşanmış *ile* iki ebeveynli ailelerdeki ço-

cukların psikolojik uyumu kısmen ebeveynler arası çatışmaya ve çocuk bakımındaki yeterliliğe bağlıdır ve (d) Boşanma, bazen hem çocukların hem de ebeveynlerin lehine olacak şekilde, yoğun ailesel sıkıntının rahatlamasını sağlar. Ne var ki, bu son noktaya ilişkin olarak, ortalamaya bakıldığında boşanmanın çocuk bakımında ve çocukların duygusal sağlığında daha fazla soruna yol açtığını bir kez daha vurgulamak gerekmektedir (bkz. 4. Bölüm). Boşanma, aynı zamanda ebeveyn çatışmasında *artışa* da yol açabilir ve bu bölümün ilerleyen kısımlarında anlatılacağı üzere bu çatışma daha çok çocuk üzerinde odaklanabilir.

Çocukların Boşanma Sırasındaki Yaşı

Boşanma, farklı yaşlardaki çocuklarda daha fazla mı, yoksa daha az mı strese yol açar? Bu soru, hem boşanmayı düşünen ebeveynlerin zihninde hem de çeşitli çocuk gelişimi teorilerinde kilit bir öneme sahiptir. Pek çok teori, çocukların, aynı zamanda boşanmanın en yaygın olduğu dönem de olan, 5 ya da 6 yaştan daha küçük olduğu durumlarda en zararlı olduğu düşüncesinde birleşir (bkz. 2. Bölüm). Örneğin, psikodinamik kuramcılar uyuklama evresi öncesi ayrılığın hemcins ebeveynle özdeşimi engelleyeceğini, nesne ilişkilerini bozacağını ve küçük çocuğun "psikolojik ebeveyn"le ilişkilerindeki devamlılık ihtiyacını baltalayacağını öne sürmüştür (Goldstein, Freud & Solnit, 1973).

Bağlanma kuramcıları da boşanmanın çok küçük çocuklar üzerindeki etkilerine yönelik belli başlı kaygılar dile getirmiştir. Okulöncesi dönemde, özellikle de bebeklikte kurulan güvenli bağların, kişilerarası ilişkilerin güvenli "işler modelleri"nin gelişiminde merkezi bir rol oynadığı düşünülmektedir (Ainsworth, 1979; Bowlby, 1973; Carlson & Sroufe, 1995). Boşanmanın etkileriyle ilgili bağlanma kuramına dayalı tahminler ise birincil bakım verici kişiyle (genellikle anne) olan bağlanma en önemlisi olarak görüldüğü için ve boşanma sıklıkla babadan ayrılmayı içerdiği için genellikle bulanıktır. Yine de, bağlanma kuramı bebekler, yeni yürümeye başlamış ve okulöncesindeki çağdaki çocuklar için boşanmanın bir

bağlanma figüründen ayrılığa yol açtığı noktada daha zararlı olduğunu öne sürmektedir.

Daha bilişsel görüşler ise, okulöncesi dönemdeki çocukların ayrılığı anlama kapasitesinin kısıtlı olması sebebiyle boşanmanın küçük çocuklar için zor olacağını savunmaktadır. Wallerstein ve Kelly'nin (1980) belirgin ölçüde Piaget etkisi taşıyan gözlemleri, bu konuda kayda değerdir. Bu gözlemlere göre, 3 ila 5 yaşındaki çocuklar genelde boşanma karşısında serseme dönmektedir. Kısıtlı bilişsel kapasiteleri, boşanmanın anlamını ve sonuçlarını tamamen kavramalarına engel olmakta; bu durum da sıra dışı fantezilere, terk edilme korkularına, duygusal ihtiyaç haline ve agresif eylemlere yol açmaktadır. Özellikle dikkat edilmesi gereken ise, okulöncesi çağdaki çocukların benmerkezciliğinin boşanmadan dolayı kendilerini suçlamalarına ve yeniden birleşmeyi sağlamak için sorumluluk hissetmelerine sebep olduğu önermesidir.

Wallerstein ve Kelly'ye (1980) göre, 6 ila 8 yaşındaki çocukların kavrama becerisinin daha gelişmiş olması, boşanmayı daha fazla kabullenmelerine yol açar ve bu sayede matemin yerini inkâr alır. Bu bakış açısına göre, okul çağına gelmiş çocuklardan daha azı kendini suçlar; ancak, ayrılan ebeveyne duyulan özlem ve yeniden birleşme fantezileri baki kalır. Wallerstein ve Kelly, 9 ila 12 yaşlarındaki çocukların 6 ila 8 yaş grubuna göre çok daha iyi uyum sağladığı sonucuna varmışlardır ki bu, bu yaşta belirgin bir değişim öngörmeyen bilişsel kuramcılar için şaşırtıcı bir sonuçtur. Öte yandan araştırmacılar, 9 ila 12 yaş grubundaki çocukların ebeveynlerinin boşanmasını net bir şekilde anladığını ve onaylamadığını bildirmektedir. Boşanma sebebiyle ebeveynlerine karşı bilinçli biçimde öfke duymakta; bu durumdan utanacak kadar sosyal farkındalık göstermekte ve duygularını maskelemektedirler. Son olarak, ebeveynlerinin boşanmasıyla ilgili en eksiksiz ve soyut kavrayışa sahip olan ise ergenlerdir. Wallerstein ve Kelly, bu durumun ergenlerin uyumunu kolaylaştırdığını; onlar için en zor bilişsel görevin ise boşanma deneyimini gelişmekte olan kendi kimlikleriyle, bilhassa da yakın ilişkiler bağlamında birleştirmek olduğunu iddia etmektedir.

Bağlanma ve bilişsel görüşler, sürece psikodinamik modellerden daha fazla vurgu yapmaktadır; ancak, bu kuramların her biri boşanmayı bir olay olarak ele almakla eleştirilebilir. Öyle ki, boşanmanın bir olay olduğu görüşü, bağlanma sırasındaki yaş etkileriyle ilgili *herhangi bir* hipotezde örtülü olarak yer almaktadır. Örneğin, Wallerstein ve Kelly'nin (1980) gözlemleri, çocukların boşanmayı anlama şekline dair hassasiyetleri net biçimde yansıtmakta ve ebeveynlerin boşanmayı farklı yaştaki çocuklarına nasıl açıklayabileceği hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Yine de, zaman içinde ebeveynleriyle deneyimlerinin sürmesi ve bilişsel kapasitelerinin gelişmesi sonucunda çocukların anlayışı mutlaka değişikliğe uğrar. 4 yaşındaki bir çocuk boşanmaya elbette 14 yaşındaki bir çocuktan daha farklı anlamlar yükleyecektir; ancak, müdahil aile çevresiyle birlikte her çocuğun zamanla değişen boşanma görüşü elbette çocukları ilk baştaki inançlarından daha çok etkileyecektir.

Her koşulda, eğer boşanma sırasındaki yaşın çarpıcı etkileri varsa da bunlar deneysel çalışmalarla ortaya konmamıştır. Araştırmacılar, çoğunlukla ayrılık sırasında 5 ya da 6 yaşından küçük olan çocukları, daha büyük olanlarla kıyaslamıştır. Bazıları, öngörüldüğü üzere, boşanma sırasında daha küçük yaşta olan grupta daha fazla soruna rastlamış (Allison & Furstenberg, 1989; Hetherington, 1972); bazıları hiçbir etki bulamamış (Power, Ash, Schoenberg & Sorey, 1974) ve bazıları ise ebeveynleri bu yaşlardan *sonra* boşanan çocuklarda daha fazla sorun görüldüğünü bildirmiştir (McCord, McCord & Thurber, 1962). Bunlara ek olarak, kendini suçlamanın farklı yaşlardaki derecesi gibi daha belirli konular üzerine yapılan araştırmalar, gelişimsel örüntülerin tek tip olmadığını göstermiştir (Kurdek & Berg, 1987).

3. Bölüm'de tartışıldığı üzere, ayrılık yaşı, mevcut yaş ve ayrılıktan bu yana geçen süre mükemmel kirleticilik niteliği taşır. Dolayısıyla, birbiriyle çelişen sonuçların varlığı bu anlamda pek de şaşırtıcı değildir. Asıl şaşırtıcı olan, ne kadar az sayıdaki araştırmacının kirletici etkileri çözümleme girişiminde bulunduğudur. Bu durumun önemli bir istisnası, Ulusal Çocuk Araştırması'nın Allison ve Furstenberg (1989) tarafından yapılan analizidir. Bu

araştırmacılar, ebeveynleri ayrıldığında 6 yaşından küçük olan çocukların, 6 yaşından büyük olanlardan daha fazla uyum sorunu yaşadığını bulmuştur. Bu araştırmadaki çocuklar sabit bir yaş aralığına denk düştüğü için, uyumun da boşanmadan bu yana geçen süreye bağlı olması gerekiyordu (ve öyle de olmuştu) (bkz. 3. Bölüm). Ebeveynlerin ayrı olduğu süre arttıkça, çocuklar arasında daha fazla uyum sorununa rastlanmaktaydı.

Zaman ve ayrılık sırasındaki yaş ölçümlerinin kirletici etkisini çözme girişimi kapsamında, Allison ve Furstenberg (1989) bu boylamsal çalışmadaki erken ve geç ayrılık gruplarının 1976 ve 1981 yıllarındaki uyumlarını kıyaslamıştır. Daha uzun süren ayrılıklar daha fazla uyum sorununa yol açıyorsa, her iki grupta da 1981 yılında 1976 yılından daha fazla uyum sorunu gözlemlenmesi gerekmekteydi. Oysa tam tersi bir durum ortaya çıkmıştır. Hem erken boşanma hipotezini hem de çocukların zamanla daha fazla uyum göstereceği tahminini (bkz. ilerleyen kısımlar) destekler biçimde, sorunların zaman içerisinde artmadığı, tam tersi azaldığı bulunmuştur. Bu bulgulara daha farklı açıklamalar getirmek mümkün olsa da, bu araştırma boşanmanın küçük çocuklar için daha zor olduğunu gösteren en sağlam kanıtı sunmaktadır. Öte yandan, ayrılık sırasındaki yaşın etkilerinin boyut olarak küçük olduğunu belirtmek gerekmektedir. Öyle ki, her ne kadar ölçümlerin genelinde ortaya çıkan örüntü geç ayrılma grubunun lehine olsa da, aradaki farklar 19 ölçümün yalnızca 1'i için istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. (Allison & Furstenberg, 1989).

Çocukların Şimdiki Yaşı

Çocukların şimdiki yaşının boşanma uyumuna etkisine ciddi ölçüde ilgi olmasına rağmen, bu konuyla ilgili güçlü araştırmaların veya teorilerin sayısı oldukça kısıtlıdır. Yaşla ilgili popüler tahminlerden biri olan ve profesyonel anlamda tartışmalara yol açan "uyuyan etkisi", ebeveynlerin boşanmasından kaynaklanan ve uzun süre saklı kalan duygusal sorunların yetişkinlikte aniden ortaya çıktığını söylemektedir (Wallerstein & Blakeslee, 1989). Ne

var ki, bu tür bir önerme bilimsel kanıtlarla pek destek görmemiştir (Amato & Keith, 1991b; Dunlop & Burns, 1995).

Bir başka muhtemel yaş etkisi ise boşanmış ailelerin çocuklarının ergenlik ve genç yetişkinlik dönemlerinde romantik ilişki yaşamaya başladıklarında belli başlı zorluklarla karşılaşıyor olmasıdır. Yakın ilişkilerin ebeveynleri boşanmış kişilere has zorluklar barındırdığı görüşü, bilimsel olarak kısmen destek görmektedir (bkz. 4. Bölüm). Öte yandan, çocukların şimdiki yaşı *ne kadar* zorlandıklarından ziyade bu zorlukları *nasıl* ifade ettikleri konusunda büyük oranda belirleyici olmaktadır. Bir başka deyişle, boşanmanın kalıntılarını o yaşın gelişimsel görevlerinden biri olarak da görmek mümkündür; bu görev ister bağlanmaya odaklansın, ister otokontrolü öğrenmeye, yaşıtlarla ilişki kurmaya, okulda iyi bir performans göstermeye ya da yakın ilişkileri keşfetmeye.

Geçen Zaman

Araştırmalar, çocukların sorunlarının zamanla azaldığını daha net biçimde belgeleyebilmektedir. Bu konudaki en titiz ve etkili kanıtı, Mavis Hetherington ve meslektaşlarının (Hetherington, 1989, 1991, 1993) boylamsal çalışmaları sunmuştur. Örneğin, daha önceki yoğun bir çalışmada, orta sınıf beyaz ailelere mensup 36 erkek ve 36 kız çocuğu, ebeveynlerinin boşanmasından iki ay, bir yıl ve iki yıl sonra değerlendirilmiştir. Bir yandan da, yaşlar ve cinsiyet dağılımı aynı olacak şekilde, iki ebeveynli ailelere mensup eşit sayıda çocuk da bu şekilde takip edilmiştir. Bu çocukların tümü, ilk değerlendirmenin yapıldığı sırada yuvaya gitmektedir ve aileleri de çok sayıda mülakatın yanı sıra kişisel bildirime ve gözleme dayalı ölçümlerle değerlendirilmiştir (Hetherington, Cox & Cox, 1982). İki ay sonraki değerlendirmede, boşanmış ailelerin çocuklarının, özellikle de agresiflik ve söz dinlememe anlamında evli ailelere mensup olanlara kıyasla daha fazla zorluk yaşadığı bulunmuştur. Birinci yılın sonunda işlevsellikte bozulmalar dikkat çekmişse de, ailelerin medeni hali arasındaki farkın sürmesine rağmen boşanmış ailelerin çocukları ikinci yılın sonunda daha iyiye gitmiştir.

Bazı diğer boylamsal çalışmalar da çocukların ve ebeveynlerin uyumunun zamanla düzeldiği sonucuna varmıştır (örn., Allison & Furstenberg, 1989; Ambert, 1984; Wallerstein & Kelly, 1980). Ne mutlu ki, görünüşe göre zaman gerçekten de boşanmış ailelerin ilacı olmaktadır.

Ebeveynler Arası Çatışma

Evlilik sırasında ya da boşanma sonrasında ebeveynleri arasında çatışma olan çocukların daha fazla psikolojik sorun yaşadığını belgeleyen çok sayıda araştırma bulunmaktadır (bu araştırmaların incelemeleri için, bkz. Amato & Keith, 1991a; Cummings & Davies, 1994; Davies & Cummings, 1994; Emery, 1982; Erel & Burman, 1995; Grych & Fincham, 1990). Öyle ki, ebeveynler arasındaki çatışmanın çocuklar üzerindeki zedeleyici psikolojik etkileri, boşanmayı haklı kılan bir unsur olabilir. Uzmanların çoğu, çocuklar için en iyi olanın iki ebeveynli mutlu aileler olduğunu belirtmekte; yine de çatışmalı bir evlilikte büyümelerindense mutlu bir boşanmış aileye mensup olmalarının daha hayırlı olacağı konusunda uzlaşmaktadır.

Ebeveynler arası çatışmanın kilit bir risk faktörü olduğuna işaret eden sayısız kanıt bulunmaktadır. Birincisi, boşanmış ailelerin çocuklarında, ailesi ölüm nedeniyle parçalanan çocuklardan daha fazla psikolojik sorun gözlemlenmekte; ancak bu çocuklar, ebeveynleri hiç evlenmemiş olanlara kıyasla nispeten *daha iyi* uyum göstermektedir (McLanahan & Sandefur, 1994). İkincisi, boşanmış fakat çatışmanın olmadığı ailelerde yetişen çocukların, süren mutsuz evliliklerin çocuklarına göre daha az davranış problemi vardır (Borrine, Handal, Brown & Searight, 1991; Fergusson, Dimond & Horwood, 1986; Forehand, Neighbors, Devine & Armistead, 1994; McCord, McCord & Thurber, 1962). Üçüncüsü, çatışmanın yoğun olduğu boşanmalarda çocuklar, çatışma oranının daha düşük olduğu boşanmalarınkilere kıyasla daha fazla uyum sorunu yaşamaktadır (Chess, Thomas, Korn, Mittelman & Cohen, 1983; Forehand, McCombs, Long, Brody & Fauber, 1988; Het-

herington, Cox & Cox, 1982; Johnston, 1994; Peterson & Zill, 1986; Shaw & Emery, 1987). Boşanmanın ardından çatışma yoğunluğu azaldığında ise uyum sağlamada artış gözlemlenmektedir (Kitzmann & Emery, 1994). Dördüncü olarak, çocukların psikolojik sorunları çoğunlukla boşanmadan önce ortaya çıkmaktadır (Baydar, 1988; Block v.d., 1986; Cherlin v.d., 1991; Doherty & Needle, 1991; Elliott & Richards, 1991; Furstenberg & Teitler, 1994). Beşincisi, boşanmış aileler ile yoğun çatışmalı evliliklerin çocukları kıyaslandığında benzer sonuçlar (kontrolsüz davranışlarda artış), cinsiyet farkları (erkeklerde daha fazla sorun) ve aracı koşullar (ebeveynlerden biriyle iyi bir ilişki olmasının koruyucu etkisi) görülmektedir (Emery, 1982).

Çocukların İyiliği İçin Ayrılmak?

Bu bulgular hem boşanma öncesinde hem de sonrasında ebeveynler arasındaki çatışmanın çocukların psikolojik sorunları konusunda bir risk faktörü olduğuna açık biçimde işaret etmektedir. Ebeveynler arası çatışma, çocuklarda görülen davranış sorunlarını medeni durumdan pek çok açıdan daha iyi şekilde yordamaktadır. Öte yandan bu, pek çok nedenden dolayı, ebeveynlerin mutsuz bir evliliği sürdürmektense boşanmasının çocuklar için daha iyi olacağı anlamını *taşımaz*. İlk olarak, burada atıfta bulunulan araştırmalar çocukluktaki psikolojik sorunların çeşitli şekillerde ölçülmesine odaklansa da, çocukların "acı"sından kendi evliliklerinin istikrarına kadar ortaya çıkabilecek pek çok başka sonuç da ilgi alanı kapsamında yer almaktadır. Bu tür sonuçlar, evlilikteki çatışmadan çok medeni halden etkilenebilir. Ekonomik güvence, bu konudaki belki en güçlü örnektir. Az sonra anlatılacağı üzere boşanma, çocukların ekonomik refahına önemli ölçüde zarar vermektedir. İkincisi, her ne kadar boşanmanın ebeveynler arasındaki çatışmayı sonlandıracağı varsayılsa da, velayet anlaşmazlıklarını inceleyen araştırmacılar ayrılıktan sonra çatışmanın artabileceğini ve eski eşler arasında kalan az sayıdaki dosdoğru bağdan biri olan çocuklara odaklanabileceğini ortaya koymuştur (Emery, 1994;

Emery, Matthews & Kitzmann, 1994; Johnston, 1994; Maccoby & Mnookin, 1992). Üçüncüsü, günümüzdeki boşanmaların tam olarak bilinmeyen (muhakkak epeyce) bir kısmının öncesinde çocukları kapsayan yoğun ve açık bir evlilik çatışması *yer almamaktadır*. Daha önceden de dikkat çekildiği üzere, ayrılık öncesinde çatışmanın yoğun olduğu durumlarda çocuklar boşanmadan sonra daha iyiye seyretmektedir. Fakat, evlilik sırasında çatışmanın düşük yoğunlukta olduğu koşulda çocuklar boşanma sonrası kötüye gitmektedir (Amato v.d., 1995). Bir başka deyişle, bir evlilik ebeveynlerin (en azından birinin) mutluluğu açısından "yeterince iyi" olmasa da çocukların refahı açısından bakıldığında "yeterince iyi" olabilir. Özetle, ebeveynler arası çatışma çocukların psikolojik işlevselliğine zarar verici bir etkiye sahiptir; ancak, pek çok mutsuz evlilikteki çatışma çocuklardan başarıyla saklanabilir, boşanma her zamanda çatışmayı çözüme kavuşturmaz ve boşanmanın yarattığı diğer stres verici durumlar (örn. ekonomik zorluklar) çocukların refahı açısından en az çatışma kadar, hatta daha fazla önem teşkil edebilir.

Çatışma Yönetimi ve Çocukların Uyumu

Evlilikte ve bilhassa boşanmada çatışma bir dereceye kadar kaçınılmazdır. Dolayısıyla, yalnızca ebeveynler arası çatışmanın nasıl azaltılabileceğini değil, aynı zamanda en iyi şekilde nasıl yönetilebileceğini de göz önünde bulundurmalıyız. Eşlerin boşanma sırasında ve sonrasında çatışmayı daha etkili biçimde yönetebilmesi için pek çok müdahale yöntemi geliştirilmiştir. Bunlardan en dikkat çekici olanı, boşanma arabuluculuğudur (bkz. 6. Bölüm ve 7. Bölüm). Şimdi çatışmanın hangi yönlerinin çocuklar açısından en belirgin ve zarar verici olduğunu değerlendirelim.

Ebeveynler arası çatışma, çocukları doğrusal ya da dolaylı sayısız süreç vasıtasıyla etkileyebilir (Emery, Fincham & Cummings, 1992). Doğrudan etkileyen süreçlerden biri, çatışmanın kendi içinde bir stres kaynağı olmasından geçer. Bu, 18 aylık çocukların öfkeli konuşmalar sırasında keyfinin kaçtığını ve 5-6 yaşlarına geldiklerin-

de bu sıkıntının tartışmaya müdahil olma çabalarında iyice belirginleştiğini kanıtlayan araştırmalar tarafından ortaya konmuştur (Cummings, Zahn, Waxler & Radke-Yarrow, 1984). Ebeveynler arasındaki anlaşmazlıkların çocukları doğrudan etkilemesinin bir başka yolu da sadakat ikilemleri yaratmaktır. Araştırmalar, çocukların ebeveynler arasındaki anlaşmazlıklara çoğunlukla müdahale ettiğini ve bunu genellikle taraf tutarak yaptığını göstermektedir (Vuchinich, Emery & Cassidy, 1988). Öyle ki, boşanmış ebeveynler arasındaki rekabetin, çocukların sosyal yeterliliğiyle ebeveynler arası çatışma ya da işbirliğinden daha güçlü bir şekilde ilişkili olduğu bulunmuştur (Buehler & Trotter, 1990).

Çatışma, ebeveynle çocuk arasındaki ilişkiyi bozarak hem disiplin açısından (Fauber, Forehand, Thomas & Wierson, 1990) hem de çocukların duygusal güvencesi açısından (Davies & Cummings, 1994) dolaylı bir etki yaratabilir. Çatışma, yalnızca çocukların her bir ebeveynle ilişkisini baltalamakla kalmaz; aynı zamanda anlaşmazlıklar nedeniyle disiplin konusunda ebeveynler *arasında* bir tutarsızlık ortaya çıkabilir (Buchanan v.d., 1996). Tutarsız disiplinin kaynağı farklı çocuk yetiştirme felsefeleri ya da iletişim eksikliği olabileceği gibi, çocuklar ebeveynler arasında bir savaş alanına dönüştüğünde disiplin kasten tahripkâr hale getirilebilir.

Bu tür doğrusal ya da dolaylı süreçlerin işleyiş mekanizmaları ya da etkiler üzerine alternatif hipotezler olduğu anlamını çıkarmamak gerekir. Bundan ziyade, ebeveynler arası çatışma, çocukların yaşadığı psikolojik zorlukları çeşitli yollardan etkileyebilir. Bazı durumlarda tek bir yol baskın çıkabilir; bazılarında ise çocuklar her bir süreçten etkilenebilir. Bilimsel kanıtlar, çatışmanın ifade edilmesi ve yönetilmesinin pek çok boyutunun kısa vadeli sıkıntıyla ve uzun vadeli davranış sorunlarıyla daha güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu göstermektedir. Genel olarak ebeveynler arası çatışmanın en zarar verici olanı sık, yoğun, öfkeli, fiziksel olarak saldırgan, çocuğun mevcudiyetinde gerçekleşen, çocuğa ya da çocuk yetiştirmeyle ilgili konulara odaklanan, çocuğu anlaşmazlığın içine çeken ve çözümsüz kalanıdır (Davies & Cummings, 1994; Emery, 1982; Fincham & Osborne, 1993; Grych & Fincham,

1990). Dolayısıyla, en zarar verici çatışma türü hem iki doğrusal (stres ve sadakat ikilemi) hem de iki dolaylı (ebeveyn-çocuk ilişkilerinde bozulma, tutarsız disiplin) süreci harekete geçiriyor gibi görünmektedir.

Çocukların Tepkileri: İlişkileri Düzenleyerek Duygulanımı Düzenlemek

Bu dört etki süreci, aile sistemi bağlamında çocukların duygulanım düzenlemesine odaklanan bir çerçeveyle bütünleştirilebilir (Emery, 1989, 1992). Ebeveynler arası çatışma ilk olarak çocuklarda negatif bir duygulanıma yol açar. Bu durum, çocukları hem ebeveynlerinin ilişkisini idare etmek hem de kendi duygularını düzenlemek için çatışmayı sonlandırma girişiminde bulunmaya motive eder (Davies & Cummings, 1995). Takibinde ise çocukların çatışmaya müdahale etme ya da çatışmadan çekilme şekli hem tartışmayı azaltabilir (ve bu şekilde müdahale çabalarını negatif olarak pekiştirebilir) hem de her iki ebeveynle ilişkilerini ve dolayısıyla kendi psikolojik refahlarını etkileyebilir (Emery, 1992).

Çocukların çatışmaya müdahale etme girişiminde kullandıkları yöntem, modelin kritik bir yönünü oluşturmaktadır (O'Brien, Margolin & John, 1995). Çocuklar, bir ebeveynin yanında yer alarak diğerine cephe alabilir, her ikisiyle de ilişkisini eşit ve dengeli biçimde sürdürebilir ya da günah keçisi rolü oynayarak ebeveynlerinin yeniden birleşmesini sağlayabilir (Minuchin v.d., 1975). Diğer olasılıklar arasında doğrudan bir çözüm bulunmasına arabuluculuk etme, ebeveynlerden fiziksel veya duygusal olarak geri çekilme ya da (uygunsuz bir) özerklik elde etmek için ebeveynleri birbirine karşı kullanma yer almaktadır (Emery, 1992; Emery, Joyce & Fincham, 1987). Farklı yaşlardaki çocuklar, farklı stratejiler kullanabilir. Bir araştırmada, 6 ila 8 yaşlarındaki çocukların sadakat konusunda daha fazla çatışma içinde olduğu; 9 ila 12 yaşındakilerin ise boşanmış ebeveynlerden birinin yanında yer almayı tercih ettiği bulunmuştur (Johnston, Campbell & Mayes, 1985). Daha küçük çocukların çatışmaya verdiği tepkiler muhte-

melen daha dolaylı olacaktır. Yaşça büyük çocuklar ise bir çözüme ulaşmak için aktif biçimde arabuluculuk etmeyi deneyebilir ya da aileden kendini çekebilir. Cinsiyet de önemli olacaktır. Hemcinsle ittifaklar kurulabilir ve çocuklar ebeveynlerini cinsiyet rolleriyle ilgili beklentilerle tutarlılık gösterecek yollarla etkilemeye muhakkak ki çalışabilir. Örneğin, aşırı antisosyal davranış erkek çocuklar için etkili bir günah keçisi manevrası olabilecekken; kız çocuklar için ise aşırı sosyal olarak uyumlu davranışlar ebeveynlerin dikkatini çocuğa odaklayarak onları birleştirebilir.

Boşanma Sırasında ve Sonrasında Çatışma

İster artmış ister azalmış olsun, boşanma sırasında ve sonrasında ebeveynler arasında çatışmanın yaygın olduğu kesindir. Maccoby ve Mnookin (1992) California'da boşanmak için başvuruda bulunmuş yaklaşık 1100 aile ile yaptıkları çalışmada, ailelerin %15'inin yoğun, %10'unun da önemli ölçüde hukuki çatışma yaşadığını bildirmiştir. Örneklemin kalanında ise hukuki çatışmanın ölçüsünün hafif ya da göz ardı edilebilir olduğu bulunmuştur. Bir başka çalışmada ise, California'nın zorunlu arabuluculuk programında görülen vakaların % 65'inde eşlerden birinin ya da her ikisinin *aile içi şiddet* iddiasında bulunduğu arabulucular tarafından belgelenmiştir (Depner, Cannata & Simon, 1992). Zorunlu arabuluculuktaki boşanmaların yalnızca %10 ila 20'si tipik bir boşanmadan daha gerilimli olsa bile, bu istatistikler epey çarpıcıdır.

Ebeveynler arasındaki çatışma, yasal boşanmadan sonra da sürebilir. Maccoby ve Mnookin'in (1992) çalışmasında, ayrıldıktan bir buçuk yıl sonra çiftlerin %34'ünün çatışmalı bir ortak ebeveynlik ilişkisi yaşamakta olduğu, %26'sının işbirliği içinde ortak ebeveynliği sürdürdüğü, %29'unun tamamen koptuğu ve %11'nin karışık bir ilişki içinde olduğu (yani hem işbirliği içinde hem de çatışmalı) görülmüştür. Çatışma zamanla azalmış ve yerini ilişkide bir kopuş almıştır. Daha net olarak söylemek gerekirse, ayrılıktan üç yıl sonra çiftlerin %26'sının çatışmalı bir ortak

ebeveynlik ilişkisi varken, %29'u işbirliği içinde, %41'i tamamen kopuk ve %4'ü karışık durumdadır. Bu azalma bir yana, boşanmış fakat ortak ebeveynlik ilişkisini sürdüren çiftlerin çeyreğinin, ayrıldıktan yıllar sonra hâlâ çatışma içinde olduğunu kaydetmek gerekir. Yine dikkate alınması gereken bir başka nokta ise ortak ebeveynlik çatışmasının velayet düzenlemeleriyle ilişkili olmamasıdır, zira birincil olarak anneleriyle, babalarıyla ya da ortak bir ikamet düzenlemesine tabi biçimde yaşayan çocuklar arasında çatışma örüntüleri anlamında bir farka rastlanmamıştır (Maccoby & Mnookin, 1992). Bu, rahatsız edici bir bulgudur, çünkü bu araştırmanın yanı sıra diğer bazı araştırmaların da sonuçları (Johnston, 1994; Johston, Kline & Tschann, 1989), çatışmanın yoğun olduğu boşanmaların çocuklarının ortak velayet durumlarında, tek bir ebeveynin fiziksel velayetine kıyasla daha kötüye seyrettiğine işaret etmektedir. Bu durum, bu bölümün ilerleyen kısımlarında ele alınacaktır.

Boşanmadan sonra yüksek düzeyde çatışmanın görülmesinde etkili olan pek çok faktör vardır. Bunların bazıları daha dosdoğrudur; örneğin evlilik sırasında başlayan düşmanlığın devam etmesi, ayrılık öncesinde çocuk yetiştirme rollerine yönelik farklı görüşler ve boşanma sonrasında diğer ebeveynin çocuk yetiştirme becerilerinin yeterliliğinden duyulan endişe (Maccoby & Mnookin, 1992). Narsisizm, kişilerarası ilişkilerde kırılganlık, benmerkezcilik ve çocuklara yönelik empati yoksunluğu gibi kişilik faktörleri de boşanma sonrası çatışmadaki artışla ilişkilendirilmiştir (Ehrenberg, Hunter & Elterman, 1996). Son olarak, boşanma sırasında ve sonrasında ortaya çıkan çatışmanın önemli bir parçası, taraflardan birinin ya da her ikisinin de ilişkinin sonlanmasını kabul etmemesinden kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, görünen odur ki anlaşmazlık yaşayan çiftlerin bazıları, boşanmayı engelleyebilmek için velayet konusunda sorun çıkarmaktadır (Emery, 1994). Kaynağı tam olarak ne olursa olsun, ebeveynlerin evlilik ve ebeveynlik rollerini birbirinden ayırmadaki başarısızlığı, boşanmanın ya da ayrılığın ardından devam eden çatışmanın önde gelen sebeplerinden biridir.

Bir Bağlanma Figüründen Ayrılık

Kişilerarası çatışma evlilik sırasında ve boşanmadan çok sonra dahi kronik strese yol açabilir; ancak, evliliğin ilk dağılışı hem ebeveynler hem de (bu dönemi hatırlayabilecek yaştaki) çocuklar için rakipsiz ölçüde net ve acı verici bir anı niteliği taşımaktadır. Bir evliliğin dağılması sırasında bu döneme dair bir araştırma yürütmek açık nedenlerden dolayı epey güçtür. Dolayısıyla, hem klinik gözlemleri hem de çocukların boşanmayla baş etmesi üzerine mevcut olan araştırmaları bir araya getirmek adına sırtımızı bağlanma kuramına dayamaktayız.

Boşanmanın çocukların ebeveynleriyle arasındaki bağı zedelemesinin üç potansiyel yolu bulunmaktadır. İlki, boşanmanın bağlanma figürlerinden çok sayıda ayrılığa yol açmasıdır ki bu deneyimin yetişkinlikte depresyon riskini artırdığına yönelik bir teori de mevcuttur (Bowlby, 1973). Öte yandan, 4. Bölüm'de ele alındığı üzere, ebeveynlerin boşanması ile yetişkinlikte görülen depresyon arasında yalnızca zayıf bir bağ bulunmaktadır. İkinci olarak, boşanma, birincil veya ikincil bağlanma figürüne veya her ikisine de güvensiz bağlanmanın oluşmasına sebep verebilir. Güvensiz bağlanma, çocuklukta ve sonrasında görülen çok çeşitli duygusal sorunlarla ilişkilendirilmiştir (Ainsworth, 1979; Carlson & Sroufe, 1995). Ne var ki, güvensiz bağlanmanın çocukların boşanma sonrasındaki duygusal zorluklarını açıklayıp açıklamadığı bir yana, boşanma ile bağlanmanın niteliği arasındaki ilişkiye bile doğrudan bakan araştırma sayısı şaşırtıcı ölçüde kısıtlıdır. Bir çalışma, üniversite öğrencilerinin bağlanma stilinin ebeveynlerin boşanmasıyla ilişkili *olmadığını* bulmuştur (Hazan & Shaver, 1994). Üçüncüsü, çocukların ebeveynlerinin boşanmasına uyum sağlama *süreci*, bağlanma figüründen ayrılmaya verilen tipik tepkiler bağlamında kavranabilir. Her ne kadar çocukların bağlanma figüründen ayrılıklara verdiği kısa vadeli tepkiler üzerine yapılan araştırmalar genellikle boşanmadan başka ayrılık türlerine (örn. hastaneye yatış) odaklanmış olsa da, bağlanma kuramının bu süreç için sunduğu model oldukça değerlidir (Emery, 1994).

Bağlanma kuramcıları, çocukların bağlanma figürlerinden ayrılma karşısında verdiği tepkileri, keyfinin kaçmasını (protesto) takiben apati ya da depresyon (umutsuzluk) ve sonrasında ilgi kaybı (kayıtsızlık) şeklinde üç aşamalı bir "akut stres sendromu" olarak betimlemektedir (Bowlby, 1973). Bu tepki serisi özellikle de okulöncesi dönemdeki çocuklarda oldukça iyi bir şekilde belgelenmiştir (Rutter, 1981). Kayıtsızlığın gelecekte yaşanacak sorunların bir işareti mi (Bowlby, 1973), yoksa yeni bir duruma uyum gösterme belirtisi mi (Rutter, 1981) olduğu ciddi şekilde tartışılmaktadır; ancak bu tartışma, sürecin kendisiyle alakalı mevcut meşguliyetten çok uzun vadeli sonuçlara odaklanmaktadır.

Bağlanma kuramı, özellikle okulöncesi çağdaki çocukların evliliğin sonlanmasını takiben ayrılık sıkıntısı sergileyeceğini öngörür. Daha küçük çocuklar için ise ayrılık sıkıntısının rutin ziyaretlerin ardından da ortaya çıkması; sık görüşme, öngörülemeyen programlar ve birlikte yaşanmayan ebeveynle kurulan iletişimin düzensiz olması gibi koşullarda ise daha da şiddetlenmesi beklenmektedir. Ayrılıkların ve yeniden barışmaların yaygın olması sebebiyle (Kitson & Langlie, 1984), çocukların tereddüdü uzayabilir ve ayrılık sıkıntısı tekrarlanabilir. Bu durum, ebeveynlerinin boşanmaya yönelik ikircikliğiyle bir araya geldiği takdirde çocukların evliliğin sonlanmasını kabulünü geciktirebilir ve ebeveynlerinin yeniden bir araya gelmesine dair fantezilerini alevlendirebilir.

Çevrenin pek çok özelliği çocukların ayrılık sıkıntısının şiddetini etkiler (Bowlby, 1973). İkamet koşullarında, rutinde ve tanıdık nesnelerin erişilebilirliğinde meydana gelen değişimler ayrılık sıkıntısını artırabilir. Genellikle, boşanma tanıdık çevrenin bu ve bu tür yönlerini sekteye uğratır. Dolayısıyla, bağlanma kuramı, çocuklara yalnızca ebeveynleriyle ilişkilerinde değil, aynı zamanda daha geniş çapta yaşam koşullarında istikrar ve tutarlılık sağlamak için net bir teorik gerekçe ortaya koymaktadır.

Ayrılıklar, çocuklar için ne kadar sıkıntılı da olsa, çocukların bağlanmalarını boşanma çerçevesinde inceleyen çok az araştırma olduğuna bir kez daha vurgu yapmak gerekir. Buna ek olarak, ayrılık sıkıntısının yoğunluğunun ya da sıklığının çocukların müteakip

psikolojik sorunlarıyla ilişkili olup olmadığı sorusu halen cevap beklemektedir. Diğer ayrılık deneyimleri üzerine yapılan araştırmalar, ayrılık sonrası bakımın niteliğinin çocukların uzun vadedeki refahı için ayrılık deneyiminin kendisinden çok daha önemli olduğunu güçlü bir biçimde önermektedir (Rutter, 1995).

Ebeveyn-Çocuk İlişkileri: Sorunların Yaygınlığı

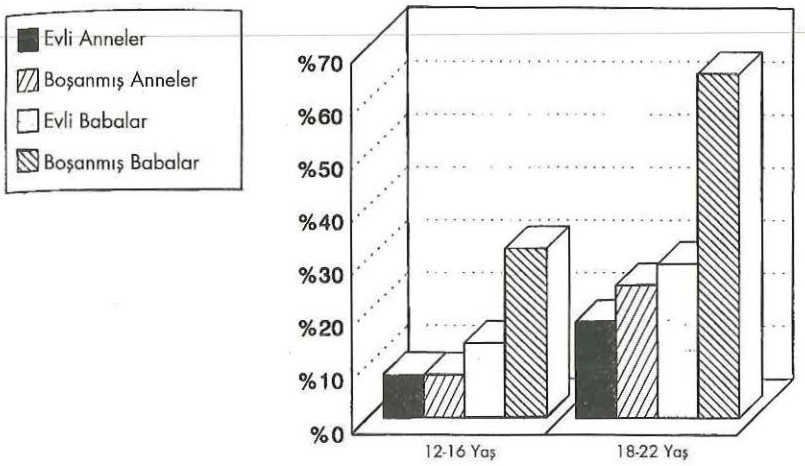
Fiziksel ayrılık, boşanmada en fazla akut stres yaratan olay olabilir, ama çocuklar üzerindeki en belirgin uzun vadeli psikolojik etken değildir. Çocukların ebeveynleriyle devam eden ilişkilerindeki değişimler ile ebeveynler arası çatışma, riskin ve toparlanmanın en güçlü yordayıcılarıdır. Pek çok ebeveyn çocuklarıyla istikrarlı ilişkiler kurabilmek için çaba gösterse de, sıklıkla zorlanmaları kaçınılmaz olmaktadır. Bu, özellikle de boşanmanın duygusal ve pratik taleplerin zirvede olduğu ilk yılları, "azalmış ebeveynlik" dönemi için geçerlidir (Wallerstein & Kelly, 1980).

Ortalamaya bakıldığında, boşanmanın üstünden yıllar geçtikten sonra bile boşanmış ailelerdeki ebeveynlerin ve çocukların ilişkilerinin evli ailelerinkinden daha az olumlu olduğu görülmektedir (Hetherington, 1989, 1991, 1993). Kaç çocuğun ebeveyniyle sorunlu bir ilişkisi olduğunu kestirmek zordur. Ebeveynliğin çok boyutlu oluşu nedeniyle, araştırmacılar ebeveyn-çocuk ilişkisini ölçmek için birbirinden oldukça farklı yöntemler kullanır ve çoğu küçük, kolay erişilebilir örneklemlerle çalışır. Öte yandan, Zill, Morrison ve Coiro (1993) ilk değerlendirmede 12 ila 16 yaşlarında (evliliğin dağılmasından ortalama 8 yıl sonra), ikincisinde ise 18 ila 22 yaşlarında (ayrılıktan ortalama 14 yıl sonra) olan 1147 gençten oluşan ulusal çaptaki bir örneklemin boylamsal verilerini analiz ederek sorunlu ilişkilerin yaygınlığıyla ilgili işlevsel bir tahminde bulunmuştur. Bu araştırmacılar, "fakir" bir ebeveyn-çocuk ilişkisini şu dört maddenin hiçbirine olumlu yanıt vermemek ya da yalnız birine olumlu yanıt vermek olarak tanımlamıştır: Ebeveyne yakın hissetmek, ebeveynden görülen sevgi ve şefkati tatmin edici bulmak, ebeveyn gibi biri olma arzusu ve çocukla ebeveynin ne

sıklıkla her ikisinin de gerçekten hoşuna giden şeyler yaptığı. 18 ila 22 yaşlarındaki kişiler için bu son soru, çocuğun ebeveynle ne ölçüde fikirlerini paylaşabildiği ya da konuşabildiği sorusuyla değiştirilmiştir.

Bu sınıflandırmanın çarpıcı sonuçları Şekil 5.1.'de göz önüne serilmiştir. Çoğu yanında ikamet edilmeyen ebeveyn olan babalarla zayıf ilişkiler, boşanmış ailelerin çocukları arasında bilhassa yaygındır. Evli babalarla yapılan kıyaslamalar her yaş grubu için istatistiksel olarak anlamlı sonuçlar doğurmuştur. Boşanmış ailelerdeki "zayıf" baba-çocuk ilişkisinin mutlak yüzdesi irkilticidir:18 ila 22 yaş için % 65. Hem boşanmış hem de evli ailelerdeki çocukların anneleriyle ilişkisi dikkat çekici oranda daha iyidir. Ergenliğin ilk yıllarında, boşanmanın anne-çocuk ilişkisine bir etkisi olmamıştır. Ne var ki, 18 ila 22 yaş grubunda anneleriyle zayıf bir ilişkisinin olduğunu söyleyen çocuk sayısı boşanmış ailelerde evlilerden istatistiksel olarak anlamlı düzeyde daha fazladır (Zill v.d., 1993). Boşanmanın üstünden geçen geniş zaman dilimi dolayısıyla bu son sonuç, zamanın etkisinden ziyade yaşa bağlı etkilerle muhtemelen daha iyi açıklanabilir (bkz. 3. Bölüm). Netleştirmek gerekirse, boşanmış ve evli ailelerdeki anne-çocuk ilişkileri, kimlik oluşumu ve özerklik arayışı gibi erken yetişkinlik yaşamının gelişimsel görevlerinin etkilerine daha açık görünmektedir.

Boşanmış ailelerde bilhassa babalar ve çocuklar arasındaki sorunlu ebeveyn-çocuk ilişkilerini belgeleyen başka araştırmalar da mevcuttur (Coiro & Emery, 1998). Elbette, ebeveynlik sorunları tüm anne ve babalarda, boşanmış ailelerde veya tek ebeveynde farklı zamanlarda tek tip biçimde bulunmaz. Erkekler ve kadınlar, geleneksel olarak karşı cins ebeveynin üslendiği ebeveynlik rollerini üstlerine almakta genelde daha fazla zorlanmaktadır (Chase-Lansdale & Hetherington, 1990; Luepnitz, 1982). Daha da önemlisi ise çocukla birlikte yaşayan ebeveynin karşılaştığı zorlukların, çocukla birlikte yaşamayan ebeveynden çarpıcı oranda fark göstermesidir. Ebeveynlerden biri, tek ebeveyn olmanın mecbur kıldığı görevlerden bunalmış hissedebilir; diğeri ise çocuklarla ilişkisinin kesildiğini ve onlardan koptuğunu hissedebilir.

Şekil 5.1. Zayıf Ebeveyn-Çocuk İlişkilerinin Yaygınlığı: Evli ve Boşanmış Ailelerin Kıyaslaması

KAYNAK: Zill, Morrison ve Coiro (1993) tarafından bildirilen verilere dayandırılmıştır.

Ebeveynlikle ilgili bundan sonraki kısımlar, bu kilit farklara odaklanmaktadır. Çocukla birlikte yaşayan ebeveyn olmayı gözden geçirerek başlayıp, çocukla birlikte yaşamayan ebeveyn olma ve ortak velayet tartışmalarıyla devam ediyoruz. Bunları yaparken, çocukla birlikte yaşayan ebeveyn olarak anneye, birlikte yaşamayan ebeveyn olarak ise babaya daha fazla yer verilmektedir. Bu durum, hem mevcut psikoloji literatürünün hem de çocukların yaşam koşullarının bir yansımasıdır. Her ne kadar boşanma (ve evlilikdışı doğum) oranlarıyla birlikte babayla kalınan ailelerin mutlak sayısında da artış görülmüş olsa da, 1960'lardan bu yana çocukların babayla yaşadığı ailelerin yüzdesi yaklaşık 10 civarında seyretmiştir.

Ebeveyn-Çocuk İlişkileri: Birlikte İkamet Edilen Ebeveynler

Anneyle Birincil İkamete Kıyasla Babayla Birincil İkamet

Birincil olarak anneleriyle yaşayan çocukların sayıca üstünlüğüne rağmen (veya belki de bundan dolayı), ele alınması gereken

ilk konu çocukların boşanmadan sonra birincil olarak anneleriyle mi, yoksa babalarıyla mı yaşamalarının onlar için daha iyi olduğudur. Bu konu ebeveynler ve sosyal politikaları belirleyen kişiler için oldukça önemlidir, çünkü çocuğun anneyle mi, yoksa babayla mı yaşaması gerektiği tartışması boşanmalarda oldukça yaygındır. Öte yandan, mevcut araştırmalardan sonuçlar çıkarırken dikkatli olmayı gerektiren çok önemli bir nokta vardır: İkamet düzenlemeleri (açıktır ki) rastgele biçimde yapılmamaktadır. Dolayısıyla, anne ve baba ikameti arasında bulunabilecek herhangi bir fark, ikamet düzenlemelerinden ziyade seçim faktörlerine bağlı olabilir. İstatistiksel olarak sık rastlanmadığından, özellikle baba ikametiyle ilgili çıkarımlarda bulunurken seçim faktörleri bilhassa önem kazanmaktadır. Öyle ki, babayla yaşanan ailelerle anneyle yaşananları birbirinden ayıran çeşitli arka plan faktörleri bulunmakta ve bu düzenlemeler ölçülmeyen değişkenler üzerinden de mutlaka fark göstermektedir. Bilinen farklardan bazıları şu şekildedir: Baba-ikameti ailelerinde anne-ikameti ailelerinden daha fazla erkek çocuk ve yaşça daha büyük çocuklar bulunmaktadır; annelerin eğitim ve gelir düzeyi daha düşüktür; psikolojik rahatsızlığı olan ya da çocuk yetiştirmeye görece katılmayan ve adli kaydı bulunan bir anne vardır (Buchanan v.d., 1996; Fox & Kelly, 1995; Orthner, Brown & Fergusson, 1976; Maccoby & Mnookin, 1992). Bunlara ek olarak, babayla ikametten başka bir düzenlemeye geçiş, anneyle ikamette olduğundan çok daha yaygındır (ortak velayet ise istikrar açısından ortada yer almaktadır) (Buchanan v.d., 1996).

Örneklem seçimi etkileri ve ikametteki değişiklikler, birincil anne ve baba ikameti konusunda sorulmuş olan iki temel soruya cevap verme girişimlerini elbette etkilemektedir: Boşanmadan sonra, çocuklar anneleriyle mi yaşarsa daha iyi uyum sağlar, yoksa babalarıyla mı? Çocuklar, hemcins ebeveynleriyle yaşadığında mı daha iyi uyum sağlar? Bu ikinci soru, sosyal politika alanında oldukça ilgi görmüş ve küçük örneklemlerle yapılan pek çok çalışma babalarıyla yaşayan erkek çocuklarında ve anneleriyle yaşayan kız çocuklarında daha iyi psikolojik uyum görüldüğüne yönelik bulgular ortaya koymuştur (Camara & Resnick, 1987; Peterson

& Zill, 1986; genel değerlendirme için bkz. Warshak, 1986). Örneğin, sıkça atıfta bulunulan bir çalışmanın sonuçları, babayla yaşayan erkek çocuklar ile anneyle yaşayan kızların sosyal yeterliliğinin daha fazla olduğuna ve ikamet düzenlemelerini karşı cinsten ebeveynle yaşayan çocuklara kıyasla daha tatmin edici bulduğuna işaret etmektedir (Santrock & Warshak, 1979).

Örneklem seçimi etkileri, daha karmaşık olan bu sonuçları bile açıklamaya yardımcı olabilir. Bilhassa ilgili babalar olan erkeklerin, erkek çocuklarının velayetini alma olasılığı daha fazla olabileceği gibi annenin psikolojik sorunları olduğu koşullarda erkeklerin kızlarının da velayetini isteme eğilimi artabilir (Emery, 1988). Eğer durum buysa, ebeveynle çocuğun cinsiyetlerinin eşleşmesine atfedilen tüm bulguların tıpatıp aynısını hemcins ebeveynle yaşamak değil, örneklem seçimi etkileri ortaya koyacaktır. Bu olasılığa ek olarak, hemcins ebeveynle yaşamanın varsayılan avantajlarına ilişkin bulguları sorgulamak için bilimsel gerekçeler bulunmaktadır. Yakın zamanda yapılan pek çok çalışma, çocukların hemcins ebeveynleriyle yaşadığında daha iyi uyum gösterdiğini *bulmamıştır*. Daha da önemlisi, bu araştırmaların örneklemleri, bundan önceki çalışmaların biri hariç (Peterson & Zill, 1986) hepsinden daha geniştir ve ebeveynin cinsiyeti ile çocuğun cinsiyeti arasındaki etkileşime yönelik kapsamlı testler içermektedir (Amato & Booth, 1991; Downey & Powell, 1993; Buchanan v.d., 1996). Buna örneklem seçimiyle ilgili meseleler de dahil edildiğinde, varılan bu sıfır sonuçları velayet ya da ikamet koşullarını belirlerken çocukla ebeveyn cinsiyetinin eşleştirilmesi önerisinin itibarını sarsmaktadır.

Son yıllarda, çocukların anneleriyle mi, yoksa babalarıyla mı yaşadığında daha iyi uyum göstereceği sorusuna yönelik bilimsel ilgide ve bu alandaki politik tartışmalarda azalma görülmüştür. Ebeveynlerin psikolojik refahı açısından anneyle yaşamanın babayla yaşamadan daha iyi sonuçlar verdiğine işaret eden iki güçlü çalışma vardır (Buchanan v. d., 1996; Downey & Powell, 1993). Bu çalışmalardan birinde, örneklem seçimindeki arka plan faktörleri arasındaki farklar istatistiksel olarak kontrol edilene kadar (örn. gelir), *babayla ikamet etmek* anneyle yaşamaktan daha üs-

tün görünmüştür (Downey & Powell, 1993). Öyle ki, daha sonra yapılan ve gayet geniş bir örneklemi olan bir başka araştırma, çocukların psikolojik uyumu açısından velayetin babada olmasının annede olmasından daha iyi olduğunu bulmuştur (Clarke-Stewart & Hayward, 1996). Dengeli biçimde bakıldığında, bu ve diğer çalışmalar çocukların uyumu konusunda anneyle yaşamak ile babayla yaşamak arasındaki bazı farkları belgelemektedir. Cinsiyetten bağımsız olarak, birlikte yaşanan ebeveyn olmak bunların hepsinden çok daha önemli görünmektedir.

Yanında İkamet Edilen Anneler: Ebeveynliğin Niteliği ve Çocuk Uyumu

Ebeveynliğin iki kilit içeriği olan yakın duygular ve disiplinin, boşanma sonrasında ebeveyn ile çocuk arasındaki ilişkide yeni bir dengeleşim (*homeostasis*) sağlanabilmesi için yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir (Emery, 1992, 1994; Emery & Tuer, 1993). Birlikte yaşayan anne ve çocuklar, ebeveynlerin kendi duygusal ihtiyaçlarına, çocukların ihtiyaçlarıyla ilgili algılarına ya da ebeveyn-çocuk-ebeveyn üçgenindeki sadakat ikilemlerine bağlı olarak birbirlerine daha yakınlaşabilir ya da birbirlerinden uzaklaşabilir. Belli başlı disiplin sorunlarının ortaya çıkmasının yanı sıra çocukların artan sorumluluklarıyla orantılı bir düzeyde daha bağımsız hale gelmesiyle ailenin temel otorite yapısı sarsılabilir. Pek çok çocuk "daha hızlı büyür" (Weiss, 1979) ve tek ebeveynli ev yaşantısında daha fazla pratik ve belki duygusal sorumluluk üstlenir. Genel olarak, çocuklar hem ebeveyn-çocuk ilişkilerindeki değişim sürecinden hem de değişimin sonuçlarından, yani yeniden tanımlanan ilişkinin doğasından etkilenebilir.

Boşanma vasıtasıyla ebeveynlikte ortaya çıkan değişim süreçlerine en iyi bilimsel çerçeveyi Hetherington'ın (1989, 1991, 1993) boylamsal çalışmaları sağlamaktadır. Biz, Hetherington'ın özellikle ilk araştırmasına odaklanmaktayız. Bu araştırma, boşanmadan iki ay önce başlamış ve okulöncesi yaşta (ortalama yaş 4) çocukları olan 72 boşanmış, çocukların anneyle yaşadığı aileyi ve 72 evli

aileyi altı yıl boyunca takip etmiştir (Hetherington, Cox & Cox, 1982, 1985). Boşanmış anneler, evli annelere kıyasla çocuklardan daha az olgunluk talebinde bulunmuş, onlarla daha az etkili iletişim kurmuş, onlara karşı daha az sevgi ve şefkat göstermiş, daha tutarsız davranışlar sergilemiş ve çocuklarını kontrol etmekte daha az etkili olmuştur. Bilhassa erkek çocuklarıyla ilişkilerinin problemli olduğu, onlara daha fazla olumsuz yaptırımlarda bulundukları görülmüş; oğullarının kızlarından daha az olumlu geribildirim verdiği bildirilmiştir. Ebeveynliğe ilişkin sorunlar, boşanmayı takip eden ilk yıl boyunca yükselmiş; ancak, iki yılın sonundaki değerlendirmede boşanmış annelerin daha bakım verici, tutarlı ve çocuklarını daha iyi kontrol eder halde olduğu tespit edilmiştir (Hetherington v.d., 1982). Ebeveynlik uygulamalarındaki değişimler, çocukların davranışına da yansımıştır. Çocukların talimatları uygulaması konusunda ilk başta sorunlar ortaya çıksa da bu durum zamanla iyileşme göstermiştir. Buna rağmen, boşanmış ailelerin çocukları boşanmanın üstünden iki yıl geçtikten sonra bile iki ebeveynli ailelerin çocuklarından daha az söz dinlemeyi sürdürmüştür.

"Daha çabuk büyüme" mefhumunun da öngördüğü üzere, boşanmadan altı yıl sonra boşanmış ailelerin çocukları karar vermeye daha muktedir, daha bağımsız ve velayet sahibi annelerinin daha az göz hapsindedir. Boşanmış anneler de en az boşanmamış anneler kadar şefkatli olsa da, oğullarını ve erken olgunlaşan kızlarını disipline etme konusunda daha olumsuz ve daha az etkili olmaktadırlar (Hetherington, 1989, 1991). Yeniden evlenmemiş annelerle olgunlaşmakta olan kızlarının eskiden yakın olan ilişkisinde zorlukların ortaya çıkışı, ergenlerle yapılan ikinci bir boylamsal çalışmada da doğrulanmıştır. Bu ailelerde, annelerle kızları yakınlıklarını sürdürmüş, ancak ilişkileri daha fırtınalı bir hal almıştır. Daha fazla çatışma ve yetersiz disiplin, ergenlerde görülen sorunlu davranışlarla ilişkilendirilmiştir. Belki de bunun nedeni annelerin çabalarının biraz geç, biraz da eksik kalmış olmasıdır (Hetherington, 1991).

Bazı diğer bulgular ise boşanmış ailelerdeki ebeveyn-çocuk ilişkilerinin yetişkinlikte de değişmeye devam ettiğine işaret eder.

Boşanmış ailelerin yetişkin çocukları genellikle *bir* ebeveyne, tipik olarak da hemcins olana; evli ailelerin çocukları ise *iki* ebeveyne de yakın olma eğilimindedir (Amato & Booth, 1994). Çocukluk ve ergenlikte baba-çocuk ilişkileri sıklıkla gerildiğinden, bu durum boşanmış ailelerin yetişkin erkek çocuklarının annelerinden uzaklaşarak babalarıyla yakınlaştığını düşündürmektedir. Tam tersi biçimde, boşanmış ailelerin kızları ergenliğin gerilimlerine rağmen annelerine yakın, babalarına ise uzak durmayı sürdürmektedir.

Boşanmış ve birlikte yaşanan annelerle çocuklar arasındaki ilişkinin sorunlu yanları, sayısız araştırmacı tarafından belgelenmiştir (Amato & Keith, 1991a; Thomson, McLanahan & Curtin, 1992). Daha önemlisi, araştırmalar sorunlu ebeveynlikle çocuklarda görülen içselleştirme ve dışsallaştırma sorunları arasında bir bağ olduğunu sürekli biçimde ortaya koymuştur (örneğin Buchanan v.d., 1996; Fauber v.d., 1990; Simons v.d., 1994). Genel anlamda, boşanmış ve evli ailelerin çocukları, ebeveynlerinin *açıklayıcı-otoriter* olduğu durumlarda en iyi seyri göstermektedir. Açıklayıcı-otoriter ebeveynlik, çocukların ihtiyaçlarına yönelik şefkatin yanı sıra sıkı ve adil bir disiplini bir araya getiren bir ebeveynlik tarzıdır (Maccoby & Martin, 1983). Öte yandan, gördüğümüz üzere boşanma, birlikte yaşanan annelerin en azından bir süreliğine daha az açıklayıcı-otoriter hale gelmesine yol açmaktadır (Hetherington, Bridges & Insabella, 1998; Hines, 1997).

Boşanma sonrası ebeveynlikteki çeşitliliğe ve ortalamalara dikkat çekmek yine de önem teşkil etmektedir. Bu noktadaki önemli bir mesele, bazı yakın görünen anne-çocuk ilişkilerinin çocuğun değil, ebeveynin ihtiyaçları doğrultusunda şekillenmiş olması ihtimalidir. Ev işleri gibi daha pratik görevlerdeki artışın boşanmış ailelerden gelen genç yetişkin kadınların psikolojik sorunlarıyla ilişkili olmadığına işaret eden bazı araştırmalar mevcuttur. Öte yandan, *duygusal* sorumluluklardaki artış ("duygusal ebeveynleşme"), genç yetişkin kadınlarda depresyonla ilişkilendirilmiştir (Tuer, 1995). Ebeveynin psikolojik refahı üzerinde sorumluluk hissetme, duygusal ebeveynleşme için kilit nokta gibi görünmektedir. Benzer şekilde, ergenlerin ebeveynlerinden endişe ettiği ve

onlara bakım verme ihtiyacı duyduğu durumlarda daha az uyum gösterdiğine işaret eden çalışmalar da mevcuttur (Buchanan v.d., 1996). İyi uyum sağlamış ve sorumluluk sahibi göründüğü halde klinisyenler tarafından taşıyabileceğinden fazla yük sırtlanmış olarak değerlendirilen daha küçük yaştaki çocuklar için de duygusal ebeveynleşme özel bir mesele olabilir (Johnston, 1990).

Potansiyel sorunlar bir yana, boşanma sonrası yanında ikamet edilen annelerin çoğu, her şeyi yeniden düzenlemeleri için belli bir süre geçtikten sonra en az evli anneler kadar iyi biçimde işlevlerini yerine getirebilmektedir (Hetherington v.d., 1998). Ebeveyn-çocuk ilişkilerini yeniden tanımlama süreci hem ebeveyn hem de çocuk için stresli olabilir; ancak, tek bir "doğru" boşanma sonrası ebeveynlik stili yoktur. İki ebeveynli ailelerde olduğu üzere, çocukların uzun vadedeki psikolojik sorunları, orta noktalarda bulunan çok çeşitli sağlıklı ebeveynlik yelpazesinden değil, ebeveynlikteki uç noktalardan kaynaklanır.

Babayla Birincil İkamet

Birincil olarak babalarıyla yaşayan çocukların oranı, son yıllarda %10 civarında seyretmiştir. Yine de, nüfus sayımı verileri, 1970'lerin ortalarından bu yana bir yükselme olduğunu göstermektedir. 1974 yılında düşük bir %8'lik oran mevcutken, 1990 yılına gelindiğinde bu oran %15'e yükselmiştir. Her ne kadar bekâr annelerin oluşturduğu ailelerle kıyaslandığında bu oran küçük gözükse de, Amerika Birleşik Devletleri'nde birincil olarak babayla ikamet edilen ailelerin mutlak sayısı büyüktür; 1.5 milyona yaklaşmaktadır. Bu sayının yaklaşık üçte ikisini boşanmış babalar, kalanını ise hiç evlenmemiş ya da dul babalar oluşturmaktadır (Meyer & Garasky, 1993).

Babayla ikamet edilen ailelerdeki aile süreçleri detaylı olarak pek araştırılmamıştır; ancak, bekâr annelerin meselelerinin çoğunun bekâr babalar için de geçerli olduğu söylenebilir. Farklar açısından ise genel bulgu, birlikte yaşanan ebeveynlerin geleneksel olarak karşı cins tarafından üstlenilen rolleri yerine getirmekte

sıklıkla zorlandığı doğrultusundadır (Luepnitz, 1982). Bu bölümün ilerleyen kısımlarında daha detaylı tartışılacağı üzere, yanında ikamet edilen babalar daha az ekonomik sorun yaşamakta, ama ebeveynliğe ve eve ilişkin yeni sorumluluklarla baş etmekte güçlük çekmektedir. Belki de bu yüzden, araştırma bulguları her iki cinsiyetten ergenlerin benzer seviyelerde ebeveyn kontrolü bildirmelerine rağmen birlikte yaşadıkları anneye birlikte yaşadıkları babadan daha yakın hissettiğini ortaya koymaktadır (Buchanan v.d., 1996). İlginçtir ki, açıklayıcı-otoriter ebeveynlik babanın yanında ikamet edilen ailelerde çocuklarda daha iyi uyum gözlemlenmesiyle ilişkilendirilmiş olsa da, bu ilişkinin anneyle ikamet edilen ailelerde daha güçlü olduğu bulunmuştur (Buchanan v.d., 1996). Bu bulgular, örneklem seçimiyle ilgili faktörlere veya çocuklarla yaşayan baba olmanın zorluklarına atfedilebilir. Her iki koşulda da görünen odur ki, ortalamaya bakıldığında çocuklarla birlikte yaşayan babaların ebeveynlik alanında annelerden biraz daha fazla sorunu olmaktadır. Çocuklar için ise birlikte yaşadıkları babaya, birlikte yaşadıkları anneden daha mesafeli olmaları, *birlikte yaşamadıkları* ebeveynle olan ilişkileri tarafından dengelenebilir. Bir sonraki kısımda tartışılacağı üzere, yanında ikamet edilmeyen anneler çocuklarla yanında ikamet edilmeyen babalardan daha fazla ilgilenmektedir.

Ebeveyn-Çocuk İlişkileri: Yanında İkamet Edilmeyen Ebeveynler

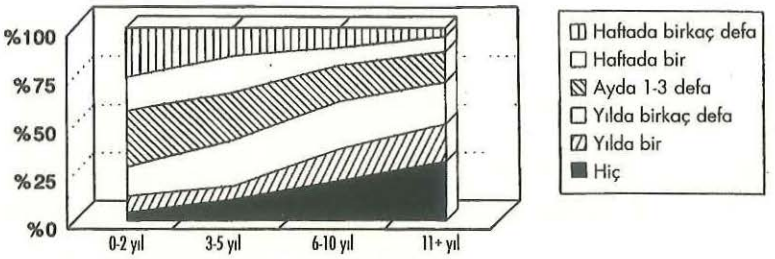
Babaların hem boşanmış hem de evli ailelerin çocukları üzerindeki etkisine yönelik sorular, psikologların teorik ve deneysel anlamda giderek daha fazla ilgisini çekmektedir (Lamb, 1997; Parke, 1996; Thompson, 1994). Bu durum kısmen, sosyal politika üreticilerinin çocukların birlikte yaşanmayan ebeveynle, özellikle de babayla, iletişimine dair sorulara uygulanabilir yanıtlar aramasına bağlanabilir. Teşri ve kazai politikalar, ortak fiziksel velayet veya oldukça serbest ziyaret hakları vasıtasıyla sık görüşmeyi teşvik etmeli midir? Yanında ikamet edilmeyen ebeveynle iletişim, ebeveynler arası çatışmanın boyutu, eş istismarı öyküsü veya nafaka-

nın öden(me)mesi gibi faktörlerden etkilen(me)meli midir? Birlikte yaşanan ebeveynin coğrafi hareketliliğine bir kısıtlama getirilerek, çocukla ikamet etmeyen ebeveynin çocukla sık iletişime geçebilmesine imkân sağlanmalı mıdır? Bu bölümde ve bundan sonraki bölümde gözden geçirilen ortak velayete dair sosyal bulgular, bu tür pratik anlamda önem teşkil eden ve duygusal yük barındıran kamusal tartışmalarda sıklıkla kullanılmış ve istismar edilmiştir.

Görüşme Sıklığı

Yanında ikamet edilmeyen ebeveynlerin, boşanma sonrasında çocuklarını ne sıklıkla gördüğüne dair veriler, büyük, temsil gücü yüksek örneklemlerden geldiği sürece bu tartışma açısından oldukça faydalı ve görece tarafsız bilgiler sunmaktadır. Yanında ikamet edilmeyen ebeveyn ile çocuk arasındaki iletişimi inceleyen çalışmaların çoğu küçük ve erişilebilir örneklemler kullanmıştır. Dolayısıyla, bu çalışmaların bulguları görüşme sıklığı ve görüşme ile çocuklarda uyum göstergeleri arasındaki ilişkiyi doğru bir şekilde temsil edemiyor olabilir. Neyse ki, oldukça tutarlı kanıtlar ortaya koyan çok sayıda ulusal anket vardır (Furstenberg v.d., 1983; Mott, 1990; Seltzer, 1991; Seltzer & Bianchi, 1988; Zill, 1988). Bu anketler, çocuklarla birlikte yaşamayan ebeveynlerin bildirdiğinden ortalama anlamda daha az iletişim bildiren, yanında ikamet edilen ebeveynlere sırtını yaslamakta (Braver, Wolchik, Sandler, Fogas & Zvetina, 1991); ancak, çocuklarla birlikte yaşamayan babalar bile boşanma sonrasında çocuklarla çarpıcı enderlikte iletişim kurduklarını bildirmektedir (Seltzer & Brandreth, 1994).

Daha yakın zamanlı ve kapsamlı raporlardan biri, Seltzer'in (1991) Ulusal Aileler ve Haneler Araştırması'nın verileri üzerinde yaptığı analizdir. Bu çalışma kapsamında, boşanmış babaların yaklaşık üçte birinin çocuklarını geçtiğimiz yıl bir defa gördüğü ya da hiç görmediği; dörtte birden biraz fazlasının ise çocuklarını haftada bir defa ya da daha sık gördüğü bulunmuştur (bkz. Şekil 5.2.). Görüşme sıklığı, boşanmadan bu yana geçen zamanla güçlü bir ilişki içindedir. En fazla 2 yıldır ayrı olan babaların yalnızca %13'ü

Hafta birkaç defa	0.253	0.144	0.101	0.043
Haftada bir	0.174	0.168	0.091	0.077
Ayda 1-3 defa	0.292	0.249	0.186	0.158
Yılda birkaç defa	0.152	0.239	0.247	0.217
Yılda bir	0.085	0.069	0.165	0.195
Hiç	0.043	0.112	0.21	0.309

Şekil 5.2. Boşanmanın Üzerinden Geçen Yıllar Bazında Baba-Çocuk Görüşme Seviyeleri

KAYNAK: Seltzer'in (1991) bildirdiği verilere dayanılarak.
NOT: Şekil, enlemesine verilerin boylamsal temsilidir.

çocuklarını yılda bir ya da daha az görürken, %43'ü haftada bir ya da daha sık görmektedir. 11 yıl ve üzeri bir süredir ayrı olan babaların ise %50'si çocuklarını yılda bir veya daha az sıklıkla görmekte, yalnızca %12'si çocuklarıyla haftada bir ya da daha sık iletişim kurmaktadır (bkz. Şekil 5.2.). Yanında ikamet edilmeyen babaların bir kısmı, görüşme yoksunluğunu mektup veya telefon aracılığıyla telafi etmektedir (Seltzer, 1991).

Sık görüşmeyle ilişkili olduğu bulunan faktörler şunlardır: Ebeveynlerin evleri arasında kısa mesafe olması, (her iki ebeveyn için) yeniden evlenmemek, nafakanın ödenmesi, daha yüksek sosyoekonomik düzey ve ırk (siyahi babalar daha sık görüşmekteydi) (Seltzer, 1991). Babayla görüşmenin sıklığı ve onunla ilişkilendirilen unsurlar, diğer ulusal araştırmaların bulgularıyla da kabaca tutarlılık göstermektedir (Furstenberg v.d., 1983; Mott, 1990; Seltzer ve Bianchi, 1988; Zill, 1988). İstisnalar arasında ırk konusunda bazı tutarsız bulgular ve belki daha güncel kohortlarda görüşme sıklığında bir miktar artış yer almaktadır.

Çocuklarla yaşamayan anneler ise babalara kıyasla iletişimi bir miktar daha fazla sürdürmektedir (Furstenberg v.d., 1983). Ulusal

bir araştırmada, çocuklarla ikamet etmeyen annelerin %30'unun çocuklarını haftada bir veya daha sık gördüğü (babalarda bu oran %25'tir); %42'sinin ise çocuklarını ayda birden daha az gördüğü veya hiç görmediği (babalar için bu oran %55'tir) bildirilmiştir (Zill, 1988). Dahası, çocuklarla yaşamayan anne ile çocukların görüşme sıklığı, zamanla azalmayıp artabilmektedir (Buchanan v.d., 1996).

Birlikte İkamet Etmeyen Ebeveyn ile Çocukların İlişkisinin Niteliği

Eğer ki yanında ikamet edilmeyen ebeveynle çocukların görüşmeleri tipik olarak sık değilse, bu görüşmelerin niteliği hakkında ne söylenebilir? Daha önce de gözden geçirildiği üzere (bkz. Şekil 5.1.) aileleri boşanmış olan ergenler, aileleri hâlâ bir arada olanlara kıyasla (yanında ikamet etmedikleri) babalarıyla sorunlu bir ilişki içinde olmaya daha eğilimlidir (Zill v.d., 1993). Ortalama olarak, yanında ikamet edilmeyen annelerle ilişkiler yanında ikamet edilmeyen babalarla olanlardan daha iyidir (Buchanan v.d., 1996; Clarke-Stewart & Hayward, 1996). Ulusal Çocuk Araştırması'nda, çocukların %57'sinin yanında ikamet etmedikleri anneleriyle iyi ilişkilerinin olduğu bildirilmiş; yanında ikamet edilmeyen babalar için ise bu oran %36'da kalmıştır (Peterson & Zill, 1986). Yine de çocuklar, birlikte yaşamadıkları babalarını hayatlarında önemli bir figür olarak görmektedir. Ziyaretler sık olmasa bile çocuklar, yanında ikamet edilmeyen babayı ailelerinin bir parçası olarak görmekte (Furstenberg & Nord, 1985) ve ona yakın hissettiklerini bildirmektedir (Buchanan v.d., 1996). Ne var ki, genel olarak, hem çocukların (Buchanan v.d., 1996) hem de ebeveynlerin (Arditti & Keith, 1993) bakış açısından, daha sık görüşmek, yanında ikamet edilmeyen ebeveynle daha iyi bir ilişki içinde olmakla ilişkilendirilmektedir.

Yanında ikamet edilmeyen babaların çoğu, küçük düşürücü bir tabirle "Disneyland Babaları" olarak tanımlanmaktadır. Araştırma bulguları da, çocukları ziyaret eden babaların, iki ebeveynli aile-

lerdeki babalarla kıyaslandığında disipline, çocukların sorumluluğundaki ev işlerine ve ödevlere daha az önem verdiğini göstermektedir (Furstenberg & Nord, 1985). Ziyaretler, zaman geçtikçe ciddi oranda normale dönmekteyse de, boşanmış babalar evli babalardan daha az kısıtlayıcı olmayı sürdürmektedir (Hetherington v.d., 1982). Ebeveynleri evli olanlara kıyasla, boşanmış bir babası olan ergenler babalarını daha az ilgili, daha az demokratik ve daha az istikrarlı olarak değerlendirmektedir (Simons & Beaman, 1996).

Görüşme konusunda olduğu gibi, yanında ikamet edilmeyen baba olmaya dair bildirimler de çocuklar ya da anneleri tarafından yapılmakta ve babaların kendisi tarafından verilen bilgilere dayanmamaktadır. Temsil gücü yüksek bir baba örnekleminden bilgi edinmek oldukça güçtür, çünkü pek çok bekâr erkeğin çocukları olduğunu rapor etmeyi "unuttuğu" görülmektedir. Araştırma sorularını yanıtlamama, hiç evlenmemiş babalarda boşanmış olanlardan çok daha yaygındır (Seltzer & Brandreth, 1994). Öte yandan bu, her iki grup için de önemli bir metodolojik sorundur. Yanıt vermeme aynı zamanda, çocuklarıyla birlikte yaşamayan çok sayıdaki ebeveynin kendini adamayışının güçlü bir göstergesi gibidir.

Ne var ki, birkaç küçük çaplı araştırmanın çocuklarıyla yaşamayan baba olmaya *babaların* gözünden odaklanmış olması aynı ölçüde sarsıcıdır. (Çocuklarıyla yaşamayan annelere dair ise görünüşe göre hiçbir çalışma yoktur). Vaka gözlemlerine ve erişilebilir birkaç araştırmaya göre, babaların çoğu boşanmadan sonra kendisini depresif, izole edilmiş ve etkisiz hissetmekte; ebeveyn olarak takdir görmediğini düşünmektedir (Emery, 1994; Hetherington & Stanley-Hagen, 1997; Thompson, 1994; Wallerstein & Kelly, 1980). Kendi rollerini, eski eşlerinin ve toplumun da odak noktasında olan nafaka ödenmeye indirgenmiş olarak görmektedir. Ebeveynlik anlamında daha fazla rol almak, babaların çocuk yetiştirme üzerindeki kontrol duygularıyla (Braver v.d., 1993), eski eşleriyle daha iyi ilişkilerinin olmasıyla (Ahrons & Miller, 1993), çocuğun birlikte yaşadığı ebeveynin ziyaretlere daha az müdahil olmasıyla (Wolchik, Fenaughty & Braver, 1996) ve daha iyi kişisel uyumla (Dudley, 1991) bağlantılıdır.

Birlikte İkamet Edilmeyen Ebeveyn ve Çocukların Refahı

Çocukların sosyal, psikolojik ya da akademik işlevselliğine dair zorluklar veya gelişmelerle bağlantılı olan, yanında ikamet edilmeyen ebeveynle çocuk arasındaki ilişkideki görüşme sıklığı mıdır, yoksa ilişkinin niteliği midir? Son birkaç yılda bu konu üzerinde makul sayıda araştırma yapılmıştır. Ne var ki yanıt, sorudan daha karmaşık görünmektedir. Örneğin, bir literatür taraması sonucunda çocuk uyumunu babayla daha sık görüşmeyle ilişkili bulan 17 çalışma; *daha az* görüşmeyle ilişkili bulan 6 çalışma; hiç ilişkili bulmayan ise 9 çalışma bildirilmiştir (Amato & Rezac, 1994).

Bu çelişkili sonucun en muhtemel açıklaması, çocukların birlikte yaşamadıkları ebeveynleriyle görüşmesi ile psikolojik uyumları arasındaki bağlantıya aracılık eden birtakım değişkenlerin bulunmasıdır. Bu muhtemel aracılardan biri, görüşme sıklığının tanımıdır. Örneğin, sıkça atıfta bulunulan bir çalışmada, babaların çocuklarını görmelerine dair mevcut dört sıklık seçeneğinden *en sık* olanı yılda 25 defa veya daha fazla, yani ayda ortalama 2 gün civarındaydı (Furstenberg, Morgan & Allison, 1987). Çocukların uyumu üzerindeki faydalarını gözlemleyebilmek için çok daha fazla, (az sonra tartışılacağı üzere) belki ortak velayete kadar uzanan bir görüşme sıklığı gerekebilir. İkincisi, istikrarsız görüşme ve kaçırılan ziyaretlerin çocuklara zarar vereceği düşünülürse görüşmelerin istikrarı da bir başka aracı olabilir. Bu görüşü destekleyen bazı bulgular mevcuttur (Healy, Malley & Stewart, 1990). Üçüncüsü, araştırmaların da işaret ettiği üzere, çocukların birlikte yaşamadıkları ebeveynle ilişkisinin niteliği muhtemelen niceliğinden daha önemlidir (Barber, 1994; Clarke-Stewart & Hayward, 1996; Simons v.d., 1994). Dördüncü ve belki de en önemlisi, ebeveynler arası çatışmanın az olduğu durumlarda sık görüşme çocuklar için faydalı olabilir; ancak, çatışmanın yüksek seviyede olduğu durumlarda sık görüşme zarar vericidir (çünkü çocuklar daha fazla çatışmaya maruz kalmaktadır). Bu olasılığı da destekleyen bazı araştırmalar bulunmaktadır (Amato & Rezac, 1994; Healey, Malley & Stewart, 1990; Hetherington v.d., 1982).

Bu ve diğer aracı etkiler üzerine yapılan araştırmalar önemlidir; ancak, aracıların dahil edilmesi tutarsızlıkların tamamını ortadan kaldırmamıştır. Dahası, incelenen ister tek değişkenli ister çok değişkenli ilişkiler olsun, çocukların birlikte yaşamadıkları ebeveynle ilişkisinin ne niceliği ne istikrarı ne de niteliği çocukların uyumunun göstergeleriyle güçlü biçimde ilişkili görünmektedir. Yine de bu, ilişkilerin önemsiz olduğu anlamı taşımaz. 4. Bölüm'de üzerinde durulduğu üzere, "uyum"un pek çok ölçümü biraz kabataslak bir niteliktedir ve çocuklar için önem teşkil eden daha örtük duyguları yakalamakta yetersiz kalır. Dolayısıyla, örneğin boşanmış aileleri olan genç yetişkinlerin %73'ünün eğer babası hayatlarında daha fazla yer alsaydı daha farklı biri olacağını söylemesi ya da %29'unun babasının onu sevdiğinden bile şüphe duyması önemli gözükmektedir (Laumann-Billings & Emery, 1998; bkz. Şekil 4.2.). Bir başka açıdan da, yanında ikamet edilmeyen babayla daha sık görüşme, çocukların refahı bakımından önemi açık olan nafakanın daha fazla ödenmesiyle ilişkilidir (ABD Nüfus Bürosu, 1995). Kısacası, yanında ikamet edilmeyen ebeveynle daha sık ve daha nitelikli iletişim, boşanmış ailelerin çocukları için pek çok açıdan yararlıdır. Çocukların psikolojik uyumu bakımından ise, araştırmalar çocukların birlikte yaşadığı ebeveynle ilişkisinin daha önemli olduğunu göstermektedir.

Ortak Fiziksel Velayet

Çocuklarla birlikte yaşamayan ebeveynin onların psikolojik uyumu üzerinde kısıtlı bir etkisinin olduğu sonucuna vardıktan sonra ortak velayet tartışmasına başlamak ironiktir. Yine de, ciddi ölçüde daha fazla iletişim barındırması dolayısıyla ortak fiziksel velayet düzenlemesinin daha fazla etkisi olması muhtemeldir. Ortak velayete yönelik diğer umutlar ise şunlardır: (a) ebeveynlerin hiçbiri çocuk yetiştirmenin yükü altında ezilmeyeceğinden, çocukların *her iki* ebeveynle de olan ilişkisini iyileştirecektir; (b) ortak velayet, ebeveynleri boşanmadan sonra da birlikte çalışmaya devam ettiren adil bir düzenleme olduğundan, eski eşler arasındaki işbirliğinin artmasını teşvik edecektir; (c) yargıçlara velayet davalarındaki an-

laşmazlıkları çözümlemek için bir orta nokta sağlayacak ve hatta ortaklaşa ebeveynlik mahkemeler tarafından teşvik edileceğinden anlaşmazlıkların da azalmasını sağlayacaktır. Bunların tümü afili hedeflerdir. Ne yazık ki, araştırmalar ve ortak velayet deneyimleri, bu hedeflerin tartışmasız ölçüde iyi olmalarına rağmen yeni düzenlemeye dair coşkulu umutları karşılamada yetersiz kaldıklarına işaret etmektedir. Aynı zamanda, ortak fiziksel velayetin çocuklara zarar vereceğine yönelik korkular, onlara çarpıcı biçimde yardımcı olmasına dair umutlardan çok daha isabetsiz görünmektedir.

Ortak velayeti incelerken, ebeveynlik hak ve sorumluluklarının paylaşıldığı ortak *yasal* velayet ile çocukların her bir ebeveynle yaklaşık olarak eşit vakit geçirdiği ortak *fiziksel* velayeti birbirinden ayırmak gerekir. Ortak yasal velayet, ortak fiziksel velayetten çok daha yaygındır ve aradaki bu fark bazı eyaletlerde üç, dört ya da daha fazla katına çıkabilmektedir (Maccoby & Mnookin, 1992; Seltzer, 1990). Hatta ortak fiziksel velayet öyle enderdir ki boşanma sonrası çocuk yetiştirme düzenlemelerinin yalnızca %5 ya da %10'unu oluşturmaktadır (bkz. 2. Bölüm). Dolayısıyla, ortak velayete dair umutlardan biri gerçekleşmemiştir. Her ne kadar ortak yasal velayet bazı eyaletlerde norm halini aldıysa da, hem tek tek ailelerde hem de farklı eyaletlerin politikalarında neredeyse 20 yıldır yapılan yeniliklerden sonra bile ortak fiziksel velayet hâlâ bir kaideden ziyade bir istisna olmayı sürdürmektedir (bkz. 7 Bölüm).

Anlaşmazlığın olduğu davalarda ortak velayetin iyi bir uzlaşma noktası olacağı umudu da doğrulanmamıştır. Hatta araştırmalara göre, aynı daha sık ziyaretteki gibi, ebeveynler arasındaki çatışma yoğun ise çocuklar ortak fiziksel velayet durumunda daha kötüye seyretmektedir (Johnston, 1995). Bu konudaki araştırmalar tam olarak tutarlı değildir (Buchanan v.d., 1996) ama bazı uzmanlar ortak fiziksel velayetin velayet savaşlarını sonlandırmada akıllıca bir uzlaşma noktası olduğunu öne sürmektedir (Scott & Derdeyn, 1984).

Genele bakıldığında, araştırmalar ortak fiziksel velayetin çarpıcı faydaları olduğuna işaret etmemektedir ve mütevazı "etkiler"in tamamen seçim faktörlerinden kaynaklanıyor olması muhtemeldir. Bu çıkarım, ortak velayetin boşanma hukukunda gerçek ve belki

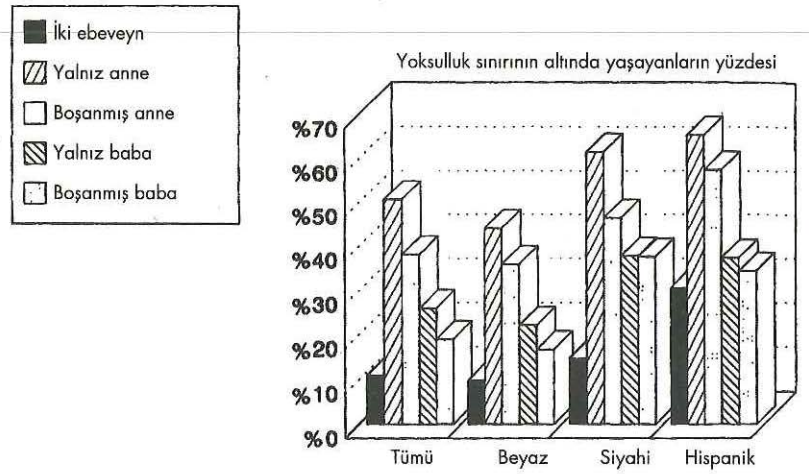
önemli bir değişim olduğunu yadsımamaktadır. Ortak velayetin hedefleri değerlidir ve ortak yasal ile fiziksel velayet seçeneklerinin boşanma sonrası aile hayatı kültürünü değiştirmeye yardımcı olması için belki biraz daha sabır gerekmektedir. Hiçbir gelişme olmamasındansa küçük gelişmeler olması iyidir ve ortak velayet çocuklar ile ebeveynler için sayılarla kolay ölçülemeyecek, önemli bir sembolik değer teşkil ediyor olabilir (Emery, 1994). Yine de, çocuklar ile yanında yaşamadıkları babaları arasındaki ilişkiye dair kanıtlarda olduğu gibi, ortak fiziksel velayetle ilgili mevcut araştırmaların da boşanma sonrası ailede çocuklar ya da ilişkiler üzerinde güçlü bir pozitif etkiye işaret etmediğini belirtmek gerekmektedir. Aynı zamanda, ebeveynler arası çatışmanın yoğun olduğu durumlar hariç, ne ortak yasal ne de ortak fiziksel velayetin çocuklar üzerinde *negatif* bir etkisinin olduğu açıktır.

Ekonomik Faktörler

Boşanma, aile ilişkilerindeki dönüşümlere ek olarak uygulamaya yönelik çeşitli değişimlere yol açar. Bunlardan en dikkat çekeni, özellikle de boşanmış kadınlar ve velayetini aldıkları çocukları için geçerli olan yaşam standardındaki düşüştür. Öyle ki, boşanmış ve hiç evlenmemiş bekâr annelerin ekonomik sorunları, kamusal refah kurumları için ciddi bir mesele teşkil etmektedir; yakın zamanda yapılan refah reformlarının bazılarının da motivasyon kaynağıdır. Bakmakla Yükümlü Oldukları Çocukları Olan Ailelere Destek [*Aid to Families with Dependent Children*] programı başlatıldığında, programa uygun bir aday olmanın en yaygın sebebi babanın ölümüydü. Bugün ise bu programdan yararlananların %90'ının hayatta olan, ancak evde bulunmayan bir ebeveyni vardır (Ulusal Nafaka Tatbiki Enstitüsü, 1986).

Boşanmanın Ekonomik Sonuçları

Şekil 5.3.'te detaylı olarak gösterildiği üzere, tek ebeveynli aile olmak Amerika'daki yoksullukla ve evlilikdışı doğumla boşanma-

Şekil 5.3. 1995 yılında Etnik Grup ve Aile Durumuna Göre Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Yoksulluk Oranları

KAYNAK: ABD Nüfus Bürosu'nun (1996b) bildirdiği verilere dayandırılmıştır.

dan daha ilişkilidir. 1995 yılında, iki ebeveynle yaşayan çocuklara kıyasla, boşanmış anneyle yaşayan çocukların dört kat ve boşanmış babayla yaşayan çocukların iki kat fazlası yoksulluk sınırının altında yer almaktaydı. Öyle ki, tek ebeveynli aile olmak, yoksulluktaki ırk farklarının önemli bir kısmını açıklamaktadır. 1995'te, siyahi çocukların % 43.2'sine karşılık beyaz çocukların % 16.6'sı yoksulluk koşullarında yaşamaktaydı. Öte yandan, bu farkın çoğunluğunu, tek ebeveynliğin siyahiler arasında beyazlardan daha yaygın olarak görülmesine atfetmek mümkündür (bkz. 2. Bölüm). İki ebeveynle yaşayan siyahi çocukların % 14.8'i, bekâr anneyle yaşayanların ise % 61.6'sı yoksulluk sınırının altında yer almaktaydı. Beyaz çocuklar için ise bu oranlar iki ebeveynde % 9.9 ve bekâr annede % 44.2 olarak bulunmuştur (ABD Nüfus Bürosu, 1996b; bkz. Şekil 5.3.).

Evlilikdışı doğum ile boşanmanın düşük gelirli ailelerde daha yaygın olması, bu istatistiklerin bir kısmını açıklamaktadır (Hernandez, 1992). Ne var ki, boylamsal çalışmaların bulguları tam tersi yönde güçlü bir nedenselliğe işaret etmektedir. Örneğin, Duncan ve Hoffman'ın (1985) bulgularına göre, boşanmadan sonraki

bir yıl içerisinde kadınların gelirleri boşanma öncesindeki yaşam standartlarıyla kıyaslandığında ihtiyaçlarının % 91'ine kadar gerilemiş, erkeklerinki ise %113 artmıştır. Boşanmadan beş yıl sonra ise, tek başına yaşamaya devam eden kadınlar gelirlerinin hâlâ yalnızca % 94'ünü ihtiyaçlarına yanıt verir nitelikte bulmuştur. Tam tersi biçimde, boşanma öncesiyle kıyaslandığında yeniden evlenen boşanmış kadınlar önceki gelirlerinin %125'ine; boşanmış erkekler %130'una ve beş yıldır evli olan çiftler de aynı şekilde %130'una sahip olarak görülmüştür (Duncan & Hoffman, 1985). Bu istatistiklerin ulusal verilere, daha net olmak gerekirse Michigan Gelir Dinamikleri Panel Çalışması'na [*Michigan Panel Study of Income Dynamics*] dayandığını belirtmek gerekmektedir.

Michigan Gelir Dinamikleri Panel Çalışması'nın verileriyle yapılan bazı diğer analizler, boşanmanın yoksulluk içinde yaşayan ailelerin oranını da artırdığına işaret etmektedir. 1966 ila 1981 yılları arasında yapılan bir çalışmada, küçük çocukları olan beyaz kadınların %9.9'unun evlendikleri sıradaki aile gelirlerinin yoksulluk sınırının altında olduğu, ancak bu yüzdenin boşanma sonrasında %28.7'e yükseldiği bulunmuştur. Beyaz olmayan kadınların ise % 33.4'ü evlendiklerinde yoksulluk sınırının altındayken, boşanma sonrası bu sayı % 44.3'e yükselmiştir (Nichols-Casebolt, 1986). Kadınların çalışmasına yönelik düşüncelerdeki değişime rağmen, geçtiğimiz yıllarda kadın ve erkek arasındaki ekonomik ayrılıkların *azalmadığı* da dikkate alınmalıdır (Smock, 1993).

Boşanmış ailelerin düşük yaşam standartlarına neden olan pek çok faktör vardır. Bunlardan en belirgin ve önemli olanı ölçek ekonomisidir. Bir ailenin yaşam standardı, boşanmanın ardından düşmek *zorundadır*, çünkü tek bir çatı altında yaşamak iki ayrı evde yaşamaktan daha ucuza gelir. Şu hesabı göz önüne alalım: Amerika Birleşik Devletleri Nüfus Bürosu, 1995 yılında dört kişilik (iki çocuklu) bir aile için yoksulluk sınırının 15,455$ olduğunu bildirmiştir. Eğer ebeveynler ayrılırsa, ailenin bir ebeveyn ve iki çocuklu bir evin yanı sıra tek ebeveynli bir başka evi de geçindirmesi gerekir. (İkinci evde yeni eşyalar vb. masrafları artıracak pek çok şey daha gerekeceğini göz ardı edelim.) 1995 yılında, Büro'nun ilk ev

için belirlediği yoksulluk sınırı 12,278 dolarken; ikinci ev için bu miktar 7,929 dolardır. Dolayısıyla, dört kişilik bir ailenin boşanma sonrasında hem *aynı* yaşam standardını tutturup hem de yoksulluk sınırının altına düşmemek için 20,207 dolara (12,278 dolar + 7,929 dolar) ihtiyacı vardır. Bu da, evliyken gereken 15,455 dolar ile kıyaslandığında gelirde %30'luk bir artış anlamı taşımaktadır.

Boşanma sonrasında erkekler ile kadınlar arasında görülen farklara katkıda bulunan daha karmaşık faktörler de mevcuttur. Mesela, taşınmazlar (aile konutu gibi) ve vergiyle ilgili konular denkleme dahil edildiğinde cinsiyetler arasındaki fark küçülmektedir (Espenshade, 1979). Öte yandan, kadın ile erkek arasındaki farkların çoğu gerçektir ve şu faktörlere atfedilmektedir: (a) istihdam oranlarında ve maaşlardaki kadın-erkek farkları; (b) annelerin genelde çocuklarının fiziksel velayetini alması gerçeği; (c) nafaka ödemelerindeki kısıtlılık ve bu tür gelir desteklerini ödemeye riayetsizlik (Duncan, 1994; Smock, 1993, 1994; ABD Nüfus Bürosu, 1995; bkz. 7. Bölüm).

Daha Düşük Yaşam Standartları ve Çocukların Uyumu

Boşanmanın ekonomik sonuçları, çocukların baş etme kaynaklarının işini zora sokacak bir dizi değişimin öncüsü olabilir. Önemli hayat olayları arasında aile evinin taşınması, okul değiştirme, eski arkadaşlarla iletişimin kopması, çocuk bakıcısıyla daha fazla vakit geçirme ve ebeveynlerin finansal konulardaki meşguliyet ve çatışmalarıyla baş etmek yer almaktadır. Öyle ki, gelir faktörünü istatistiksel olarak kontrol altında tutmak, evli ebeveynlerin çocukları ile boşanmış olanlarınkiler arasındaki farkı okul başarısı gibi akademik bir alanda yarı yarıya, içselleştirme ve dışsallaştırma sorunları alanında ise daha az bir oranda azaltmaktadır (Brooks-Gunn & Duncan, 1997; King, 1994; McLanahan & Sandefur, 1994). Öte yandan, gelir kontrol altında tutulduğunda bile, boşanmış ve evli ailelerde çocukların psikolojik uyumu arasında kayda değer miktardaki varyans açıklanamamış halde kalmaktadır. Dahası, boşanmanın ne oranda gelir düşüşüne *neden olduğu*

düşünüldüğünde, bu istatistiksel kontrol şüpheli hale gelmekte (McLanahan, 1997) ve alkolsüz biranın etkilerini ölçmeye benzemektedir. Son olarak, eğer istatistiksel kontroller kullanılacaksa, ayrılmış ve boşanmış aileler için mutlak gelir seviyesinden ziyade gelir düşüşü daha uygun bir kontrol değişkeni olacaktır.

Gelir *desteklerinin* boşanmış anneler bakımından etkileri üzerine çalışılması daha doğaldır ve bu tür araştırmalar politikayla daha doğrudan ilişkilidir. Hatta annelerin gelirindeki artışın çocukların psikolojik refahını da artırdığını pek çok çalışma göstermiştir. Özellikle önemli olan ise nafaka yoluyla ele geçen para miktarının, başka kaynaklarca sağlanan gelir artışına kıyasla çocukların refahıyla daha güçlü biçimde bağlantılı olmasıdır (Garfinkel, McLanahan & Robins, 1994). Bu bulgu, nafakanın yalnızca geliri ölçmediğine, aynı zamanda çocukla birlikte yaşamayan ebeveynin çocuğun yetiştirilmesine ne kadar katıldığının da bir göstergesi olduğuna işaret etmektedir.

Gelir çoğunlukla istatistiksel olarak dikkate alınsa da, gelir ile çocukların boşanma uyumu arasında olduğu varsayılan ilişkiyi doğrudan test eden çalışmaların sayısı şaşırtıcı ölçüde azdır (Duncan, 1994). Belki en yaygın hipotez, ekonomik sorunların ebeveynliğin yeterliliğini azalttığı yönündedir. Bir araştırmanın bulguları doğrultusunda, evli ve çalışan annelerin değil, boşanmış ve çalışan annelerin çocuklarına evli ve çalışmayan annelerden daha az bilişsel ve sosyal uyaran sağladığı bildirilmiştir (MacKinnon, Brody & Stoneman, 1982). Ne var ki, başka araştırmalara göre aile yapısı, yoksulluk ve çocukların refahı arasındaki ilişkiye ne ebeveyn desteği ne de ebeveyn kontrolü aracılık etmektedir (Thomson, Hanson & McLanahan, 1994). Bu araştırmalar bir sonuca varmaktan çok bir resim çizmektedir. İleride yapılacak araştırmalarda ele alınması gereken geniş kapsamlı sorulardan bazıları şunlardır: Boşanma sonrası finansal zorluklarla ilişkili olan ilişki faktörleri (örn. ebeveyn çatışması, annede depresyon) hangileridir (Shaw & Emery, 1987)? Psikolojik ve ekonomik stres kaynaklarının çocukların uyumu üzerindeki bağımsız etkileri nelerdir? En önemli olan, mutlak gelir düzeyi mi, yoksa bir önceki gelir düzeyine kıyasla ya-

şanan değişim midir? Boşanma, düşük gelir düzeyi ve çocukların psikolojik sorunları arasındaki ilişkiyi hangi mekanizmalar (örn. yetersiz ebeveynlik, sorunlu mahalleler) açıklar?

Yeniden Evlenmek

Görünüşe göre boşanma, insanların evlilikten ümidini kesmesine neden olmamaktadır. Boşanmış erkeklerin yaklaşık dörtte üçü, boşanmış kadınların ise üçte ikisi er ya da geç yeniden evlenmektedir (Bumpass, Sweet & Castro-Martin, 1990). Diğer pek çok boşanmış yetişkin de evlenmeden önce ya da evlenmek yerine birlikte yaşamayı seçmektedir (Bumpass, Raley & Sweet, 1994; Cherlin, 1992). 2. Bölüm'de üzerinde durulduğu üzere (bkz. Tablo 2.1.), yeniden evlenmedeki yüksek oranlar, 1995 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çocukların tahminen %11'inin bir ebeveynle veya bir üvey ebeveynle, çoğunlukla da üvey babayla yaşadığı anlamını taşımaktadır. Bunlar, nokta yaygınlığı verileridir. Diğer tahminler ise Amerikalı çocukların çeyreğine yakınının 18 yaşına gelmeden önce yeniden evlenmiş bir aile ile yaşayacağını ve diğer bir % 5'inin ise evlenmeden birlikte yaşayan bir üvey aile ile yaşayacağını öngörmektedir (Bumpass, Raley & Sweet, 1994).

Yeniden evlenerek kurulan ailelerin ev gibi taşınmazlarının sayısı ilk evliliği olan ailelerden daha azdır (Thomson, 1994). Fakat bu bölümün daha önceki kısımlarında belirtildiği üzere, boşanmış kadınlar yeniden evlenmeyi takiben menkul gelirlerini evli kalmış olan kadınlarla kıyaslanabilecek ölçüde geri kazanır (Duncan & Hoffman, 1985). Dolayısıyla, yeniden evlenmek boşanmanın yarattığı finansal sorunların çoğunu çözer. Bazıları bunu, boşanmış ailelerin diğer sorunlarına da benzer bir çözüm olarak görmüştür. Ne var ki, sayısı giderek artmakta olan araştırmalar yeniden evlenmenin iki ebeveynli ailenin basitçe tekrar oluşturulması olmadığını; daha ziyade biyolojik ebeveynler, üvey ebeveynler ve çocuklar için bir başka zor geçiş süreci olduğunu öne sürmektedir (Booth & Dunn, 1994; Hetherington & Clingempeel, 1992).

Üvey ailelerde de boşanmada olduğu gibi aşırı derecede farklılıklar mevcuttur; ancak, genellikle çocuklar üvey ebeveynlerine

biyolojik ebeveynlerinden daha az yakınlık duyar (Furstenberg, 1987). Öyle ki, yeniden evlenme geçişinin ilk zamanlarında, çocukların hem biyolojik hem de üvey ebeveynlerle ilişkileri sıklıkla bozulur ve çatışmalı bir hal alır. Ebeveyn-çocuk ilişkileri zamanla iyileşse de, ortalamaya bakıldığında üvey ebeveynler biyolojik ebeveynlere kıyasla çocuklardan daha kopuk olmakta ve onlara karşı daha az açıklayıcı-otoriter bir tutum göstermektedir (Hetherington & Jodl, 1994). İyi üvey ebeveyn ilişkileri daha küçük çocuklarda daha çabuk sağlanırken (Wallerstein & Kelly, 1980), ergenlerde, bilhassa da ergen kızlarda daha fazla güçlükle karşılaşılmaktadır (Hetherington & Clingempeel, 1992; Vuchinich, Hetherington, Vuchinich & Clingempeel, 1991). Çocuklarla yaşayan üvey anneler, çocuklarla birlikte yaşayan üvey babalara göre daha iyi ilişkiler bildirmektedir (Fine, Voydanoff & Donnelly, 1993). Öte yandan, çocuklarla birlikte yaşayan üvey ebeveynlerin erkek olması ihtimalinin çok daha fazla olduğunu hatırlayın (bkz. 2. Bölüm). Öyle ki, çocukların *birlikte yaşamadıkları* üvey anneleriyle ilişkilerinin özellikle sorunlu olduğu görülmüştür (Cherlin & Furstenberg, 1994).

Çocuklar ile üvey ebeveynleri arasındaki ilişkinin sıklıkla gergin olmasının nedenleri tartışmaya açıktır. Yeniden evlilik, "eksik bir kurumdur" (Cherlin, 1992) ve sosyal rehberlik eksikliğinin üvey ailelerin karmaşıklıklarını yönetmedeki zorluklara mutlaka katkısı olmaktadır. Çocukla arasında biyolojik bir bağ bulunmamasının üvey ebeveynin çocuğa olan mesafesi üzerinde etkili olduğunu öne sürmek için de yeterince iyi nedenler mevcuttur (Emlen, 1997). Üvey ebeveynleri işgalci veya rakip olarak görebilecekleri düşünülürse, üvey çocukların da bu sorunlarda rol oynaması elbette mümkündür. Örneğin bazı bulgular, bekâr anneleriyle iyi bir ilişkisi olan kızların üvey babalarıyla daha sorunlu ilişkiler kurduğunu göstermektedir (Hetherington, 1993).

Genel olarak bakıldığında, evlilik ve ebeveynlik alt sistemlerinin işlevleri arasında yeniden evlenmiş ailelerde ilk evliliği olan ailelere kıyasla daha uzak bir bağlantı bulunmaktadır (Bray, 1992). Öyle ki, yeni evliliğin yakın olduğu bazı durumlarda çocuklar

daha sorunlu olabilir (Hetherington, Jodl, 1994). Yine de bu iki alt sistem birbirinden tamamen bağımsız değildir ve tüm aile ilişkilerinde olduğu gibi etkileşimler karşılıklıdır. Örneğin 2. Bölüm'de ele alındığı üzere, üvey evlatların varlığı boşanma riskini artırmaktadır. Dolayısıyla, çocuklar hem yeniden evlenmeyi etkiler hem de ondan etkilenir.

Yeniden evlenmek aynı zamanda diğer biyolojik ebeveynle olan ilişki de dahil olmak üzere üvey ailenin dışındaki ilişkileri etkiler. Yeniden evlenmeyi takiben sıklıkla çocukla birlikte yaşamayan ebeveynin ziyaretlerinde bir düşüş görülür (Furstenberg v.d., 1983). Diğer ebeveyn, üvey ebeveyni çocuklarla (ve belki de eski eşiyle) olan ilişkisine bir tehdit olarak algılarsa ortak ebeveynlik gerilimleri artabilir. Son olarak, yeniden evlenmiş ebeveyn ile üvey ebeveynin çocuklara bakma konusunda çok daha donanımlı hissetmeleri halinde velayet savaşları yeniden patlak verebilir (Furstenberg & Spanier, 1984).

Yeniden evlenmenin faydaları ve bedelleri bir araya geldiğinde birbirlerini çocukların ruh sağlığı açısından neredeyse sıfırlamaktadır. Yeniden evlenmiş ailelerle yaşayan çocuklarda görülen psikolojik sorunlar yalnız ve boşanmış ebeveynlerle yaşayan çocuklarla yaklaşık olarak aynı düzeydedir (Amato, 1994; Zill, 1988). Öte yandan, çocukların yeniden evlenmeye uyum göstermesi konusunda, boşanmada da olduğu gibi pek çok bireysel farklılık bulunmaktadır. Gelecekte yapılacak olan araştırmalar, bilhassa da ileriye dönük takip çalışmaları, birlikte yaşama öncesinde başlatıldığı takdirde yeniden evlenmenin çocuklara ne zaman zarar verip ne zaman yardımcı olduğunu anlamamıza yardımcı olacaktır.

Ebeveynlerin Ruh Sağlığı, Kardeşler ve Etnik Köken

Ebeveyn ruh sağlığı, kardeş ilişkileri ve etnik köken, boşanmanın çocuklar üzerindeki etkisinde potansiyel aracı değişkenler olarak kapsamlı bir incelemeyi hak eden üç ek konu başlığıdır. Ne yazık ki ve şaşırtıcı biçimde, bu önemli konular literatürde çok az

ilgi görmüştür. Ciddi sayıdaki araştırma, boşanmış ebeveynlerde duygusal sorunların yaygınlığındaki artışı belgelemiş; bir kısmı ise ebeveyn ruh sağlığının çocukların psikolojik uyumundaki varyansı açıklamadaki rolüne odaklanmıştır (örn., Forehand, Thomas, Wierson, Brody & Fauber, 1990). Ne var ki, bu üç değişken arasındaki ilişkilerin karmaşıklığı nadiren araştırılmış ve hatta fark edilmiştir. Kardeş ilişkileri alanında çok az sayıda araştırma yapılmıştır. Bunun belki bir nedeni, geleneksel boşanmış ve evli aile karşılaştırmalarının yarattığı istatistiksel sorunlar (bağımsız olmayan gözlemler) olabilir. En şaşırtıcı olan ise, etnik azınlıklarla yapılan boşanma araştırmalarının sayıca az olmasıdır. Bu durum, boşanmanın ve evlilikdışı doğumların Hispanik Amerikalılar ile özellikle de Afro-Amerikalılar arasındaki yaygınlığının yanı sıra tek ebeveynli ailelerde aile dışında yer alan destek unsurlarındaki etnik farklara yönelik yaygın tartışmalar göz önüne alındığında belli başlı bir eksiklik niteliği kazanmaktadır.

Ebeveynlerin Ruh Sağlığı

Boşanmanın yol açtığı sonuçları ve boşanmaya sebep olan faktörleri anlamak için, yetişkinlerde görülen dört temel ruh sağlığı sorununa eğilmek gerekmektedir: (1) depresyon; (2) antisosyal davranış spektrumu; (3) majör ruh sağlığı bozuklukları, bilhassa şizofreni ve bipolar bozukluk; (4) kişilik bozuklukları. Bu rahatsızlıklar arasından en çok ilgi göreni depresyon olmuştur. Boşanmış ailelerdeki yetişkinlerde depresyonda artış olduğunu belgeleyen pek çok çalışma bulunmaktadır (Gotlib & McCabe, 1990). Öte yandan, depresyon ile boşanma arasındaki ilişkiyi incelemenin temelinde neden ve sonuçlarla ilgili sorular yatmaktadır. Boşanmanın yas tutma sürecini tetiklemesine ya da alevlendirmesine rağmen (Emery, 1994), bir hastalık tablosu olarak depresyonun boşanmanın sebebi olarak mı, yoksa sonucu olarak mı görülmesinin daha iyi olacağı net değildir (Fincham, Beach, Harold & Osborne, 1997; Gotlib & McCabe, 1990). Eğer yetişkin depresyonu boşanmaya neden oluyorsa, o halde depresyonun boşanmış ailelerin

çocuklarında görülen psikolojik uyum sorunlarını (doğrudan) açıklama ihtimali düşük olacaktır. Buna ek olarak, ebeveyn depresyonu boşanmanın bir sonucu olsa bile, araştırmaların gösterdiği üzere ebeveyn çatışması ya da medeni hal (Downey & Coyne, 1990; Emery v.d., 1982) veya yetersiz ebeveynlik (Simons & Johnson, 1996), depresyon ile çocukların uyumu arasındaki ilişkide arabulucu bir etki taşıyabilmektedir. Son olarak, göz ardı edilse de oldukça açık olan bir biçimde, genetik faktörler hem ebeveyn depresyonuna hem de çocukların psikolojik sorunlarına katkıda bulunurken boşanma bu süreçte alevlendirici ya da yüzeysel bir değişken görevi görebilir (bkz. 3. Bölüm).

Boşanma riski zaten kısmen "genetik"tir ve araştırmacılar antisosyal eğilimlerin (kalıtımsal) aracı süreçlerden (biri) olabileceğini savunmaktadır (McGue, Lykken, 1992). Dolayısıyla, depresyonun tam tersi bir şekilde, antisosyal davranış genellikle boşanmanın bir sonucu değil, sebebi olarak görülür. Bu bakış açısıyla tutarlı biçimde, bilimsel araştırmalar da davranış bozukluğu olan ergenlerin takip eden 10 yıl içerisinde boşanma ihtimalinin davranış bozukluğu göstermeyen yaşıtlarından iki kat daha fazla olduğunu göstermiştir (Emery, Kitzmann & Aaron, 1998). Burada daha iyi anlaşılması gereken nokta, ebeveynlerin antisosyal davranışının yalnızca boşanmadan ne ölçüde sorumlu olduğu değil, aynı zamanda çocuklardaki dışsallaştırma davranışlarını ne kadar açıkladığıdır.

Bir ebeveynin majör ruh sağlığı ile boşanma ve çocukların psikolojik uyumu arasındaki ilişki de daha fazla araştırma gerektirmektedir. Bu alanda, neden mi sonuç mu konusunda pek bir ihtilaf bulunmamaktadır: Duygusal bozukluk, boşanmaya yol açar. Ne var ki, şizofreni hastalığı olan yetişkinlerde boşanma riskinin çarpıcı biçimde artışı gibi majör ruh sağlığı bozukluklarına yönelik bulgular (Emery v.d., 1982), boşanmayla ilgilenen daha geniş kapsamlı literatürde nadiren göz önünde bulundurulmaktadır. Majör ruh sağlığı bozuklukları ile ilgili araştırma eksikliği, çocukların velayeti belirlenirken ebeveynlerin ruh sağlığıyla ilgili değerlendirmelerin ne kadar merkezi bir önem taşıdığı düşünüldüğünde bilhassa şaşırtıcı olmaktadır (bkz. 7. Bölüm). Velayet tartışmalarını, özel-

likle de kronik niteliktekileri düşündüğümüzde, ebeveynlerin kişilik bozuklukları ve boşanma ilişkisiyle ilgili araştırmalar yapmaya başlamamız gerektiğini hatırlarız (Johnston & Roseby, 1997).

Kardeşler Arasındaki Farklar

Hem aile sistemleri hem de davranışsal genetik bakış açısı yakın zamanda *aile içi* (aileler arasına kıyasla) farklara ilgi duymaya başlamıştır. Bu durum, araştırmacıları kardeşler arasındaki deneyim ve uyum farklarını incelemeye yöneltmiştir. İlk başlarda yapılan çalışmalar, kardeşlerin boşanmayı farklı şekillerde deneyimlediğini; bunun aynı evde yaşasalar bile doğru olabileceğini, ama özellikle ayrı ebeveynlerle yaşamaları halinde geçerli olduğunu göstermiştir (Monahan, Buchanan, Maccoby & Dornbusch, 1993). Buna ek olarak, aynı boşanmış aileye mensup çocuklar arasında uyum anlamında ancak mütevazı bir ilişki bulunmuştur. Uyum farkları, hem ailelerin kendi içindeki (örn., ebeveyn-çocuk çatışmasının boyutu) hem de aileler arasındaki (örneğin ayrı ikamet) deneyim farklarıyla bağlantılıdır (Monahan v.d., 1993). Dolayısıyla, kardeşlerin boşanmadan (diğer faktörlerde de olduğu gibi) farklı şekillerde etkilendiği görülmektedir.

Kardeşler arasındaki farklar bir yana, yapılan bazı diğer çalışmalar kardeşlerin varlığının çocuklar için boşanmaya dair bazı stres kaynaklarına karşı koruyucu bir tampon görevi gördüğünü bulmuştur (Cowen, Pedro-Carroll & Alpert-Gillis, 1990; Jenkins & Smith, 1990; Kempton, Armistead, Wierson & Forehand, 1991). Hem koruyucu etkiler hem de aile içindeki farklılıklara yönelik daha fazla araştırma yapılması, teorik anlamda ve uygulama anlamında kayda değer önem teşkil etmektedir.

Etnik Azınlıklarda Boşanma

Çocuklar ve boşanma üzerine yapılan araştırmaların gözden kaçırdığı en belirgin nokta kuşkusuz etnik azınlıkların kendine özgü deneyimleridir. Ulusal örneklemlerle yapılan ve çok sayıda

azınlığı kapsayan araştırmalar, evli ve boşanmış (ya da hiç evlenmemiş veya yeniden evlenmiş) ailelere mensup beyaz ve siyahi çocuklar arasında uyum gösterme alanında fark bulmakta genellikle başarısız olmuştur (Fine, McKenry, Donnelly & Voydanoff, 1992; McLanahan & Sandefur, 1994). Yine de, etnik azınlık ailelerdeki farklı *süreçler* üzerine yapılacak araştırmalara çok ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, bekâr Afro-Amerikalı anneler ile çocukları için geniş aileden gelen desteğin tek ebeveynliğin pek çok sıkıntısına karşı bir tampon görevi gördüğü öne sürülmüştür (Wilson, 1989). Ne var ki, ulusal örneklemlerle yapılan bazı araştırmalar, Afro-Amerikalı çocukların akraba desteğine o kadar da fazla erişemediğine, erişse bile bu desteğin uyum göstermelerine pek katkı sağlamadığına işaret etmektedir (Jayakody, Chatters & Taylor, 1993; McLanahan & Sandefur, 1994). Öte yandan, Afro-Amerikalı çocukların yaşam düzenlemelerindeki karmaşıklık ve akıcılık göz önünde bulundurulduğunda, bu tür olumsuz bulguları nihai yargılar olarak değerlendirmemek gerekmektedir (Hunter & Ensminger, 1992). Bundan ziyade, bu tür bulgular bize boşanmanın çocuklarla ilgili kavramsal modelleri düzgün biçimde test edilmeden önce, araştırmacıların boşanmanın Afro-Amerikalılar ve diğer etnik azınlıklar için nasıl bir deneyim olduğuna yönelik daha iyi bir anlayış geliştirmesi gerektiğini söylemektedir.

Özet

Bu bölümde boşanmadan önce gelen, boşanma tarafından alevlendirilen ya da ortaya çıkarılan kilit aile değişimleri incelenmiştir. Bu, boşanmanın bir olaydan ziyade bir süreç olduğunu açık biçimde kanıtlar niteliktedir. 6. Bölüm'de daha detaylı biçimde üstünde durulacağı üzere araştırmalar, aile ilişkilerinin yeniden müzakere edilmesi ya da yeniden düzenlenmesinin karmaşıklığını ancak yeni yeni algılamaya başlamıştır.

Hangi aile süreçleri çocuklarda daha iyi psikolojik uyumu yordamaktadır? Öne çıkan bir avuç faktör vardır: Birlikte yaşadıkları ebeveynle daha iyi ilişkiler, kontrol altında tutulan ebeveyn çatış-

ması, ekonomik güvence ve geçen zaman. Yordayıcı bulguların çelişkili ya da zayıf olduğu faktörler de eşit ölçüde önem teşkil etmektedir: Çocukların yaşı ve cinsiyeti, ayrılığın uzun vadeli etkilerinin kendisi, anne / baba velayeti ya da ortak velayet, yanında ikamet edilmeyen ebeveynle görüşme sıklığı ve yeniden evlenmek. Bu "daha az önem teşkil eden" faktörler, psikolojik bozukluklarla görece zayıf bir ilişkileri olmasına rağmen çocukların sıkıntısıyla ("acı") daha güçlü biçimde bağlantılı olabilir.

Bu bulgular, politika üreten ve uygulayan kişiler için bir hedefler listesi öne sürmektedir:

1. Ebeveyn çatışmasını azaltmak ve hem evli hem boşanmış ailelerde ortak ebeveynliği teşvik etmek.
2. Boşanmanın ayrılık fazına net ve görece hızlı bir son tanımlanmasına yardımcı olmak.
3. Çocuklar ile birlikte yaşadıkları ebeveyn arasındaki ilişkiyi desteklemek.
4. İkincil olarak, çocuklar ile birlikte yaşamadıkları ebeveyn arasındaki iletişimi teşvik etmek ve ilişkinin niteliğini iyileştirmek.
5. Ebeveynlerin işbirliğine yatkın olduğu ya da olabileceği durumlarda ortak fiziksel velayeti teşvik etmek ya da en azından buna izin vermek.
6. Ekonomik istikrar ve denklik yönünde çalışmalar yapmak.
7. Ebeveynlerin (ve profesyonellerin) boşanma sonrasında çocukların uyumu, ebeveynlik ve ortak ebeveynlik üzerine uzun vadeli bir bakış açısı geliştirmesini teşvik etmek.

Psikolojik müdahalelerin bu hedefleri gerçekleştirmekteki başarısı 6. Bölüm'de ele alınmaktadır. 7. Bölüm ise bu hedefler ile boşanma hukuku ve politikasına odaklanmaktadır.

6

Sağaltıcı Müdahale: Yaklaşımlar ve Araştırmalar

Boşanmadaki aile değişimleri üzerine yapılmış araştırmalar kapsamlı, zengin ve uygulamaya yönelik çıkarımlar yapmaya imkân sağlar niteliktedir. Eksik olan ise bu araştırma bulgularını bütünleştirecek kavramsal bir modeldir. Bu bölümün hedeflerinden biri, bu tür bir bütünleştirmeyi sağlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, özellikle yazarın boşanmayı aile ilişkilerinin yeniden müzakeresi biçimdeki kavramsallaştırması üzerinde durulacaktır. Bu model araştırmalardan, teorilerden ve klinik deneyimlerden yola çıkarak geliştirilmiştir (Emery, 1994). İkinci bir hedef, boşanmaya yapılan sağaltıcı müdahaleleri gözden geçirmektir. Ne yazık ki, özellikle boşanmış ailelere veya bu ailelerin mensuplarına göre tasarlanmış programlar üzerinde yapılmış yalnızca birkaç çalışma bulunmaktadır. Boşanmış ailelerdeki hem yetişkinlerin hem de çocukların ruh sağlığı tedavi popülasyonunda iki ve daha fazla katlar halinde aşırı temsiline rağmen, mevcut sorun odaklı ve çözüm odaklı tedavilerin başarısı üzerine yapılmış araştırma sayısı ise çok daha azdır (Howard v.d., 1996; Zill v.d., 1993).

Aile İlişkilerini Yeniden Müzakere Etmek

Araştırmaların boşanmış ailelerde değişen ilişkilere dair analizleri giderek gelişmekte olsa da, ana hatlarıyla kabaca çizilmiş bu resme klinik ve kavramsal modeller incelikli detaylar ekleyebilir. Kavramsal modeller kendine özgü olabilir ve nihayetinde bilimsel deneylerle test edilmek zorundadır. Öte yandan, bu modellerin bazılarının tutarlılığını ve zenginliğini görmezden gelmek ya da klinik alanla bağlantılı araştırmaları yönlendirmek için daha fazla teoriye ihtiyaç duyulduğunu inkâr etmek, basiretsizlik olacaktır. Örneğin, niteliksel analizler boşanmaya dair birbirini geçersiz kılan iki temaya sıklıkla dikkat çeker: yas süreci ve aile ilişkilerinin yeniden düzenlenmesi (örneğin Stewart, Copeland, Chester, Malley & Barenbaum, 1997). Bu meseleler, yazarın aile ilişkilerinin yeniden müzakeresine yönelik klinik-kavramsal modelinin de merkezini oluşturmaktadır. Bu model, boşanmış aile sisteminde bireysel, ikili ve üçlü meseleleri de kapsayan yakınlık (sevgi) ve güç sınırlarının yeniden müzakeresine odaklanmaktadır (Emery, 1992, 1994).

İlişki Sınırları

Sınırlar, aile ilişkilerinin yapısını belirleyen açık ya da örtülü kurallardır (P. Minuchin, 1985; S. Minuchin, 1974). Aile sınırları, uluslararası sınırları andırır; ancak, ailedeki kişi ya da ilişkiler arasında fiziksel değil, psikolojik sınırlar mevcuttur. Evlilik ve ebeveynlik ilişkilerindeki sınırlar, önceden var olan beklentilere, kurallar ve rollerle ilgili doğrudan yapılan tartışmalara ve özellikle aile üyelerinin davranışlarına göre zamanla yeniden müzakere edilir (Emery & Tuer, 1993). Bu sınırların boşanmayla birlikte yeniden çizilmesi gerekmektedir. Ne var ki, belirsiz normatif beklentiler, yoğun ve acı veren duygular, baş edilemeyen arzular, kısıtlı görüşme ve iletişim ile sadakat ikilemleri sebebiyle ayrılık sonrasında sınırların yeniden müzakeresi zordur.

Davranışsal tanımların sözel tanımlardan daha önemli olması ve yeniden tanımlama sürecinin stresli olması dolayısıyla yeni sınırların müzakeresi zaman alır. Netliğin olmaması başlı başına

sıkıntı yaratır ve aile bireylerinin birbirinin beklentilerini ihlal etmesi ihtimalinin artması dolayısıyla çatışmaya zemin hazırlar. Örneğin, çocukla birlikte yaşamayan ebeveyn, çocukla spontane bir ilişki geliştirmek istediğinde önceden planlanmamış ziyaretler ona gayet münasip görünebilir; ancak, çocukla birlikte yaşayan ebeveyn muhtemelen bu ziyaretlerin emrivaki olduğunu düşünecektir. Önceden planlanmamış ziyaretler çocuklar için bazen eğlenceli olabilse de, genellikle rahatsız edici veya kaygı verici olma ihtimalleri daha yüksektir.

Yakınlık ve Güç

Boşanmış ailenin en temel görevlerinden biri, sonunda sınırlar ne şekilde tanımlanacak olursa olsun, kişilerarası sınırları yeniden müzakere etmektir. Bir başka mesele ise yeniden tanımlamanın bizatihi doğası ve içeriğidir. Mevcut kavramsallaştırmaya göre, yakınlık ve güç aile ilişkilerinin temel boyutlarıdır (ya da içeriklerdir) ve sınırlar onların çevresinde (yeniden) çizilmelidir (Emery, 1992). Bu iki boyut, ilişkilere dair pek çok başka kavramsallaştırmada da kullanılır ki bunlar arasında gelişim psikologlarının kullandığı ebeveynlik kategorileri (Baumrind, 1971; Maccoby & Martin, 1983), etolojideki temel baskınlık ve ilişkilenme meseleleri (Sloman, Gardner & Price, 1989) ve Sullivan (1953), Leary (1957) ve Benjamin (1974) gibi isimlerin teorilerinde kişilik tiplerini sınıflandırmak için kullanılan iki eksen de yer almaktadır.

Mevcut görüşe göre yakınlık, bir ucunda mesafeli ve iş ilişkilerine benzer ilişkilerin yer aldığı, diğer ucunda ise ilgili ve yakın ilişkilerin yer aldığı bir doğru çizgisi gibidir. Bu, nefreti sevginin zıddı olarak gören bazı tanımlardan (örn. Leary, 1957) farklıdır. Mevcut kavramsallaştırmaya göre, hem sevgi hem de nefret oldukça ilgili (yakın) bir ilişkinin göstergesidir. Güç, etolojik yaklaşımla uyumlu bir biçimde, başkalarının nadiren meydan okuduğu özel ayrıcalıkları elde bulundurmak olarak tanımlanmaktadır. Ailelerde, ebeveynlerin gücü çocuklardan daha fazladır. Çocuklar, büyüdükçe güç (karşı çıkılmayan ayrıcalıklar) elde eder. Dolayısıyla güç,

nedensellikten, etkiden veya kontrolden farklıdır. Bebeklerin aile üzerindeki etkisi büyüktür (Bell, 1968), ama çok az güçleri vardır.

Bireysel Baş Etme Görevleri: Yas ve Kimlik Çatışması

Boşanmada, içsel dünya kaynaklı temel stres faktörlerinin arasında ayrılığa eşlik eden bir kayıp hissi ve kişinin rol kimliklerini boşanma ışığında yeniden tanımlaması yer almaktadır (Emery, 1994). Duygusal kayıpla mücadele etmek, bir vefat sonrasındaki yas süreciyle benzerlik gösterebilir. Bunun yanı sıra, bireysel kimliğin çoğu zaman aile kimliğine bağlı olması dolayısıyla öz-etkinliğe dair şüpheler ön plana çıkabilir.

Yas

Boşanmanın yanı sıra, evlilik ve aile hayatıyla ilgili umut ve hayallerin kaybı sıklıkla yoğun bir yas sürecini tetikler. 5. Bölüm'de ele alındığı üzere, bağlanmanın daha güçlü olduğu durumlarda yas daha yoğun yaşanır, ayrılık kuralları daha muğlaktır ve yedek bağlanma figürleri daha az erişilir durumdadır. Bu, yalnızca çocuklar için değil, aynı zamanda yetişkinler için de geçerlidir. Eski eşin kendini duygusal olarak adama düzeyinin fazla olması, yeniden bir araya gelme olasılığı ve sosyal desteğin noksanlığı yetişkinlerin ayrılık sıkıntısını artırabilir.

Yasla ilgili basamaklı modeller (örn. Bowlby, 1979; Kubler-Ross, 1969) en başta ölüm karşısında verilen tepkilerin betimlemeleri olarak geliştirilmiştir. Oysa boşanmada yeniden bir araya gelme ihtimaline kapı (teorik olarak) aralık kalmaktadır. Dolayısıyla, mahrumiyetin aksine, yas doğrusaldan ziyade döngüsel bir süreçtir. Benim kavramsallaştırmamda, bir boşanmanın yasını tutmanın duygusal süreci de doğrusal değil, döngüsel bir süreçtir; zira yoğun sevgi, öfke ve üzüntü gibi döngüsel duygular barındırmaktadır. Bu duygular arasında değişen oranlardaki dönüşüm, kısa vadede adapte olmaya yardımcı olabilir. Ne var ki, bu birbirinden oldukça farklı görünen duyguların zamanla bütünleşmesini sağlamak gerekir (Emery, 1994).

Yas deneyimleri arasındaki farklar, boşanmış aile sisteminde önemli dinamikler yaratabilir. Terk edilen eşin yası, terk edene kıyasla genellikle çok daha değişken ve yoğundur ki bu durum sıklıkla yanlış anlaşılma ve çatışmaya sebep olmaktadır (Emery, 1994). Çocukların yas deneyimi de ebeveynlerininkinden fark gösterdiği için gözden kaçırılabilir ya da yanlış anlaşılabilir. Buna ek olarak, çocukların ölümü anlama beceresi onların mahrumiyet duygularını yaşamasına olanak sağlar (Weber & Fournier, 1985); fakat çocuklar boşanmayı anlamayabilir ve onların kayıplarını fark edip ifade etmesine yardımcı olacak âdetler de bulunmamaktadır.

Rol Kimliklerinin Etkinliği

Bireyler için boşanmaya dair kilit meselelerden biri de özellikle aile rollerinin yeniden tanımlanmasıyla ilişkili olan kimlik çatışmasıdır (Erikson, 1959/1980). Hayat rollerine ilişkin yeterlilik hissi, benlik kavramı için merkezi önem taşımaktadır (Bandura, 1977). Bu durum, birincil rol kimlikleri aileye sıkıca bağlı olan kişiler için bilhassa geçerlidir: İyi bir eş ve iyi bir anne olmak.

Kimlik çatışmaları yalnızca psikolojik deneyimler değildir. Boşanmayı takiben gerçek aile rolleri de değişir ve bazen bu değişim oldukça çarpıcı olur. Dahası, yetişkinler boşanma sonrasında aile ve diğer hayat rollerini yerine getirmekte bir süreliğine daha az etkin *olmaktadır*. Dolayısıyla çözüm, psikolojik dünyanın olduğu kadar sosyal dünyanın da içinde yer almaktadır. Bir role ilişkin öz-yeterlilik hissini yeniden kazanmanın en etkili yolu, onu iyi biçimde icra edebilmektir.

Ebeveyn-Çocuk İlişkilerinde Sınırlar

Aile üyeleri, bir yandan boşanmayla kendi içlerinde baş ederken bir yandan da birbirleriyle olan ilişkilerini yeniden müzakere etmelidir. Görüşme niteliği ve niceliğiyle ilgili verilerin de işaret ettiği üzere, genellikle en belirgin değişim çocuklar ile artık birlikte yaşamadıkları ebeveynleri arasındaki yeni duygusal mesafedir.

Hem bu ilişkinin sınırlarının net olmaması hem de duygusal mesafenin uzun vadedeki sonuçları endişe verici bir potansiyel taşımaktadır. Düzenli olmayan ziyaretler, özellikle de ebeveynlerden birinin programlı ziyaretlere uyum sağlayamadığı durumlarda, kayıp nedeniyle parçalanmış ve yakın bir ilişki ümidi taşıyan çocukları oldukça strese sokmaktadır. Çocukların beklentileri daha gerçekçi hale geldiğinde bile, (eğer görüşmeler sık değilse) görüşme düzeyindeki düşüklük pek çok çocuk için rahatsızlık değilse bile stres kaynağıdır (bkz. 5. Bölüm).

Çocuğun birlikte yaşadığı ebeveyniyle arasındaki duygusal mesafe de boşanma sonrasında yeniden tanımlanabilir. Çocuklar, genellikle ebeveynlerinin sevgisine dair ekstra bir güvenceye ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç hali, tam da çocuğun birlikte yaşadığı ebeveynin birbirinden önemli pek çok mecburiyeti karşılamaya çalıştığı zamana denk gelir. Dolayısıyla, bazı normal gerilimlerin ortaya çıkması muhtemeldir. 5. Bölüm'de de üzerinde durulduğu üzere, hem çocuklara karşı mesafeli olmak hem de onlara bağımlı olmak uzun vadede ortaya çıkabilecek sorunlardır.

Disiplin

Çocuklarla birlikte yaşayan ebeveynler, onların sevgi ihtiyaçlarına yanıt vermeye çalışmanın yanı sıra onları disipline etme konusunda da zorluk yaşayabilir. Zorluk yaşamalarındaki neden duygusal veya pratik kaygılar, yanlış davranışa yanlış gerekçeler atfetmek ya da eskiden diğer eşin disiplin verici rolde olması olabilir. Çocuklarla birlikte yaşamayan ebeveyn de çocuklar üzerindeki otoritesini farklı gerekçelerden dolayı kaybedebilir. Az görüşmeleri nedeniyle meşrulukları çocuklarca küçümsenmeye başlayabilir ya da ziyaret zamanlarının disiplin değil, eğlence için olduğunu düşünüyor olabilirler. Daha önce de dikkat çekildiği üzere, "sağlıklı" ebeveynlik stili yelpazesi oldukça geniştir ama açıklayıcı-otoriter olan yani çocuklarıyla hem sevgi hem de disiplin sınırlarını istikrarlı biçimde yeniden çizen ebeveynlerin çocukları daha iyi bir seyir göstermektedir.

Ortak Ebeveynlik İlişkisi

Çocuklar, ebeveynlikleri baki kalan eski eşler arasında varlığını sürdüren bir bağdır. Dolayısıyla, yeniden müzakere edilmesi gereken asıl ilişki boşanan eşler arasındakidir. Ebeveynlerin, tam da artık evli kalamayacaklarına karar verdikleri sırada çocuklar konusunda işbirliği yapmanın bir yolunu bulmak zorunda olması ironiktir. Boşanan ebeveynlerin evlilik ve ebeveynlik rollerini birbirinden ayrıştırmanın hem duygusal hem de pratik anlamda bir yolunu bulması gerekmektedir. Sevgililik ilişkisi içindeki kişiler olmaktan çıkıp arkadaş, düşman, yabancı ya da çocuk yetiştirme "işi"nde iş ortakları olmaya doğru ilerlemek zorundadırlar (Emery, 1994).

Eşlerin yeni ya da eski ilişkisinden ne istedikleri konusundaki görüş ayrılıkları, sıklıkla bu görevi karmaşıklaştırır. Ayrılmayı talep eden eş, boşanma için duygusal hazırlık yapmaya yıllar önce başlamış olabilir. Terk edilen eş ise geride bırakılmış, reddedilmiş ya da umutsuz hissedebilir (Emery, 1994). Eşlerden biri "arkadaş" olmayı isteyebilir, ama diğer eş için duygusal seçenekler ya sevgili kalmak ya da düşman olmak olabilir. Bu tür farklar yalnızca eski eşleri etkilemekle kalmaz, aynı zamanda etkin ebeveynlik ve ortak ebeveynlik üzerinde de sıklıkla olumsuz etki ve çatışmalara yol açar.

Bu tür sorunlarla karşılaşmamak için ebeveynlerin arkadaş olmasına gerek yoktur. Hatta arkadaşlık, özellikle de kısa vadede imkânsız bir hedef olabilir. Daha gerçekçi bir hedef ise iş ilişkisine benzer bir ilişki kurup iletişimi minimumda ve sınırları net tutmaktır. Bu tür bir ilişki eski eşler için duygusal anlamda en iyi seçenek olmayabilir, ama ebeveynler arasındaki görüşme ve iletişim kurma ihtiyacı minimuma indirildiğinde çatışma olasılığı azalır (Emery, 1994).

Ortak Ebeveynlik Otoritesi

Ebeveynler arasındaki duygusal mesafe gibi, ebeveynlik otoritelerinin sınırlarının da yeniden tanımlanması gerekmektedir.

Ebeveynlerin paylaşacağı ya da bağımsız olarak üstlerine alacağı çocuk yetiştirme otoritesi, temel bir endişe kaynağıdır. Bu alandaki meseleler arasında iki farklı evdeki kuralları dengelemek, ebeveynlerin bazı konularda işbirliği yapma, ama bazılarında özerk olma isteği ve birbirlerinin otoritesini çocukların gözünde destekleme (ya da en azından sarsmama) mecburiyeti sayılabilir.

Her ne kadar tek başına yasal velayet ya da ortak velayet kararları pek çok konuyu net biçimde tanımlamasa da, ebeveynlik otoritesiyle ilgili çatışmalar en çok yasal velayet anlaşmazlıklarında belirgin hale gelir (bkz. 7. Bölüm). Ebeveynlerin hangi kararları birlikte vereceklerine, hangilerinde özerk davranacaklarına ve karar sürecinde ne tip bir iletişim kuracaklarına karar vermeleri halen gerekmektedir. Psikolojik anlamda bu, bir sınır meselesidir ve yine belirtmek gerekir ki resmi ve mesafeli sınırlar genellikle en iyi işleyenlerdir. Psikolojik ve diş sağlığıyla ilgili olanlar da dahil olmak üzere tıbbi tedaviler, eğitim ve din eğitimi, pek çok ebeveyn için hakkında ortak karar verilebilecek konulardır. Öte yandan, pratik mecburiyetler günlük karar verme süreçlerinde sıklıkla bağımsız davranmayı gerektirmektedir.

Ebeveyn-Çocuk-Ebeveyn Üçlüsü

Ebeveyn–çocuk–ebeveyn üçlüsü artık aynı evi paylaşmıyor olsalar dahi boşanmış ailenin bireylerini etkilemeye devam eder. Anne, baba ve çocuğun bir arada olduğu bazı durumlar vardır; örneğin mezuniyet gibi olumlu olaylar ya da velayet duruşması gibi olumsuz olaylar. Ebeveynlerden biri fiziksel olarak mevcut olmasa bile, konuşmaların gündeminde ya da konuşmaktan kaçınılan konularda varlığını psikolojik olarak sürdürür. Dolayısıyla, üçlü anne-çocuk-baba ilişkisi, yani tüm aile sistemi boşanma sonrasında da etkili olmaya devam eder.

Aile üçlüsüne dair çocukların sık karşılaştığı meselelerden biri sadakat ikilemleridir. Çocuklar, ilk başlarda ebeveynlerden biriyle ilişkisini sürdürürken diğerine ihanet ediyormuş gibi hissedebilir. Eğer eski eşler birbirlerini ebeveyn olarak kabul edemezse, sadakat

baskısı iyice kesintisiz hale gelebilir ve hatta çıkar amaçlı kullanılmaya başlanabilir. Öte yandan, eğer ki ebeveynler yeterli ölçüde işbirliği kurabilirse, ailede yeni bir dengeleşim gelişebilir ve çocuklar her ebeveynle ilişkileri bağımsız olarak sürdürebilir.

Üçlü, aynı zamanda disiplini destekleyebilir ya da baltalayabilir. İstikrarsız disiplin, her ikisi de ebeveynlerin müzakere edip çözmesi gereken sorunlar olan ebeveyn otoritesindeki net olmayan sınırlardan veya ebeveynler arasındaki iletişim eksikliğinden kaynaklanabilir. Bazı durumlarda ise disiplin istikrarsızlığa ek olarak kasten tahrip edici bir nitelik de taşıyabilir. Çocuklara diğer ebeveynin sözünü dinlemelerinin gerekmediği söylenebilir ya da çocuklar eski eşle iletişim kurmak ya da onu cezalandırmak için bir araç olarak kullanabilir. Açıktır ki bu tür bir davranış *her iki* ebeveynin otoritesini de, çocukların onlara sevgisini de sarsabilir. Ne yazık ki, azımsanamayacak sayıdaki aile için durum bu şekildedir (Johnston, 1994). Eski eş ile ilgili güçlü ve çözümlenmemiş duygular ve aradaki net olmayan sınırlar, bazı boşanmış yetişkinlerin evlilik ve ebeveynlik rollerini ayrıştırmasının önüne geçebilir. Bu tür bir durum, çoğunlukla çocukların zararına olmaktadır.

Böyle durumlarda, ebeveynle ve belki de çocuklarla bireysel terapiye özellikle ihtiyaç duyulabilir. Aile terapisi bir başka alternatiftir ve belki de tercih edilebilir. Ne yazık ki, boşanmış aile üyeleriyle birlikte çalışmaya yönelik çeşitli ve genellikle yaratıcı tedavilere ilişkin pek az araştırma yapıldığından, böyle bir seçimde rehberlik edecek pek fazla veri yoktur.

Boşanmada Tedaviden Alınan Sonuca Dair Araştırmalar

Boşanmış ailelerin çocuklarına yönelik terapi seçenekleri arasında çocuklar için bireysel terapi, aile yaklaşımları ve grup terapileri yer almaktadır. Bu seçeneklerden her birinin bünyesinde çok sayıda teknik geliştirilmiş olmasına rağmen (bkz. Hodges, 1991) tedaviden alınan sonuca dair az sayıda sistemli araştırma yapılmıştır (Emery, Kitzmann & Waldron, baskıda; Grych & Fincham,

1992; Lee, Picard & Blain, 1994). Bireysel terapi, tedaviden alınan sonucu yordayan değişkenler üzerine arada bir yayımlanan raporlar haricinde sistematik anlamda hiç araştırılmamıştır. Örneğin, boşanmış ailelerin çocukları için olan geleneksel danışmanlık kliniklerine gitmeyi bırakma eğilimi bilhassa yüksektir (Rembar, Novick & Kalter, 1982; Wahler, 1980). Aileye yönelik müdahaleler hakkında ise tek tük araştırma vardır. Bunun tek istisnası boşanma arabuluculuğudur. En azından, grup terapisi ve özellikle de boşanmış ebeveynler için olan gruplar ile çocuklar için olan okul tabanlı gruplar üzerinde bir miktar kontrollü araştırma yapılmıştır. Ebeveynlik grupları ve aileye yönelik müdahaleler üzerine yapılmış araştırmalar bir sonraki bölümde ele alınmaktadır. Bunu takiben, okul tabanlı çocuk gruplarıyla ilgili bulgular özetlenmektedir.

Aileye Yönelik Müdahaleler

Aileye yönelik tedavilerle ilgili 15 yıl önceki araştırmaları gözden geçiren Sprenkle ve Storm (1983), yalnızca boşanma arabuluculuğu üzerinde yeterli araştırma yapıldığı sonucuna varmıştır. Ne yazık ki bu tespit, günümüzde de geçerliliğini korumaktadır. Boşanma arabuluculuğu, anlaşmazlık durumlarında başvurulan bir uzlaşma yöntemidir. Bu yöntemde ebeveynler, yasal fikir ayrılıklarını işbirliği yaparak çözmelerine yardımcı olacak tarafsız bir üçüncü kişiyle bir araya gelir. 7. Bölüm'de de anlatıldığı üzere araştırmalar, arabuluculuğun çatışmalı boşanmalarda makul bir alternatif olduğunu göstermektedir. Her ne kadar arabuluculuk boşanma sürecindeki diğer müdahalelerden daha fazla araştırılmış olsa da, bu araştırmalar da yeterli değildir. Örneğin, arabulucular sıklıkla boşanmaya ilişkin bazı psikolojik konulara da yönelmektedir; ancak, bunun önleyici bir müdahale olarak potansiyeli henüz yeterince test edilmemiştir (Emery, 1994; Emery & Wyer, 1987a).

Aileye yönelik diğer tedavilere gelindiğinde ise, mevcut bulgular ümit vaat etse bile oldukça kısıtlıdır. Boşanma sürecindeki müdahalelerin meta analizini yapan Lee ve arkadaşları (1994), ebeveynlik programlarının değerlendirmelerinde ortaya çıkan ortala-

ma 0.80'lik etki gücünün genel olarak psikoterapi için bildirilen ortalama etki ile kıyaslanabilir düzeyde olduğunu bulmuştur. Ne var ki, bu etki yalnızca ebeveynler için geçerli görünmektedir. Zira bu araştırmalara göre, ebeveynlerin uyumundaki gelişimler çoğunlukla gelişmiş bir çocuk uyumuyla ilişkili *değildir*. Buna ek olarak, yeterli olan kontrollü araştırmalar yalnızca ebeveyn gruplarına yönelik olanlarla sınırlıdır.

Ebeveynlik Grupları ve Ebeveyn Eğitimi

Boşanmış ebeveynler için pek çok sayıda grup geliştirilmiş ve bunların bir kısmı dikkatli biçimde araştırılmıştır. Bloom ve arkadaşları, ilk sistematik çalışmalardan birini yapmıştır (Bloom, Hodges & Caldwell, 1982). Yakın zamanda ayrılmış olan yetişkinler, her biri beş farklı konu başlığından birine odaklanan müdahale gruplarına rastgele biçimde yerleştirilmiştir: (a) istihdam sorunları, (b) yasal ve finansal meseleler, (c) ebeveynlik meseleleri, (d) evle ilgili düzenlemeler ve (e) sosyal ve duygusal refah. Bunlara ek olarak, bir grup yetişkinden de hiç tedavi almayacak bir grup oluşturulmuştur. 6 ay sonraki takip çalışmasında, tedavi almayan grupla kıyaslandığında tedavi alan gruplardaki yetişkinlerin daha az kaygı ve yorgunluk ile daha fazla fiziksel refah bildirdiği görülmüştür. İlginçtir ki beş tedavi grubu arasında fark bulunamamıştır. Bu durum, etkili olanın belli bir konu başlığı üzerinde çalışılması değil, genel olarak grup desteği olduğuna işaret etmektedir. 30. aydaki kontrolde ise tedavinin etkilerinin 6. aydakinden çok daha fazla olduğu, tedavinin bazı faydalarının ilk müdahaleden 4 yıl sonra bile devam ettiği görülmüştür. İlerleyen takip çalışmalarında belli başlı müdahale yöntemlerine bağlı farklara rastlanmış olsa da, tedavinin genel etkisi en dikkat çekici unsur olmayı sürdürmüştür (Bloom, Hodges, Kern & McFaddin, 1985). Ne yazık ki bu çalışma, çocukların işlevselliğinin ebeveynlerin refahına paralel olarak artış gösterip göstermediğini ölçmemiştir.

Wolchik ve arkadaşları da ebeveynlik gruplarını sistemli biçimde araştırmıştır (Wolchik v.d., 1993). Bu araştırma kapsamında,

boşanma ile çocuk uyumu arasındaki ilişkide aracılık ettiği düşünülen beş konu başlığına hedeflenmiştir: Ebeveyn-çocuk ilişkileri, ebeveynler arası çatışma, disiplin, ebeveyn olmayan yetişkinler ile iletişim ve onlar tarafından sağlanan destek, velayete sahip olmayan ebeveyn ile iletişim. Katılımcılar, 8 ila 15 yaşlarında en az bir çocuğu olan, son 2 yılda boşanmış annelerden oluşmaktaydı. Bu anneler ya bekleme listesi kontrol grubuna ya da 10 haftalık grup seansı ve 2 bireysel seanstan oluşan terapi grubuna rastgele biçimde atanmıştır.

Olumlu yöndeki değişimi kanıtlar nitelikteki bulgular, çocuklardan ziyade annelerin bildirimlerinde bilhassa belirgindir. Tedavi gören annelerin çocukları, boşanmayla ilişkili olumsuz olayları bir miktar daha az yaşadığını ve annelerine karşı daha fazla kabullenici olduğunu bildirse de aile hayatının diğer alanlarında kontrol grubundan fark göstermemişlerdir. Tam tersi biçimde, tedavi alan anneler tedavi sonrasında daha açık iletişim kurduklarını ve daha olumlu rutinlere sahip olduklarını belirtmiştir. Anneler aynı zamanda boşanmayla ilgili daha az olumsuz olay yaşadığını ve babaların değişen ziyaret programları hakkında daha olumlu bir tutum geliştirdiğini de bildirmiştir. Son olarak, yine annelerin bildirimlerine göre, tedavi grubundaki annelerin çocuklarında görülen agresiflik azalmışsa da kaygı, davranış sorunları ve depresyon alanlarında kontrol grubuyla aralarında bir farka rastlanmamıştır.

Forgatch ve DeGarmo (1998) da bir ebeveynlik grubu üzerine araştırma yürütmüştür. Bu grup, Patterson'un (1982) mecburi aile süreçleriyle ilgili modelinden yola çıkılarak tasarlanmış; annelerin boşanmanın ilk aşamalarındaki disiplin uygulamalarını değiştirip çocukların evdeki ve okuldaki uyumunu artırmayı hedeflemiştir. Katılımcılar, bir ila üçüncü sınıfta okuyan oğulları olan, son 24 ay içinde eşlerinden ayrılmış annelerden oluşmaktadır. Aileler, tedavi görmeyen kontrol grubuna ya da 14 seanslık terapi grubuna rastgele biçimde atanmıştır. Gruplar, ebeveynlik uygulamalarının (örn., disiplin, cesaretlendirme, izleme ve problem çözümü) yanı sıra boşanma sürecinden geçen kadınların diğer meseleleriyle (örn., olumsuz duyguları denetim altında tutabilmek, kişilerarası çatışmaları

yönetebilmek) ilgili alanlarda eğitici olacak biçimde tasarlanmıştır. Bugüne kadar, (değerlendirmesi hâlâ sürmekte olan) programın annelerin uyguladığı disiplinde anlamlı gelişmelere yol açtığı; öğretmenlerin çocukların okuldaki uyum gösterici davranışları hakkındaki değerlendirmelerinde ise yine istatistiksel olarak anlamlı olsa da daha az ölçüde bir iyileşmeye sebep olduğu görülmüştür.

Bu araştırmaların bulguları, aynı ebeveynlik ve aileye yönelik müdahalelerle ilgili o kadar da dikkatli kontrol edilmemiş araştırmalarınki gibi umut vericidir (Emery v.d., baskıda; Grych & Fincham, 1992; Lee v.d., 1994). Yine de, özellikle de boşanmayla ilgili fazla miktarda betimleyici çalışma ve sahada aileye yönelik müdahalelerdeki hızlı çoğalma göz önüne alındığında, aileye yönelik müdahaleler üzerine araştırma bulunmaması inanılmazdır. Mahkeme temelli ebeveynlik eğitimiyle ilgili araştırma olmaması, bilhassa belirgin bir eksikliktir. Ebeveyn eğitim programlarının popülerliği, mahkemelerde adeta patlama göstermiştir. Yaygın (ve bazen mecburi) kullanıma rağmen, bu programlara ilişkin çok az sayıda araştırma yapılmıştır. Ebeveynler yüksek seviyede kullanıcı memnuniyeti bildirse de, bu programların ebeveynlerin bireysel uyumunu ya da ebeveynlik veya ortak ebeveynlik ilişkilerini etkileyip etkilemediğine; çocuklara nihayetinde bir faydası olup olmadığına yönelik herhangi bir bulgu mevcut değildir.

Çocuklar İçin Okul Tabanlı Gruplar

Bir başınalık hislerini azaltmak, destek sağlamak ve çocukların boşanmayla ilgili yanlış kanılarını netleştirmek amacıyla boşanmış ailelerin çocukları için destekleyici akran grupları tasarlanmıştır (Pedro-Carroll, 1997; Stolberg & Cullen, 1983). Okul tabanlı gruplar, pek çok kontrolsüz değerlendirmeye ve birkaç kontrollü araştırmaya tabi tutulmuştur. Araştırmaların çoğunda, tedaviye ihtiyaç duymadığı tespit edilen çocuklarla önleyici çalışmalar yapılmıştır. Çocukların zaten yeterli işlevselliğinin olduğu düşünülürse, çalışmalar sonucunda çocukların fayda gördüğüne işaret eden bulgular ortaya konmuş olması etkileyicidir.

Bugüne kadarki en kapsamlı çalışmalar, Cowen'ın okul tabanlı önleyici müdahaleler üzerine yaptığı meşhur bir dizi araştırmanın uzantısı olan Pedro-Carroll'un Boşanmanın Çocukları [*Children of Divorce*] isimli projesi kapsamında gerçekleştirilmiştir (Pedro-Carroll & Cowen, 1987). Farklı koşullardan gelen farklı yaşlardaki çocuklar ile örnek teşkil edecek nitelikte bir dizi çalışma yapılmıştır. İlk değerlendirmede, dört ila altıncı sınıflardaki kız ve erkek çocuklar ile 12 seanslık boşanma destek grubu yürütülmüştür. Bu gruplar, çocukları deneyimlerini paylaşmaları için cesaretlendirmenin yanı sıra kişilerarası sorun çözümü, iletişim ve öfkenin ifade edilişiyle ilgili bazı beceriler öğretmek amacı taşımaktaydı. Tedavi gören bu çocuklar ile demografik olarak denk niteliklere sahip tedavi görmeyen çocuklar karşılaştırıldığında, öğretmenlerin Boşanmanın Çocukları Projesi'ndeki çocukların sorunları ve güçlü yanlarıyla ilgili değerlendirmelerinde anlamlı gelişmeler olduğu görülmüştür. Buna ek olarak, ebeveynler çocuklarıyla iletişimlerinde iyileşme olduğunu; çocukların kendisi ise kaygı düzeylerinde anlamlı oranda azalma olduğunu bildirmiştir (Pedro-Carroll & Cowen, 1985). Yapılan bir tekrar çalışmasında (Pedro-Carroll, Cowen, Hightower & Guare; 1986), programın şehir merkezindeki çocuklara uyarlanmasıyla ilgili çalışmalarda (Alpert-Gillis, Pedro-Carroll & Cowen, 1989; Pedro-Carroll, Alpert-Gillis & Cowan, 1992), yaşça daha büyük olan yedi ve sekizinci sınıf çocukları için uyarlanmış bir programda (Pedro-Carroll, Sutton & Black, 1993, aktaran Cowen, Hightower, Pedro-Carroll, Work v.d., 1996) ve daha küçük yaştaki anaokulu ve ilkokul birinci sınıf çocuklarına uyarlanmış bir programda da (Pedro-Carroll & Alpert-Gillis, 1997) benzer gelişmelere rastlanmıştır.

Stolberg'in Boşanma Uyum Projesi de [*Divorce Adjustment Project*] okul tabanlı grupların etkinliğini destekleyen bazı bulgular sunmaktadır (Stolberg & Garrison, 1985). Programın ilk değerlendirmesi kapsamında dört grup birbiriyle karşılaştırılmıştır: (a) çocukların destek grubu, (b) tek ebeveynlerin destek grubu, (c) hem çocukların hem de ebeveynlerin aynı zaman diliminde kendi ayrı gruplarına katıldığı bir grup ve (d) tedavi almayan kontrol

grubu. Tedavi sonrası ya da 5 aylık takip çalışması değerlendirme verileri, destek grubunun çocukların özgüvenini ve sosyal becerilerini tedavi görmeyen kontrol grubuyla kıyasla geliştirdiğine; ebeveynlerin destek grubunun ise onların boşanmaya uyumundaki kötüye gidişleri yine kontrol grubuna kıyasla engellediğine işaret etmektedir. Ne var ki, çocukların grubu ile ebeveynlerin grubu aynı anda yürütüldüğünde kontrol grubu ile ne çocuklar ne de ebeveynler arasında bir fark bulunabilmiştir (Stolberg & Anker, 1984; Stolberg, Cullen & Garrison, 1982; Stolberg & Garrison, 1985). Karma gruptaki ebeveynlerin daha uzun süredir ayrı olduğu, istihdam koşullarının daha az yeterli olduğu ve velayete sahip olmayan ebeveynin daha az ilgili olduğu göz önüne alınırsa, bu son bulguda demografik farklar rol oynamış olabilir (Stolberg & Garrison, 1985). Bir tekrar çalışması da Boşanma Uyum Projesi'ni destekleyen bulgular ortaya koymuştur (Stolberg & Mahler, 1994).

Bu iki projenin sonuçları, gayri resmi program değerlendirmeleri ile birlikte ele alındığında okul tabanlı destek grupları için iyimser bulgular sunmaktadır. Endişe verici meseleleri akranlarla paylaşma fırsatına ek olarak boşanmayla baş etmek için gereken belli başlı becerilerde uzmanlaşmak, çocuklara yardımcı olabilir. Öte yandan, çocuklara yönelik müdahalelerin yol açtığı değişimin boyutundaki kısıtlılık, bu müdahalelerin kapsamını genişletme ihtiyacını açıkça ortaya koymaktadır. Lee ve arkadaşları (1994), çocuk odaklı tedaviler için yalnızca 0.27 standart sapmalık bir etki boyutu bildirmiştir. Bu, aileye yönelik müdahalelerdekinden çok daha küçük bir etki boyutudur. Okul grupları ve çocuğa yönelik diğer müdahaleler her ne kadar faydalı olabilirse de, tedavilerin aynı zamanda çocukların birincil stres kaynağına; başka deyişle, değişen aile ilişkilerine de odaklanması gerekmektedir.

Özet

Bu bölüm, boşanmadaki aile süreçleriyle ilgili bulguları daha klinik bir bakış açısından incelemiştir. Değişim süreciyle ilgili bir aile sistemleri modeli, ana hatlarıyla resmedilmiş; duygusal ya-

kınlık ile kişilerarası güçle bağlantılı potansiyel bireysel ve ilişkisel sorunlara dikkat çekilmiştir. Bireysel değişim seviyesindeki iki önemli mesele, kayıpların yasını tutmak ve ailedeki değişimlerin ışığında bireysel rol kimliklerini yeniden tanımlamaktır. İkili ilişkiler seviyesinde ise, kişilerarası sınırların yeniden müzakere edilmesinden doğan stres ve çatışmanın bilhassa ebeveynlerin ilişkisiyle ilgili kısmı üzerinde durulmuştur. İlişkilerindeki yakınlık arzuları konusunda aralarındaki farkı ve ebeveynlik otoritesini tanımlama ihtiyaçları, ebeveynliği baki kalan eski eşlerin karşısına çıkan iki büyük engeldir. Son olarak bu model, ebeveyn-çocuk-ebeveyn üçlüsünün boşanmış ailelerin mensuplarını hangi yollarla etkilediğini göstermektedir. Boşanma sürecinde aile ilişkilerinin başarılı biçimde yeniden düzenlenebilmesi için, öncelikle eski eşlerin evlilik ve ebeveynlik rollerini birbirinden ayırması gerekmektedir.

Bu bölümde aynı zamanda, boşanmaya yönelik sağaltım müdahaleleri üzerine sıkıntı verici derecede az sayıda araştırma bulunması da ele alınmıştır. Araştırma sonuçları, üç müdahalenin etkinliğini desteklemektedir: Boşanma arabuluculuğu, boşanmış ebeveynler için gruplar ve boşanmış ailelerin çocukları için okul tabanlı gruplar. Ne var ki, özellikle de aileye yönelik müdahaleler üzerine çok daha fazla araştırma yapılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Aile tedavileri mantıklı ve oldukça etkili olma potansiyeli taşıyan müdahaleler olsa da, boşanmaya eşlik eden aile terapisi üzerine hiçbir araştırma yapılmamıştır.

Bu kitabın ilk altı bölümünde evlilik, boşanma ve çocuklara dair oldukça geniş bir kapsamla yola çıkıp odak noktasını giderek netleştirdikten sonra, son bölümde yasal ve sosyal politikaların incelenmesi vasıtasıyla yeniden geniş bir bakış açısı benimsenecektir.

7

Yasal Müdahale: Kanunlar, Politikalar ve Yeni İstikametler

Nasıl ki boşanma sürecindeki psikoterapi müdahaleleri üzerine az sayıda araştırma varsa, son on yılda hayata geçirilen çok sayıdaki yeni kanun ve politika üzerine olanlar da dahil olmak üzere yasal müdahalelerle ilgili sistematik araştırma sayısı da kısıtlıdır. Ne var ki, boşanma politikalarını özenle araştıran araştırmacılar da olmuştur. Bu tür araştırmalara bu bölümde yer verilmektedir. Aile hukuku her bir eyaletin kendi kontrolünde olduğu için, "demokrasi laboratuvarında" gerçekleştirilen deneylerin sonuçlarını değerlendirmek mümkündür. Bazı eyaletler yeni fikirleri kanuna çevirmekte daha hızlı davranır ve diğer eyaletler etkili ya da umut vaat eden politikaların daha iyisini yapabilme çabasına girişir. Daha az başarılı olan yeniliklerden ise vazgeçilir ya da bu yenilikler en azından başka yerlere uyarlanmaz. Dolayısıyla, kanunun etkinliğini değerlendirmenin yollarından biri de 50 eyalette ne ölçüde kalıcı ve yaygın olduğunu incelemektir.

Deney bulguları aynı zamanda yasal müdahale için uygun *hedefler* belirlemede de kullanılabilir. Daha önceki bölümlerde gözden

geçirilen araştırma bulgularına dayanarak, boşanma hukuku ve politikası için öne çıkan hedeflerin şunlar olduğu düşünülmektedir:

1. Ebeveynleri uzun vadeli düşünmeye, çocukları ve birbirleriyle boşanmaya rağmen devam eden ve daima değişen bir ilişkilerinin olduğunu fark etmeye teşvik etmek
2. Çocukla ikamet eden, çocukların sorumluluğunu ve onları etkileme gücünü en fazla taşıyan ebeveynleri, genellikle de anneleri desteklemek
3. Boşanma davalarında onlara adil davranarak, anlaşmazlığın çözüm sürecinde her ikisine de yetkin hissettirerek ebeveynlerin çatışmayı kontrol altında tutabilmesine yardımcı olmak
4. Nafakanın adaletsiz görünmemesi ya da ödeyen tarafın para kazanma hevesini baltalamaması koşuluyla çocuğun yanında ikamet etmeyen ebeveynin çocuğa finansal anlamda destek olmasını beklemek
5. Çocukla birlikte yaşamayan ebeveynleri ki bunlar genellikle babalardır, çocuklarını yetiştirmede daha katılımcı –gönül ister ki büyük ölçüde katılımcı– olmaya ve çocukla ikamet eden ebeveynin çocukları yetiştirmesine destek olmaya teşvik etmek. Bazı durumlarda bu, ortak fiziksel velayete uzanabilir.

Boşanma hukukunun bir kural olarak bu hedeflerin beşine birden ve daha fazlasına erişmek için çabalaması gerekmektedir. Hatta bu kurallar birbirine bağlıdır; mesela ebeveynler arasındaki çatışma doğrudan ya da dolaylı olarak ebeveyn–çocuk ilişkisine zarar verebilir. Bazı durumlarda ise iki hedef arasında seçim yapmak gerekebilir. Örneğin, yoğun çatışmalı boşanmalarda her bir ebeveynle sık görüşmek çocukların ilişkilerini sürdürmesine imkân sağlar, ama aynı zamanda onları daha fazla ebeveyn çatışmasına maruz bırakır. Bu tür örnekler dolayısıyla yazar, hedefleri *çocukların psikolojik uyumu açısından* taşıdığını düşündüğü öneme göre sıralamıştır. Bu kitapta pek çok yerde belirtildiği üzere, klinik eşiğin altında kalan stres veya istenmeyen durumlara (örn., yoksulluk, ebeveynlerden biriyle nadir görüşme) maruz kalmaları gibi çocuklar için en az psikolojik uyum kadar ve hatta daha fazla önem teşkil eden faktörlerin olduğu öne sürülerek bu sıralamaya

karşı makul itirazlarda bulunulabilir. Elbette, hakların tanınmasına, otoriteye ve ebeveynlerin özerkliğine dayanarak da sıralama karşıtı sağlam tartışmalar yapılabilir.

Bu bölüm, üç genel başlık üzerine kurulmuştur. İlki, boşanmayı düzenlemede hükümetin oynadığı roldür. Buradaki ana konular arasında boşanma gerekçeleri ve devletin evliliği teşvik edip boşanmadan (ve evlilikdışı doğumdan) caydırması gerekip gerekmediği yer almaktadır. İkinci olarak, bu bölümde boşanma kararları ile boşanmış ailelerin çocukları için ekonomik ve ebeveynsel destek sağlama çabaları ele alınmaktadır. Bu bağlamdaki kilit başlıklardan bazıları fiziksel velayet (ikamet ve ziyaret), yasal velayet (ebeveyn otoritesi) ve boşanmış ebeveynlerin birbirleri ve çocukları üzerindeki ekonomik yükümlülükleridir. Son olarak, boşanma anlaşmazlıklarını çözüme ulaştırma süreci, bilhassa da çatışmaların uzlaşımındaki geleneksel yöntemler ile boşanma aracılığı arasındaki farklar gözden geçirilmektedir.

Bu bölümde Amerika Birleşik Devletleri'nde hukuk ve politika alanında son yirmi yılda meydana gelen kilit değişikliklere dikkat çekilirken, tarihin tartışılmasına ve reform önerilerine de yer ayrılmaktadır. Bu konular, boşanma ve aile hukukunda hem geçmiş gelişmelerin hem de gelecek istikametlerin daha iyi anlaşılabilmesi niyetiyle dahil edilmiştir.

Boşanmanın Düzenlenmesi

20. yüzyıla kadar, boşanma hukukunun birincil amacı boşanmayı zorlaştırarak evliliği ayakta tutmaktı (Halem, 1981). Katolik Kilisesi, Avrupa'nın büyük kısmında hem kendi mensuplarına boşanmayı yasaklamış hem de boşanmaya yönelik sivil düzenlemeleri etkilemiştir; Ortaçağ'dan Reform'a kadar bu düzenlemeler esas olarak Kilise tarafından belirlenmekteydi (Eekelaar, 1991). Reform'un sonrasında bile boşanma kararı ancak taraflardan birinin genellikle zina, zulüm ya da heretiklik gibi dar bir zeminde yargılanan kusurlardan birini işlemiş olması halinde verilmekteydi (Eekelaar, 1991). 19. yüzyıl boyunca boşanmanın görülme sıklığı-

nın düşük olması, bu düzenlemelerin caydırıcı etkisini göz önüne sermektedir (Eekelaar, 1991; Halem, 1981).

Boşanmanın dini ve sivil düzenlemelerinin yüzyıllar boyunca ayırt edici özelliği olan eylemci yaklaşım, 1900'lerde yerini daha tepkisel bir politikaya bırakmıştır. Sürekli artmakta olan boşanma davalarını karara bağlama sorunuyla karşı karşıya kalan hukukçular, boşanma gerekçelerini giderek daha geniş biçimde yorumlayarak değişen sosyal tutumlara uyum sağladı (Plateris, 1974).

Her ne kadar hukuk uygulamaları uzun yıllar boyunca kademe kademe değişmişse de, yasama politikasında yakın zamanda meydana gelen değişim çok daha çarpıcı niteliktedir. En önemli değişiklik, ilk olarak 1970'de California'da çıkan anlaşmalı boşanma kanunlarının hızla yaygınlaşması* ve 1985'e gelindiğinde 50 eyalet tarafından kabul edilmiş olmasıdır (Freed & Walker, 1986). Anlaşmalı boşanma, eşlerden birinin "suçlu" olmasını gerektirmez ve çeşitli şekillerde gerçekleştirilebilir: her iki ebeveyn de kabul ediyorsa, evlilikte "şiddetli geçimsizlik" varsa veya (en sık görüleni) eşlerin bir süredir ayrı yaşaması durumunda. Bazı eyaletlerde, işin içine çocukların girmesi bekleme süresini uzatmaktadır, ama bu süre hiçbir eyalette 3 yılı aşmamaktadır (1995 yılında eyaletlerdeki bekleme süresi aralığı: 6 ay ila 3 yıl) (Elrod & Spector, 1996). Pek çok eyalet kusurlu boşanmayı bir seçenek olarak tutmuştur (1995 yılında 31 eyalet) ama bu eyaletlerdeki çiftlerin çoğunluğu anlaşmalı boşanma davası açmaktadır (Elrod & Spector, 1996; Freed & Walker, 1986). Son olarak, anlaşmalı boşanma kanunlarının Avrupa'nın büyük kısmı, Kanada ve Avustralya'da da uygulamaya konulduğunu belirtmek gerekmektedir. İlginçtir ki, anlaşmalı boşanma kanunlarının Asya ülkelerinde (örn. Japonya) uzun süredir yer almasına rağmen bu bölgedeki boşanma oranları oldukça düşüktür (Eekelaar, 1991).

* Türk hukukunda da boşanmalar çekişmeli ve anlaşmalı olarak sınıflandırılmaktadır. Tahmin edileceği üzere, çekişmeli boşanmalar daha uzun sürmekle beraber, anlaşmalı boşanmalarda istenen bütün şartlar yerine getirilmiş ise boşanma daha kolay olmaktadır. (Evliliğin en az bir yıl sürmüş olması ve çiftlerin kendi aralarında anlaşmaya vardıkları protokol ile duruşmada hazır bulunarak beyanlarının alınması.) Çekişmeli veya anlaşmalı boşanma davalarında bazen hâkim evliliğin devamının mümkün olup olmadığını yine de yoklar. (y.h.n.)

Boşanmanın Denetimini Azaltmak

Anlaşmalı boşanma, boşanma gerekçesi sağlamaya yönelik hileler ve sıklıkla görülen yalancı şahitlikleri ortadan kaldırabilmek gibi belli başlı yasal hedeflere ulaşabilmek amacıyla tasarlanmış ve ortaya konulmuştur. Bir başka hedef ise, kusur temelli boşanma davaları korkunç derecede anlaşmazlığa yol açabildiğinden, duruşmalarda karşılaşılan terslikleri ortadan kaldırmaktı (Weitzman, 1985). Daha genel anlamda anlaşmalı boşanma, çağdaş hukukun giderek çoğulcu hale gelen bir topluma ayak uydurma çabasının bir parçasıydı. Devletin boşanmadan caydırması *gerektiğine* yönelik kamuoyu en azından bazıları tarafından sorgulandıkça, çok yönlü bir toplumun mensuplarına bazı değerleri dayatmamak amacıyla giderek artan bir tarafsızlıktaki düzenlemelerin hayata geçirilmesi gerekmekteydi. Dolayısıyla, aileler ve aile bireyleri kendi ilişkilerinin doğasını belirleme hakkını elde ettikçe, boşanmayı ve diğer aile bireyleriyle ilgili meseleleri düzenlemekten geri adım atıldı (Schneider, 1985).

Bu değişimin muazzam önemi gözden kaçırılmamalıdır. Anlaşmalı boşanma kanunları, boşanma üzerindeki *denetimin azaltılmasına* yönelik güçlü bir adımı temsil etmektedir. Bir zamanlar, evliliğin dağılmasından caydıran kanunlar tasarlanmaktaydı. Anlaşmalı boşanma rejiminde ise boşanma, temelde kişiye özel bir karar halini aldı. Kanunun gözünde boşanma, aynı evlilik gibi, büyük oranda kişisel bir tercihtir. Bazı kültürlerde ise bırakın evliliklerini bitirme kararı almayı, kişilerin kendi eşlerini seçmelerine bile izin verilmemektedir.

Boşanmadan Caydıranlar ve Evli Kalmaya Teşvik Edenler

Anlaşmalı boşanma kanunları, boşanmadan caydıran bir mekanizmayı ortadan kaldırmıştır, ama iki noktaya dikkat çekmek gerekmektedir. İlk olarak, yüksek boşanma oranlarından anlaşmalı boşanma kanunları sorumlu tutulamaz. 2. Bölüm'de bahsedildiği üzere, geçtiğimiz 100 yılda boşanma oranlarında kademeli bir artış olmuş; çeşitli eyaletlerde anlaşmalı boşanma kanununun

çıkmasının ardından boşanmalarda çarpıcı bir artış *görülmemiştir* (Glenn, 1997). İkincisi, boşanmaya karşı caydırıcı pek çok faktör varlığını sürdürmektedir; örneğin, yaşam standartlarındaki kaçınılmaz düşüş. Hatta önceki bölümlerde detaylı olarak ele alınan tüm olumsuz sonuçlar, boşanmadan caydıran etkenler olarak düşünülebilir.

Bu doğal caydırıcılara rağmen, anlaşmalı boşanmanın aile hukukunda ahlaklı bir söylemden uzaklaşma anlamına gelmesinden endişe edenler vardır (Schneider, 1985). Buna ek olarak, pek çok kişi boşanmanın çocuklar üzerindeki olumsuz sonuçlarının boşanmayı zorlaştırmak için adil bir gerekçe olduğunu savunmuştur (örneğin Popenoe, 1993). Deneysel bulgular açısından ele alındığında, bu görüşlerin değerli yanları olmakla birlikte bilimsel olarak karşı çıkılabilecek yanları da mevcuttur. Net kuralların noksanlığının boşanma üzerinde yalnızca (kısıtlı) bir doğrudan etkisinin olmasının yanı sıra ahlak kurallarının namevcut oluşunun evliliğe bağlılıkla ilgili hedef ve niyetleri düşürerek dolaylı bir etkisinin olması muhtemeldir. Aynı zamanda, boşanmada meydana gelen artışın yalnızca kural koyucu bir ahlak anlayışından uzaklaşmanın eseri olmadığı, değişen sosyal ve ekonomik koşullardan kaynaklandığı açıktır. Benzer biçimde, boşanma açıkça ekonomik zorlukların ortaya çıkmasına neden olmakta ve ortalamaya bakıldığında aile ilişkilerinde daha fazla soruna yol açmaktadır. Yine de araştırmalar, boşanmış ailelerin çocuklarında görülen psikolojik rahatsızlıklardan boşanmanın kendisinden ziyade sorunlu aile ilişkilerinin sorumlu olduğunu net biçimde ortaya koymaktadır. Araştırmalar aynı zamanda çocuklarda ve aile ilişkilerinde görülen sorunların çoğunun ayrılık öncesinde ortaya çıktığına işaret etmektedir (bkz. 5. ve 6. Bölüm).

Çocukların boşanmış bir aile yerine mutlu bir evliliği olan ebeveynleri ile yaşamasının daha iyi olduğu açıktır. Öyle ki, bu bölümün başında sıralanan beş hedef, evliliğin *hedefleridir* ve etkili boşanma politikaları arayışımızda aynı hedeflerin yeniden keşfedilmiş olması sahiden de ironiktir. Öte yandan, herkes mutlu ve evli bir aile kurma hedefine erişemeyeceğine göre, politikalar nasıl

olup da hem evliliğe teşvik edip hem de boşanmanın yan etkilerini minimuma indirebilir? Kusura geri dönerek boşanmayı zorlaştırmak ya da sosyal etiketlemeciliğe geri dönmek, evliliğin reklamını yapmanın dolaylı ve negatif bir yolu gibi görünmektedir.

Belki de çözüm, boşanmayı zorlaştırarak insanları evliliğe negatif biçimde teşvik etmek yerine pozitif biçimde teşvik etmekten geçiyordur. Evliliğe pozitif teşvik, hukukta ve akademide uzun süre göz ardı edilmiş bir konu olsa da, iyileştirmelerde bulunmak için tutumsal (örneğin evliliğin yararlarıyla ilgili kamusal söylem ve kamusal eğitim), müdahalesel (örn. evlilik öncesi danışmanlık, çift terapisi) ve ekonomik (örn. vergi hukukunda evlilik cezalarının ortadan kaldırılması) anlamda pek çok fırsat mevcuttur. Pozitif bir odak noktası yalnızca evliliğe destek olmakla kalmayacak, aynı zamanda çoğulcu davranış kuralları için, en az eleştirildiği sıklıkla savunulan hoşgörülü bir yaklaşım için de yer açacaktır.

Boşanma Anlaşmaları

Boşanmanın anlaşmazlık potansiyeli taşıyan beş alanında bir tür yasal müdahale gerekebilir. Bunlardan üçü, ekonomik konularla ilgilidir: Mal paylaşımı, eş desteğinin tahsisi ve nafaka görevlendirmesi.* Diğer iki konu olan velayet ve ziyaret ise çocuk yetiştirmeyle alakalıdır. Elbette boşanan ebeveynlerin pek çok başka konuyu daha birlikte ya da bağımsız olarak değerlendirmesi gerekmektedir; ancak mahkemeler kendilerini genellikle bu beş konuyla sınırlar.

İronik biçimde, boşanmanın düzenlenmesinde devletin rolü azaldıkça, mahkemeler boşanma anlaşmalarının belirlenmesiyle giderek daha fazla meşgul hale gelmiştir. Bu hem artan boşanma oranlarından hem de boşanmada anlaşmaya varma standartlarının muğlaklığından kaynaklanmaktadır. Boşanma gerekçele-

* Böyle özel bir görevlendirme Türk hukukunda yoktur. Ancak eşlerden birinin sorumluluğunu yerine getirmediği durumlarda icra memuru ve ek olarak kolluk görevlisi (polis) devreye sokulabilir. (y.h.n.)

rini belirleyen yasalar gibi, finansla ve çocuk yetiştirmeyle ilgili konuları düzenleyen kurallar da çok çeşitli olan ailelere uyum sağlayabilmek için giderek genelleşmiştir. Bazı koşullarda yasa, yargıçları iyi ve adil kararlar vermeye sevk etmekten bir adım ileriye giderek her bir davanın yargıcının eline müthiş ölçüde takdir yetkisi vermektedir. Teoride, boşanma hukukundaki belirsizlikler yargıçlara her bir ailenin kendine özgü ihtiyaçlarına göre davranma esnekliği sunmakta, ama uygulamaya gelindiğinde istenmeyen sonuçlar ortaya çıkmaktadır: (a) Duruşmaların sonuçları çoğunlukla öngörülemez olduğundan dava açılması teşvik edilmektedir, (b) Eşlerden birini kötü, diğerini ise iyi gösterecek her kanıt duruşmalarda dikkate alınabileceğinden gerilim tırmanmaktadır, (c) Yargıçların taraflı davranma potansiyelleri artmaktadır ve (d) Yargıçların takdirini değerlendirmek için çok az sayıda kriter bulunduğundan temyize yönelik değerlendirmeler kısıtlı olmaktadır (Garrison, 1996; Mnookin, 1975). Daha geniş anlamıyla, devletin evlilik kontratına dair boşanma anlaşmasına da yansıyan kavrayış biçimi, pek çok boşanmış yetişkininkiyle uyum göstermemekte ve onların kendilerine adil davranılmadığını hissetmesine yol açmaktadır.

Takip eden kısımlarda, boşanma anlaşmalarını düzenleyen kanun ve politikalardaki kilit değişiklikler gözden geçirilecektir. Bu kitabın 10 yıl önceki ilk baskısında, altı çizilmesi gereken pek çok değişiklik yer almaktaydı. Bunlardan bazıları şu şekilde sıralanabilir: Evlilik sürecinde edinilen mülkler için tapuda yazan ismin öneminin ortadan kaldırılması, nafaka ödemeleri için zaman kısıtlamaları, nafakanın belirlenmesinde zaman planının devreye sokulması ve hem yasal hem de fiziksel anlamdaki yeni ortak velayet seçeneği. Bu denli büyük değişikliklere geçtiğimiz on yıllık süreçte pek rastlanmamıştır. Ne var ki, eğer ki Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün (bu bölümün kalanında ele alınacak olan) yeni reform teklifleri kabul edilirse, önümüzdeki on yıllık süreçte bir başka büyük değişimler serisine şahit olunabilir.

Mali Durum: Mal Paylaşımı, Yoksulluk Nafakası ve İştirak Nafakası

Boşanma sonucunda bir ailenin yaşam standardı mutlaka düşecektir, çünkü iki evi geçindirmek bir evi geçindirmekten daha pahalıya mal olur. Ne var ki, boşanmış anneler ve velayetini aldıkları çocukları, bu ekonomik düşüşün acısını babalardan daha fazla çeker (bkz. 5. Bölüm). Bu farkın büyük çoğunluğu, artan çocuk yetiştirme masrafları (çocuklar genelde anneyle yaşar) ve kadınlar ile erkekler arasındaki istihdam ve ücret farklarından kaynaklanmaktadır. Öte yandan, farkların bir kısmını da boşanma sürecinde müzakere edilen finansal anlaşmalara (mal paylaşımı, yoksulluk nafakası ve iştirak nafakası*) ve ödemelere yeterli uyumun gösterilmemesine atfetmek mümkündür.

Mal Paylaşımı

Mal paylaşımı, evlilik süresince edinilmiş olan malların eşler arasında paylaştırılmasıdır. Genellikle, iki tarafa da yaklaşık olarak eşit miktarda mal verilmesi gerektiği varsayılır** (Garrison, 1996). Oysa *eşit* mal paylaşımı koşulunun olduğu bazı eyaletler haricinde yargıçlar paylaştırmayı *adilane* olacak şekilde belirler. Bu tür bir karar pusulası çok da net değildir ve yargıçların oldukça ihtiyatlı davranmasını gerektirir. Belirsizlikten doğabilecek zararlara ek olarak, mal paylaşımını etkileyen ve hâlâ sürmekte olan üç gelişme bulunmaktadır; bireysel mülkün aile mülkü olarak yeniden tanımlanması, mülk kavramının genişlemesi ve aile konutuyla ilgili düzenlemelere yönelik sorular.

Mallar üzerinde her zaman ortak iyelik varsayan tek tük "kamu mülkü" eyaletleri haricinde, tarihsel olarak bakıldığında bir çiftte tapu kimin adınaysa mülk ona ait olmuştur. Boşanırken, mahkemeler mülkleri tapu sahibi olan kişiye verir ve yalnızca ortak olunan mülklerde paylaşım yapardı. Bu, örneğin eşlerden birinin şirket, ya-

* İştirak nafakası Türk hukukunda da mevcuttur. (y.h.n.)

** 1.1. 2002 tarihinden itibaren Türk Medeni Hukuku da benzerdir. (y.h.n.)

tırımlar ya da aile konutu gibi her tür mal varlığının tek sahibi göründüğü durumlarda, adaletsiz paylaşımlara yol açabiliyordu. Ne var ki 1970 ve 1980'lerde yapılan yasal düzenlemeler bu durumu değiştirdi ve evlilik sonrasında edinilen malların tapuda yazan isimden bağımsız olarak "adaletli dağılımını" sağladı (Freed & Walker, 1986). Dolayısıyla, evlilik boyunca edinilen mülk artık evlilik mülkü olarak görülmektedir. Bazı durumlarda, eğer evlilik öncesi sözleşme yapılmamışsa evlilik mülküne evlilikten önce edinilen mallar ve miras yoluyla kazanılanlar da dahil olabilmektedir.*

Evlilik mülküyle bireysel mülk arasındaki fark, Amerikan Hukuk Enstitüsü tarafından geliştirilen örnek standartlar doğrultusunda netleşecek ve bir durum için de çarpıcı biçimde değişecektir. Bu standartlara göre, evlilikten önce edinilen mülkler ilk başta ayrı tutulacak ama evlilik süresi belli bir eşiği aştıktan sonra kademeli olarak evlilik mülküne dönüşecektir. Örneğin, evlilik ilk 5 yılını doldurduktan sonra takip eden her yıl için başta ayrı tutulmuş olan mülklerin %4'lük bir payı evlilik mülkü haline gelir. Dolayısıyla, 30 yıllık bir evlilikte tüm mülkler evlilik mülkü haline gelmiş olacaktır. Aynı zamanda, bu standartlar istisnai durumlar haricinde mal paylaşımını daha adilane hale getireceğinden, yargıçların üzerinden de yük kalkacaktır (Oldham, 1997).

Malın genişleyen tanımı da son 20 yıl içinde meydana gelen önemli gelişmelerdendir. Çoğu eyaletin (1995'te 38) yasaları artık evliliğe yapılan katkılardan ev işleri** ya da ebeveynlik sorumlulukları gibi para biriminden olmayanların da en az mal edinimi kadar önem teşkil ettiğini açıkça tanımaktadır. Pek çok eyalet mahkemesi de ticari itibar ve profesyonel eğitim gibi elle tutulur olmayan varlıkların boşanma sürecinde paylaştırılabileceği yönünde hüküm bildirmiştir (Elrod & Spector, 1996; Freed & Walker, 1991). Mal tanımının (dolar değeri açısından) değişmesinin pek çok çift için en belirgin sonucu, ödeme planlarının da mal paylaşımına dahil edilmesidir. Amerikan Hukuk Enstitüsü standartlarına göre, bu uygula-

* Türk hukukunda evlilik öncesi edinilen mallar eşlerin kişisel malları olarak kabul edilir. (y.h.n.)

** Türk hukukunda da dikkate alınır. (y.h.n.)

ma sürecek, ancak az sonra anlatılacağı üzere profesyonel eğitim (ve genel anlamda daha fazla para kazanma kapasitesi) mal paylaşımı yerine eşten alınan nafaka ile telafi edilecektir (Oldham, 1997).

Her ne kadar yasa koyucular bu konuyu ele almamış olsa da, aile konutuyla ilgili düzenlemeler mal paylaşımındaki üçüncü bir kilit meseledir. Ev, genelde bir evlilik için en değerli olan maldır ve genelde mal paylaşımını kolaylaştırmak için satılır. Üç ayrı çalışmada, çiftin bir mülk sahibi olduğu her üç boşanmadan en az birinde aile konutunun satıldığı görülmüştür (Garrison, 1996; Maccoby & Mnookin, 1992; Weitzman, 1985). Boşanma sürecinde çocukların karşı karşıya kaldığı tüm değişimler düşünüldüğünde, bu istikrar kaynağı elde tutulmak istenecektir. Pek çok çift, çocukların aile konutunda yaşamaya devam etmesini sağlayacak şekilde bir anlaşmaya varmaya çabalamaktadır (Maccoby & Mnookin, 1992). Ne var ki, bu yönde teşvikte bulunan eyalet kanunu sayısı çok azdır. İstikrarı teşvik etmenin olası bir yolu, yasaların çocuklar reşit olana, çocukla birlikte yaşayan ebeveyn yeniden evlenene ya da eşler aksi yönde fikir birliğine varana kadar aile konutunun satılmaması yönünde bir tercih bildirmesidir. Her iki ebeveynin de konut üzerinde kısmi hakkı olabilir. Çocukla birlikte yaşamayan ebeveyn, hem iştirak nafakasının hem de kendi yatırımını korumanın bir parçası olarak ev kredisi ödemelerine ve ev masraflarına katkıda bulunabilir.

Mal paylaşımıyla ilgili bu ve bu tür değişikliklerin hayata geçirilmesi, pek çok durumda adaletin sağlanması adına devasa adımlar olmuştur. Ne var ki, ortalamaya bakıldığında sonuçlarının oldukça minimal düzeyde olduğu görülmektedir. Bunun nedeni, boşanmakta olan çiftlerin çoğunun paylaşacak çok az malı olmasıdır (Seltzer & Garfinkel, 1990; Weitzman, 1985).

Yoksulluk Nafakası

Mal paylaşımı gibi, eşe ödenen nafaka olan yoksulluk nafakası da pek çok boşanan çift için oldukça büyük önem teşkil etmekte (Garrison, 1996) ama ortalamada minimal bir etkiye yol açmaktadır. Boşanmış kadınlardan nafaka alanların oranı, toplumda al-

gılandığından çok daha düşüktür (%15'in altında) ve yoksulluk nafakası bekâr annelerin gelirinin %2'den azını oluşturmaktadır (Beller & Graham, 1993). Buna ek olarak, nafaka ödenip ödenmeyeceğini, ödenecekse ne kadar ödeneceğini belirleyen yasal ölçütler oldukça belirsiz, bir hukuk akademisyenine göre ise "tutarsız"dır (Oldham, 1997, s. 805). Daha uzun süredir evli olan kadınlar, yoksulluk nafakası almaya daha meyillidir (Maccoby & Mnookin, 1992; Weitzman, 1985), ama süresi kısıtlıdır. Küçük düşürücü bir tabir olan "tedavi edici nafaka", ödenen kişiye kendi gelirini kazanmaya başlayana kadar verilen geçici bir destek niteliğindedir. Bu tür destekler bireylerin evlilik sürecinde çalışan rolü yerine ev hanımı rolünü seçebileceğini kabul etmekle birlikte boşanmanın bu seçeneği ortadan kaldırdığı kanaatini verirler.

Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün önerdiği standartlar, nafakayla ilgili mevcut kanunlarda çarpıcı değişimlere yol açacak, destek ödemelerini çok daha net ve yaygın hale getirecektir (Oldham, 1997). Bu standartlara göre, eşe nafaka ödenmesi kararı üç farklı ölçüte bağlı olarak verilecektir. Bunlardan ilki, evlilik minimum süreyi aştıktan sonra, iki eş arasındaki gelir farkını kısmen telafi edebilmek amacıyla, bu farkın yüzdesi doğrultusunda nafaka bağlanmasıdır. Bu yüzde, evliliğin süresi uzadıkça artış gösterecek, nafakanın ödenme süresi de evliliğin kaç yıl sürmüş olduğuna bağlı olacaktır (örneğin, evliliğin sürdüğü yıl sayısının yarısı kadar bir süre için ödeme yapılabilir). İkincisi, eşlerden biri çocuğun ya da çocukların bakımının yarısından fazlasını üstlenmişse, yine eşler arasındaki gelir farklarına ve çocuk bakma sürecinin uzunluğuna göre nafaka kararı verilebilir. Üçüncüsü, eşlerden birinin diğerini eğitim sürecinde desteklemiş olması halinde nafaka ödemesi istenebilir. Nafakanın miktarı, eğitim süresindeki destek miktarına bağlı olarak değişecektir. Amerikan Hukuk Enstitüsü standartlarına göre, mevcut uygulamayla da tutarlı biçimde, nafakayı alan tarafın yeniden evlenmesi ya da uzun süre biriyle birlikte yaşaması halinde ödemeler sonlandırılacaktır* (Oldham, 1997).

Belirtildiği üzere, boşanma sonrasında eşe ödenen nafakanın ailelerin gelirindeki etkisi ufaktır ve Amerikan Hukuk Enstitü-

* Türk hukunda da benzer kriterler gözetilir. (y.h.n.)

sü'nün önerilerine rağmen nafaka alanında belirgin bir politika değişimi olması pek muhtemel görünmemektedir. Boşanmaların çoğu, evliliğin ilk yıllarında gerçekleşmektedir (bkz. 2. Bölüm). Erkek ve kadın rolleriyle ilgili algıların değişmesi, çift gelirli ailelerin sayısındaki artış ve kusur gerekçeli boşanmadan uzaklaşılması ile birlikte, eşe nafaka ödenmesinin gerekçelerinde aşınma olmuştur. Evlilik içinde, evi geçindirme ve çocuklara bakma rolleri gayri resmi bir kontratla eşler arasında paylaşılabilir. Ne var ki, uzun süreli evlilikler haricinde devlet bu tür bir anlaşmayı uzun vadeli nafaka ödemesi için bir gerekçe olarak tanıma eğiliminde değildir. Bu nedenle, çalışmak yerine aile rollerine yönelik bir tercihte bulunan kişilerin bu seçimin muhtemel sonuçlarının farkında olması gerekmektedir. Nafaka kurallarının özellikle evlilik süresi bağlamında netleştirilmesi, insanların tam olarak ne tür bir seçim yaptıklarının farkına varmasına yardımcı olacak ve boşanma anlaşmalarındaki çatışma ve kararsızlıkların önüne geçecektir.

İştirak Nafakası

Geçtiğimiz on yıl içerisinde, iştirak nafakası boşanmış (ve hiç evlenmemiş) ebeveynler için olan kanunların ve politikaların temel ekonomik odak noktasını oluşturmuştur. Federal devlet ile pek çok eyalet, iştirak nafakalarını artırmak ve özellikle de bu nafakaların düzenli ödenmesini sağlamak için çaba göstermektedir (Garfinkel, 1994). İştirak nafakası, politika girişimleri için verimli bir alandır, çünkü anlaşmalar mevcut mal varlığına değil, gelecekteki gelir gücüne dayandırılır. Yoksulluk nafakasını meşru kılmak için öne sürülenlerin aksine, kişinin çocuklarına destek olmasının arkasındaki teorik ve ahlaki gerekçeler tartışma götürmez.

Ne var ki, iştirak nafakası çözümüyle ilgili sorun yaratan üç genel mesele vardır. İlk olarak, çoğu zaman iştirak nafakası yatırılmamaktadır (bunun en yaygın nedeni de çocukla birlikte yaşayan ebeveynin nafakayı takip etmemesidir) ve mahkeme kararlarına bile uyum göstermeme durumu oldukça yaygındır (ABD

Nüfus Bürosu, 1995).* İkincisi, kayda değer gelişmeler olmasına rağmen iştirak nafakasının miktarını belirlemek için yaygın olarak kabul görmüş bir yöntem bulunmamaktadır (Pirog-Good, 1993). Üçüncüsü, çocukların ekonomik koşulları ayrıştırılamaz biçimde birlikte yaşadıkları ebeveynlerininkine bağlı olduğundan, bu koşulları babanın yaşam standartlarıyla denk hale getirebilmek için annelere çocukları yetiştirme masraflarından çok daha fazla para aktarmak gerekmektedir.

ABD Nüfus Bürosu'na (1995) göre, 1991 yılında tek ebeveynlerin yalnızca %54'ü iştirak nafakası almaktaydı ve bunların yalnızca yarıya yakını tam olarak ödeniyordu. Tek ebeveynlerin yaklaşık çeyreği nafakayı tam olarak alıyor, bir diğer çeyreği ise hiç nafaka almıyordu. Boşanmış kadınların nafaka alma ihtimali, hiç evlenmemiş kadınlardan fazlaydı (%66'ya karşın %27). Ne var ki, ödemelerin yapılmaması her iki grup için de eşit ölçüde sorun teşkil etmekteydi (boşanmış kadınların %77'sine, hiç evlenmemişlerin de %74'üne en azından bir miktar ödeme yapılıyordu). Bekâr babaların da nafaka alma eğiliminin (%41'e %56) ve nafaka almaları halinde ödemelerin tam ya da kısmi olarak ellerine geçmesi ihtimalinin (%63'e %76) bekâr annelerden az olduğunu kayda düşmek gerekir. Ne var ki, bekâr babaların görece daha az yaygın olması ve gelirlerinin bekâr annelere kıyasla daha iyi olması (bkz. 2. ve 5. Bölümler) nedeniyle bu durum politika bakımından daha geri planda yer almaktadır.

İştirak nafakasının ortalama miktarı düşüktür. Tam ya da kısmi nafaka alan kadınlarda 1991 yılında ortalama nafaka bedeli 3,011 dolar; herhangi bir nafaka alan erkeklerde ise 2,292 dolardı. Ortalama miktarlar düşük olsa da, bütüne bakıldığında iştirak nafakası çocuklar için önemli bir gelir kaynağıdır. 1991 yılında karara bağlanan ancak ödenmeyen iştirak nafakası miktarı 5,8 milyar dolardır (ABD Nüfus Bürosu, 1995). Yoksul bekâr annelerin çoğu

* Türk hukukunda son düzenlemelerle nafaka sorumluluğunu yerine getirmeyen eş hakkında ceza davası açılmasına olanak sağlandı. Yargıtay Genel Kurulu nafaka sorumluluğunu yerine getirmeyen eşin 3 aya kadar hapisle cezalandırılmasına karar verdi.(2006) (y.h.n.)

kamu yardımına ihtiyaç duymakta ve refahtaki bu düşüş devletin ödenmeyen bu 5,8 milyar dolarlık nafakanın peşine düşmesinde önemli rol oynamaktadır.

Geride bıraktığımız on yıllık zaman diliminde, gerek "beleşçi babaların"* aleni biçimde yola getirilmesi gerekse "sert duruş" politikası** girişimleri vasıtasıyla iştirak nafakalarının ödenmemesinin üstüne kararlı biçimde gidilmiştir. 1984 ve 1988 yıllarında hayata geçirilen temel federal yasalar, infaz programlarına para desteği sağlamış; eyaletlere iştirak nafakalarını toplamaları için teşvikte bulunmuştur (eyaletler Bakmakla Yükümlü Oldukları Çocukları Olan Ailelere Destek üyelerine yapılan ödemelerin bir kısmını alma izni verilmişti). Nafaka ödemelerine uyum gösterilmesini sağlamak için kullanılan yöntemlerden bazıları maaşlara haciz getirilmesi, vergi iadelerinin durdurulması, sivil ya da cezai itaatsizlik duruşmaları ve giderek artan biçimde profesyonel lisanslara ve hatta ehliyete el konmasıdır.

Güçlü konuşmalara ve yaygın görünen değişikliklere rağmen, iştirak nafakasının sıkı biçimde uygulanması mevcut koşullarda kısıtlı görünmektedir. Bunun pek çok nedeni arasında çocuklarla yaşamayan babaların gelirinin kısıtlı olması, reformların pek çok eyalette yeterli şekilde yürürlüğe konmaması, bunun eyaletler arasında uygulanmasındaki zaaflar ve veri toplamadaki zayıflıklardır. Yine de birçok eyaletteki, özellikle de yenilik konusunda liderlik etmiş olan Wisconsin'deki, reformlarla ilgili bulgular reformların uygulamada düzelmelere yol *açabileceğini* göstermektedir. Bilhassa etkili olan bir politika, iştirak nafakası yükümlülüklerinin doğrudan maaşlardan kesilmesidir (Myer & Bartfeld, 1996; Myer, Bartfeld, Garfinkel & Brown, 1996).

Uygulamaya ek olarak, bir diğer temel sorun da iştirak nafakası miktarının belirlenmesidir. 1984 tarihli federal kanun, nafaka miktarını belirlemek için eyaletlerin sayısal ilkeler oluşturmasını gerek-

* Beleşçi babalar (*deadbeat dads*): Çocuklarına ekonomik destek vermeyen, iştirak nafakasını ödemeyen babaları tanımlamak için Amerika'da halk arasında kullanılan bir tabir. (ç.n.)

** Nafaka ödemelerinin daha sıkı takibine ve daha katı uygulamalara işaret eden kamu politikası (ç.n.)

tirmekteydi. 1988 yılında çıkan kanun ile bu ilkeler karineye bağlı hale getirilmiştir. Objektif planların netlik sağlamak, nafaka miktarını belirleme konusunda ebeveynler arasında ortaya çıkabilecek çatışmaları engellemek ve nafaka yükümlülüklerinin ödemesini kurumsallaştırmak gibi sayısız yararı vardır. Ne var ki, bu planlar eyaletler arasında bazen büyük ölçüde fark göstermektedir. Örneğin, 50 eyaletin 1991 yılındaki planlarını kullanarak bir dizi hesap yapılmış ve iki çocuklu farazi bir aile için birbirinden çok farklı nafaka miktarı önerileri elde edilmiştir (Pirog-Good, 1993). Düşük gelir düzeyindeki nafaka miktarları New York'ta ayda 25 dolardan Indiana'da ayda 327 dolara uzanan bir yelpazede değişmekteydi. İki orta gelir düzeyinde (50. ve 75. yüzde dilimleri), aynı aile için önerilen nafakalar aylık olarak Mississippi'deki 282 dolardan Connecticut'taki 523 dolara (50. yüzde dilimi); Arkansas'daki 455 dolardan Connecticut'taki 887 dolara (75. yüzde dilimi) dek değişmekteydi.

Planların fark göstermesinin çeşitli nedenleri vardır. Bazı planlar brüt geliri kullanılırken bazıları net geliri kullanır. Net gelirin kullanıldığı durumlarda, brüt gelir üzerinden yapılmasına izin verilen kesintiler değişiklik gösterir. Bazı eyaletler nafakayı alacak kişinin gelirini göz önünde bulundururken bazıları yalnızca ödeyecek tarafın gelirini baz alır. Bazı eyaletlerde sağlık, eğitim ve çocuk bakımı masrafları da kıstas alınırken bazılarında alınmaz (Pirog-Good, 1993).

Eyaletler arasındaki farklar, bazı formüllerin fazla karmaşık olması ve iştirak nafakası bedellerinin değişime açık olmasının gerekmesi nedeniyle (enflasyondan ve para kazanan gençlerin gelirinin artmasından dolayı), pek çok akademisyen ödeyecek kişinin gelirini esas alan bir nafaka formülünün ulusal çapta benimsenmesi için çağrıda bulunmuştur (Garfinkel, 1994; Garfinkel, Melli & Robertson, 1994; Pirog-Good, 1993). Wisconsin modelinde kullanılan plan örnek niteliğindedir. Bu planda, nafaka şu şekilde hesaplanır: Bir çocuk için ödeyen kişinin brüt gelirin %17'si, iki çocuk için %25'i, üç çocuk için %29'u, dört çocuk için %31'i ve beş ya da daha fazla çocuk için %35'i. Farazi örnekte kullanılan üç gelir düzeyi için, Wisconsin modelinde nafaka bedelleri sırasıyla 180 dolar, 336 dolar ve 579 dolar olarak belirlenecektir (Pirog-Good, 1993).

Nafaka konusunda, boyutu daha az olsa da küçük denilemeyecek birkaç sorun daha vardır (Elrod & Spector, 1996; Garfinkel, Melli & Robertson, 1994). İlk olarak, nafaka desteği çoğunlukla çocuk 18 yaşına eriştiğinde ya da liseden mezun olduğunda sona ermektedir. Dolayısıyla, üniversite eğitiminin masraflarına katkıda bulunma koşulu bulunmamaktadır. Ne var ki, eyaletler giderek artan biçimde nafakanın üniversite yıllarına da uzatılmasını şart koşmakta ya da teşvik etmektedir (1995 yılında 21 eyalet kanununda bu konu gündeme alınmıştır; Elrod & Spector, 1996). Bu nedenle, ailelerin boşanma anlaşmasını yaparken üniversite masraflarını da göz önünde bulundurması akıllıca olacaktır. İkincisi, çocukların her iki evde de yaşadığı durumlarda (genellikle evde yılda 100 ila 120 gece kalmaları şeklinde tanımlanır) nafakada düzenlemeler yapılmasına pek çok eyalet izin vermektedir; ancak, ödemelerde öylesine çarpıcı bir azalma olmaktadır ki, bu durum zamanla çocuklarla pazarlık etmeye yönelik tekinsiz bir saik ortaya çıkarmaktadır. Nafaka bedelinde her bir ebeveynle geçirilen zamanı temel alan kademeli bir değişim yapılması en açık çözüm gibi durmaktadır. Üçüncüsü, nafaka hükümlerini güncellemenin kolay bir yolu bulunmamaktadır. Ne var ki, belirtildiği üzere enflasyon ve artan gelirler genç ebeveynlerin gelirlerini hızlı biçimde etkileyebilmektedir. Muhtemel çözüm yolları arasında bu tür değişimlere kolayca ayak uydurabilecek gelir yüzdesine dayalı planlar ya da nafaka miktarının belirli zaman aralıklarında (örneğin iki yılda bir) otomatik olarak yeniden hesaplanması yer alabilir. Son olarak, nafakanın yeni bir evlilikten doğan çocuktan, yeni çocuklara bağlı olarak değişen iş koşullarından ya da ikinci bir boşanmadan etkilenip etkilenmemesi (veya ne miktarda etkilenmesi) gerektiği konusunda geniş ölçüde kabul görmüş bir prensip bulunmamaktadır. Mevcut durumda, odak noktası bu kıstaslara dayanarak nafakayı yeniden ayarlamak *değil*dir ki bu yaklaşım teşvik içeren yapısı nedeniyle akıllıca görünmektedir.

Nafaka konusundaki en büyük sorun, çözülmesi en zor olandır. Çocukların, birlikte yaşamadıkları ebeveynin daha yüksek olan standartlarında yaşayabilmesi için, birlikte yaşadıkları ebeveynin

de bu standarttan pay alması gerekmektedir. Tek ebeveynli ailelerin %90'ına yakınında çocuklar anneleriyle yaşamaktadır ve kadınlar ortalama anlamda erkeklerden çok daha az para kazanmaktadır. Dolayısıyla, çocukların yaşam standartlarını birlikte yaşamadıkları babalarınınkiyle dengeleyebilmek adına, çocuk yetiştirmek için gerektiği hesaplanan miktarın çok üstünde bir paranın anneye aktarılması gerekmektedir. Bu da bizi, bekâr annelerin finansal koşullarını kısaca değerlendirmeye iter.

Bekâr Annelerin Boşanma Sonrası Ekonomik Durumu

Mal paylaşımında, yoksulluk nafakasında ve iştirak nafakasında adaletin sağlanması başlı başına önemliyken, ekonomik anlaşmalar da çocukların maddi durumunu iyileştirmeye yarayabilir. Ne var ki, bu gelir aktarımı yöntemleri bekâr anne ile çocuklardan oluşan ailelerin gelirinin yalnızca küçük bir yüzdesini oluşturmaktadır (Garrison, 1996). Boşanmayı takip eden yıl içerisinde bekâr anne ile çocuklardan oluşan ailenin gelirlerinin % 60'ı kadının çalışması ile elde edilmekte, %10'unu ise yoksulluk ve iştirak nafakasının toplamı oluşturmaktadır. Ortalamada en yüksek nafakaları alan grupta bile (boşanma sonrası gelirleri ortadaki değerin üstünde olan beyaz kadınlar) yoksulluk ve iştirak nafakasının birleşimi ortalama boşanma sonrası gelirlerinin yalnızca %20'sini meydana getirmektedir (Duncan & Hoffman, 1985).

Elbette yoksulluk ve/veya iştirak nafakasının çok daha fazla miktarlarda katkı sağladığı örnekler de vardır (Garrison, 1996). Buna ek olarak, bu tür ödemeler vasıtasıyla edinilen tamamlayıcı gelir, oran olarak miktarı az bile olsa önemlidir. Yine de bu veriler, mevcut uygulamalarda çok büyük bir değişim meydana gelmezse, annelerin ve velayetini aldıkları çocukların yaşadığı ekonomik zorlukları ortadan kaldırabilmek için boşanma anlaşmalarının ötesine bakılması gerektiğini göstermektedir. Üç potansiyel çözüm belirgindir: daha iyi istihdam koşulları, kamu yardımı ve yeniden evlenme.

Kadınlar, boşanmadan sonra istihdamlarını artırarak açıkça aile gelirlerini yükseltmeye çalışmaktadır. Michigan Gelir Dinamikleri

Panel Çalışması'nda, boşanma öncesinde kadınların %51'i yılda 1000 saatin üstünde çalışırken, boşanma sonrasında bu oranın %72'ye yükseldiği bulunmuştur (Duncan & Hoffman, 1985; bkz. 5. Bölüm). Bu zaman dilimi içerisinde, 250 dolar üzerinde kamu yardımı alan kadınların oranı da %5'ten %19'a yükselmiştir. Buna rağmen, gelirler boşanma öncesi seviyelerin çok daha altına düşmüştür. Boşanmadan sonraki ilk yıl içerisinde, yeniden evlenmemiş kadınların ortalama geliri 26,000 dolardan 15,000 doların altına inmiştir (1981'deki dolar değeriyle). Bu ilk yılda, erkekler de gelirlerinde boşanma öncesi seviyenin %93'üne doğru bir düşüş yaşamış; evli kalan çiftlerde ise %17'lik bir artış görülmüştür. Öte yandan, erkeklerin toplam gelirleri ve özellikle de aile ihtiyaçlarıyla ilişkili gelirleri o kadar hasar görmemiş ve kadınlarınkinden daha çabuk toparlanmıştır (Duncan & Hoffman, 1985).

Araştırma bulguları, Amerika Birleşik Devletleri haricindeki pek çok ülkede (örneğin Norveç, İsveç, Birleşik Krallık ve Fransa) devletten alınan ekonomik desteğin, bekâr annelerde çok daha düşük yoksulluk oranlarının görülmesine yol açtığına açıkça işaret etmektedir (Wong, Garkinkel & McLanahan, 1993). Amerika'da da devlet güvencesi programlarının uygulamaya konması için tekliflerde bulunulmuştur (Garfinkel, McLanahan & Robins, 1994). Ne yazık ki, yakın zamanda sıkılaştırılmış refah reformlarının uygulamaya koyulmasından da anlaşıldığı üzere Amerika'daki devlet desteği tam tersi bir yönde hareket etmektedir. Dolayısıyla, bekâr anneler ve çocuklarının ekonomik durumunu iyileştirmek için kişisel gelirin artırılması, devlet desteğinden daha makul bir yöntem gibi durmaktadır. Kadınların istihdamında genel anlamda meydana gelecek herhangi bir gelişmenin bekâr annelerin durumunu iyileştireceği açıktır.

Pek çok kadın, boşandıktan sonra iş hayatına (tekrar) girer. Daha fazla deneyim kazanmalarının ya da yeniden eğitim alma fırsatlarının ekonomik durumlarını iyileştireceği umulur. Bu umut, daha önce bahsi geçen "tedavi edici nafaka"nın arkasındaki temel mantığı oluşturur. Yeniden eğitim almak ve deneyim kazanmak bazı bireylere yardımcı olabilecekse de, ortalamaya bakıldığında

zamanın çok az fark yarattığı görülmektedir. Boşanmadan beş yıl sonra, erkeklerin aile geliri boşanma öncesine kıyasla %23; ihtiyaçlarına yönelik gelirleri ise %29 artış göstermiştir. Ne var ki, bir alt grup haricinde kadınların gelirleri inatla boşanma öncesi seviyenin %30 civarında altında kalmayı sürdürmekte; ihtiyaçlarına yönelik gelirleri ise boşanma öncesine kıyasla %10 daha düşük bulunmaktadır (Duncan & Hoffman, 1985).

Bu istatistiklerin dışında kalan alt grup, yeniden evlenen kadınlardan oluşmaktadır. Yeniden evlenmek, kadınların ekonomik durumunu herhangi bir faktörün tek başına yapabildiğinden çok daha fazla rahatlatır. Boşandıktan beş yıl sonra, yeniden evlenen kadınların gelirlerinin boşanma öncesi seviyenin %27 *üstünde* olduğu görülmüştür (ihtiyaçlara yönelik gelir için ise bu oran %25'tir). Bu oranlar, boşanmış erkeklerinkiyle ve evli kalan çiftlerinkiyle kıyaslanabilecek seviyededir. Yeniden evlenmeyi teşvik eden ekonomik faktörlerin varlığı açıktır. Bu tür bir teşvikte bulunmaya yönelik bir politika kasten güdülmüyorsa bile durum bu şekildedir. Bilfiil ortaya çıkan bu durumla ilgili pek çok sorundan biri, yeniden evlenme eğiliminin bilhassa da kadınlarda yaşla birlikte düşmesidir (Bumpass v.d., 1990).

Yasal ve Fiziksel Velayet

Velayet ve ziyaret, boşanma sonrasındaki çocuk yetiştirme düzenlemelerinden bahsederken kullanılan iki geleneksel hukuki terimdir. Ne var ki, bazı belirsizlikler (*velayet* hem çocukla birlikte yaşama hem de çocukla ilgili kararlarda yetkili ebeveyn olma anlamını taşıyabilir) ve olumsuz çağrışımlar (pek çok ebeveyn "ziyaretçi" olarak tanımlanmaya karşı çıkmaktadır) nedeniyle bu terminolojide bazı değişiklikler yapılması söz konusudur. Bazı profesyoneller, bu terminolojiyi tamamen yok sayar; bazı eyaletler ise (örneğin Florida) geleneksel terimleri kullanmaktan kaçınır ve bunun yerine "ebeveyn sorumlulukları"na odaklanır (McKnight, 1991). Öte yandan, genellikle profesyoneller ve giderek artan biçimde mevzuat, velayet terimini ikiye ayırmaktadır: Çocukların ki-

min yanında kalacağıyla (ve *her bir* ebeveynle ne kadar vakit geçireceğiyle) ilgili olan fiziksel velayet ile ebeveyne çocuk yetiştirmeye ilişkin temel kararları verme yetkisini veren yasal velayet. Maddi hukuku ele alırken ve daha sonra velayet kararının verilmesindeki süreçler üzerinde dururken, yardımcı olacağı düşünülen bu terminoloji kullanılacaktır.

Velayetin Belirlenmesindeki Kurallar

"Çocuğun yüksek yararı"* standardı, velayet kararını belirleyen bir numaralı güncel ilkedir. Başka bir deyişle, gelecekte çocuğun en yüksek yararına olacak olan neyse, o doğrultuda velayet kararı verilir. Bu muğlak yönergenin içinde belirsizlikten kaynaklanan pek çok sorun bulunmaktadır. Bu bölümün başında konu edilen belirsiz kurallarla alakalı çeşitli sorunlara ek olarak, en yüksek yararı standardı da şu iki gerçekten etkilenmektedir: (a) psikologlar, her bir çocuğun gelecekteki gelişimini güvenilir biçimde tahmin etme becerisi ortaya koyamamıştır; (b) bu tür bir güvenilir tahmin mümkün olsaydı bile, hangi potansiyel gelecek seçeneğinin "en iyisi" olduğuna dair sonu gelmez tartışmalar vardır (Mnookin, 1975). Bir çocuğun hırslı ama kaygılı olması mı iyidir; yoksa hırslı olmayıp rahat hissetmesi mi?

Pek çok eyalet kanununda (1995 yılında 43 eyalet; Elrod & Spector, 1996) çocukların yüksek yararının belirlenmesinde rehberlik eden ilkeler bulunmaktadır ama bunlar bile epey geneldir. Örneğin, yargıçlardan ebeveynlerin çocuklarına sevgi gösterme ve maddi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesi veya her iki ebeveynin de ruhsal ve fiziksel sağlığı gibi faktörleri değerlendirmesi istenebilir. Yakın zamanda, değerlendirilmesi gerekenler listesine aile içi şiddet (çocuk istismarı ve eş istismarı) de eklenmiştir (1995 itibariyle 38 eyalet bu eklemeyi yapmıştır; Elrod & Spector, 1996). Yine de bu yönergeler, yön göstermede fazla genel kalmaktadır.

Aslında velayet kuralları her zaman bu kadar genel değildi. Tarihin büyük kısmında, çocukların velayeti otomatik olarak baba-

* Türk hukukunda yerleşmiştir. (y.h.n.)

lara verilmiştir. Roma kanunları erkeklere çocuğun (ve eşlerinin) tüm kontrolünü bahşetmekteydi. Bu otorite, ortaçağ boyunca pek değişmemiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde, erkeklerin aile üzerindeki mutlak kontrolü yasal olarak azalmış olsa da, yargıçların kararlarına bakıldığında babaların velayet konusunda hâlâ üstünlük sahibi olduğu görülmektedir. Velayetin babaya verildiği davalarda çoğunlukla gerekçe olarak erkeğin aile reisi olması gösterilmekteydi (Grossberg, 1985).

Yeni bir standart niteliğindeki "hassas yaşlar" varsayımı, 19. yüzyılda ortaya çıkmış ve velayet kararlarındaki tercihi babalardan annelere kaydırmıştır. Bu doktrine göre, hassas yaşlardaki çocuklara annelerinin bakması en doğrusuydu. Annelerin, "doğanın düzeni" gereği çocuklara daha üstün biçimde bakabileceği düşünülmekteydi. Tarihçiler, bu varsayımın sanayileşme sonrasında kadın ve erkek rollerinde meydana gelen uzmanlaşmanın bir sonucu olduğunu söyler (Grossberg, 1985). 20. yüzyıl boyunca, "hassas yaşları" oluşturan yaş aralığı bebeklikten başlayıp yavaş yavaş ergenliğe kadar genişlemiştir. 1960'lara gelindiğinde, hassas yıllar doktrini sayesinde velayet konusunda eskiden babaya gösterilen iltimas, artık anneye gösterilmekteydi (Weiss, 1979).

Mevcut "en yüksek yarar" standardı ise, aslında 20. yüzyılda çocuk mahkemelerinin *parens patriae* rolünün bir parçası olarak ortaya atılmışsa da, 1970'lere kadar hassas yıllar kaidesi çocuğun en yüksek yararının belirlenmesinde güçlü etkisini sürdürmüştür. Ne var ki, kadın hareketi, erkek ve kadınların ebeveyn rolleriyle ilgili yeni fikirler ve cinsiyet önyargılarına ilişkin sorular sayesinde hassas yıllar kaidesi ciddi biçimde sorgulanmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda da, hassas yıllar kaidesi yazılı kanundan çıkarılmış; velayet kararlarını etkileyen kusur bulgusu gibi diğer faktörler de benzer bir erozyona uğramıştır (Elrod & Spector, 1996; Freed & Walker, 1986). Bu tarihi gelişmelerin bir araya gelmesi, en yüksek yarar standardını öyle muğlak hale getirmektedir ki, verecekleri kararda yargıçlara rehberlik edecek çok az unsur bulunmaktadır.

Ortak Velayet

Geleneksel kurallar, boşanmadan sonra velayetin ebeveynlerden birine verilmesi gerektiğini varsayar. Daha doğrusu, bu varsayıma göre evliyken eşit haklara ve sorumluluklara sahip olan ebeveynlerden birinin velayeti *kaybetmesi* gerekmektedir. Net olmayan tekil velayet standartlarının yarattığı ikilemden çıkmanın bir yolu olarak her iki ebeveyne de velayet verilmesi önerilmiştir. Ortak velayetin çocuklar için de yararlı olduğu iddia edilmektedir (bkz. 5. Bölüm). 1995 yılında, 42 eyaletin kanunu ortak velayet hakkı tanımakta ya da bunu teşvik etmekteydi (Elrod & Spector, 1996). Her eyalette bu konuyla ilgili içtihat mevcuttur (Folberg, 1991). Ne var ki, ortak velayet kanunları ile ilgili içtihat, aynı bu düzenlemeyle ilgili fikirler gibi eyaletler arasında fark göstermektedir. Ortak velayetle ilgili en az iki temel, çokça da ufak mesele tartışma yaratmaktadır.

Tartışma yaratan temel meselelerden ilki, ortak yasal velayet ile ortak fiziksel velayet arasındaki farklarla ilgilidir. Ortak *yasal* velayette, ebeveynlik hakları ve sorumlulukları (karar verme) paylaşılır, fakat çocuklar genelde ebeveynlerden biriyle kayda değer ölçüde daha fazla vakit geçirir. Ortak *fiziksel* velayette ise hem yasal vesayet paylaşılır hem de çocuklar her iki ebeveynle aşağı yukarı aynı oranda vakit geçirir. (Ortak fiziksel velayette genellikle 30/70 ila 50/50 arasındaki paylaşımlar değerlendirilmektedir.) Karşı çıkanlar olmakla birlikte, çoğunlukla ortak yasal velayetin ortak fiziksel velayetten daha münasip olduğu düşünülmektedir. Ortak velayet taraftarlarından bazıları ise gerçekten ortak olan tek velayet düzenlemesinin ortak fiziksel velayet olduğunu savunmaktadır (Folberg, 1991).

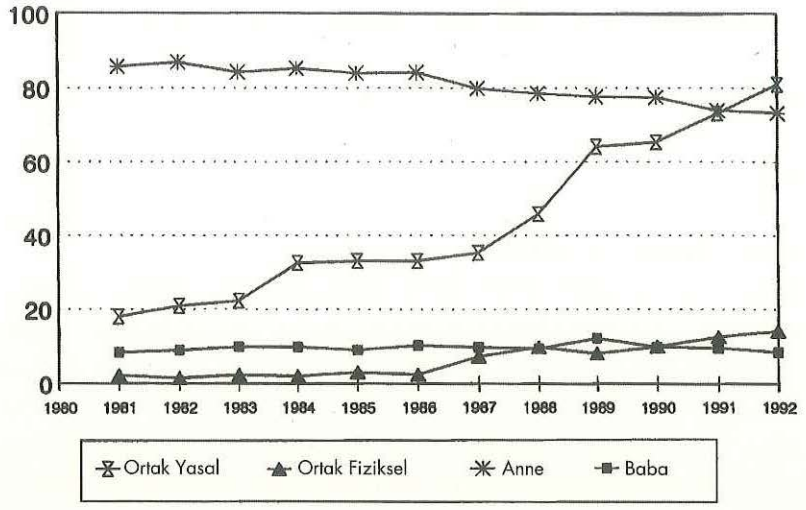
Geçtiğimiz yıllarda hem ortak yasal velayet hem de ortak fiziksel velayet yaygınlaşmıştır. Yine de, ortak yasal velayet çok daha yaygındır ve pek çok eyalet için norm niteliğindedir. Bu akımı, Wisconsin'deki 9500 boşanma kararını inceleyen araştırmanın bulguları gayet iyi resmetmektedir (Melli, Brown & Cancian, 1997; bkz. Şekil 7.1). 1980-1992 yılları arasında, ortak yasal velayet oranı (hukuki anlaşmalarda belirlendiği üzere) yüzde 18'den yüzde 81'e,

bu arada ortak fiziksel velayet de yüzde 2'den yüzde 14'e çıkmıştır. Yaygın olduğu üzere, çoğu ortak yasal velayet anlaşması öncelikle anneyle birlikte yaşamayı gerektirir, ancak ortak fiziksel velayet öncelikle anneyle birlikte yaşama konusunda hafif bir düşüşe yol açarken, öncelikle babayla yaşama konusunda bu geçerli değildir* (bkz. Şekil 7.1). Bu örneklemde, ortak fiziksel velayette ya 50/50 oranında yaklaşık olarak eşit bir paylaşım yapılmış ya da 30/70 ila 50/50 arasındaki bir paylaşım kararı verilmiştir. İkinci durumun geçerli olduğu kararların %80'inde daha ağırlıklı oran annededir (Melli v.d., 1997).

Wisconsin çalışmasının oranları, diğer büyük örneklemlerle yapılan çalışmaların bulgularıyla oldukça benzeşmektedir (bkz. 2. Bölüm). Bu bulgular, (a) yasal ve fiziksel velayeti ayırt etmenin önemini, (b) yeni ortak yasal velayet normunu ve (c) sayıca artsa da hâlâ dikkat çekici azınlıkta olan ortak fiziksel velayet davalarını ortaya sermektedir. Bu veriler gerçek ikamet koşullarına değil yasal anlaşmalara dayandığından, son maddenin daha fazla nitelendirilmesi gerekmektedir. Stratejik nedenlerden ötürü (örn., daha düşük nafaka), mahkeme kararlarına bakmak gerçekten ortak ikametin olduğu örneklerin yüzdesini olduğundan fazla gösterebilir. Buna ek olarak, araştırma bulguları ortak fiziksel velayetin uzun vadede görece dengesiz olduğuna işaret etmektedir (Buchanan v.d., 1996). Dolayısıyla, gerçek ortak fiziksel velayet oranının %10'dan az olması muhtemeldir (bkz. 2. Bölüm).

Ortak velayetle ilgili tartışılan ikinci bir temel mesele, bunun ne ölçüde teşvik edilmesi gerektiğidir. Olabilecek her tür seçenek önerilmiştir: Ortak velayete izin verilmemeli; yalnızca ebeveynler seçiyorsa izin verilmeli; ebeveynler itiraz etse bile yargıcın hükmedebileceği, tercih edilen seçenek olmalı (Folberg, 1991; Scott & Derdeyn, 1984). Pek çok eyalet kanununda ortak velayet basitçe tanımlanmakta ve bir seçenek olarak buna müsaade edilmektedir. Bazı eyalet kanunları ise ortak velayetin lehinde bir tercih ya da karine içermekte (karine, tercihten daha güçlüdür); bazıları da

* Türk hukukunda yasal velayet çocuğun verildiği tarafta olur. Genellikle diğer eşin belirlenen tarihlerde çocuğu alması, görmesi ayrıca karara bağlanır. (y.h.n.)

Şekil 7.1. Ortak Yasal ve Fiziksel Velayet ile Anne ya da Baba Yanında Yaşama: Wisconsin Boşanma Hükümleri, 1980 ila 1992

KAYNAK: Melli, Brown ve Cancian'da (1997) bildirilen verilere dayanır.
NOT: Veriler, takvim yılları boyunca toplanmıştır. Dolayısıyla, 1981 ile kastedilen 1980 ila 1981 arasındaki dönemdir; 1982 ise 1981 ila 1982 arasında yer alan ayrı bir dönemi kastetmektedir, vs.

ebeveynler istemese bile yargıçların ortak velayet kararı vermesine izin vermektedir (Folberg, 1991). Bu bağlamda, "demokrasi laboratuvarından" çıkan net bir fikir birliği bulunmamaktadır. Eyaletler arasındaki belirgin farklara ek olarak, bazı eyaletler (örneğin California) ortak velayet kanunlarında değişiklikler yapma konusunda yön değiştirmiştir.

İşbirliği içinde bir ebeveynliğin merkezi rolü nedeniyle, ortak fiziksel velayet belirsizlik sorununa ancak kısıtlı bir çözüm getirmektedir. Yasal hükümlerin yalnızca ebeveynlerin anlaşamadığı durumlarda verilmesi gerektiği düşünülürse; anlaşmazlık yaşanan davalarda ortak fiziksel velayet kararı verilmesi, aslında doğru olan bir çözümü yanlış bir ebeveyn grubuna uyarlamaya çalışmak olabilir (Scott & Derdeyn, 1984). Öte yandan, bazı kanunlarda ebeveynlerin ortak velayeti seçmesinin çocuğun en yüksek yararına olacağı varsayımı yer almaktadır (Folberg, 1991). Bu kaide, işbirliği içindeki ebeveynliğin kilit rolüyle de tutarlıdır. Son olarak, pek

çok eyalette (1995 itibariyle 16) işbirliğini teşvik etmek için "arkadaş canlısı ebeveyn" hükmü bulunmakta; bu hüküm doğrultusunda, çocuğun diğer ebeveynle görüşmesini en çok teşvik edecek olan ebeveynin tek başına velayeti alması tercih edilmektedir (Elrod & Spector, 1996).

Birincil Bakım Verici Ebeveyn

Ortak velayetin belirgin kontrpuanlarından biri, birincil bakım verici ebeveyn standardıdır. Buna göre, evlilik sırasında birincil bakım verici ebeveynin boşanmadan sonra da tercih edilmesi gereken vâris olduğu önerilmektedir. Bu öneri, net ve belirleyicidir. Evlilik sırasında birincil bakım vericinin kim olduğunu belirlemek çok zor olmamalıdır (özellikle de çocuğun gelecekteki en yüksek yararını belirlemekle kıyaslandığında). Hassas yaşlar varsayımının aksine, birincil bakım verici ebeveyn önerisi her iki cinsiyete de eşit mesafede durmaktadır. Bu önerinin temel avantajları bulunmakta; çocuk velayet davalarındaki yargıç kararları da giderek artan biçimde birincil bakım verici konusunu değerlendirmeye almaktadır (Folberg, 1991; Freed & Walker, 1991).

Potansiyel faydalarına rağmen, birincil bakım verici ebeveyn önerisi epey tartışmaya yol açmakta ve bu standartla ilgili herhangi bir yasa bulunmamaktadır. Kadın savunucuları, genelde anneleri koruduğu için bu hükmü çoğu zaman desteklemektedir (Fineman, 1988; Grillo, 1991). Buna karşılık, erkeklerin savunucuları birincil bakım verici ebeveyn mefhumunun babalarla çocukları arasındaki ilişkiyi hafife aldığını ve boşanma anlaşmalarında haksızlığa yol açtığını öne sürmektedir. Babaların haklarını savunan kişiler, boşanma sonrasında erkeklerin maddi yükümlülüklerini sürdürmesine yönelik muazzam bir sosyal kaygı mevcutken, baba-çocuk ilişkisinin devam etmesine yönelik bu tür bir kaygının olmamasına sıklıkla dikkat çekmektedir (Roman & Haddad, 1978).

Birincil bakım verici ebeveyn önerisiyle ilgili bir başka temel sorun da velayet ve ziyaret gibi geleneksel kavramları idame ettirmesidir (Scott, 1992). Teorik olarak, çocuk yetiştirmenin %51'inden

sorumlu olan bir ebeveyn, birincil bakım verici olacak ve boşanma sonrasında tek başına velayeti almaya hak kazanacaktır. Dolayısıyla, evlilik sırasında çocuk yetiştirmenin neredeyse yarısında sorumluluk almış olan diğer ebeveyn, boşanma sonrasında çocuk yetiştirmede yalnızca yedide bir (her iki hafta sonunda bir) oranda sorumlu olacaktır.

Bir Teklif: Yaklaşıklık Kuralı

Yaklaşıklık kuralı, birincil bakım verici ebeveyn ile ortak velayet ideallerinin birleşiminden oluşan ve yakın zamanda teklif edilmiş bir velayet standardıdır. Bu kurala göre, boşanma sonrasındaki ebeveynlik düzenlemeleri mümkün mertebe evlilik sürecindeki ebeveynlik modeliyle benzeşmelidir (Scott, 1992). Birincil bakım verici ebeveyn gibi, yaklaşıklık kuralı da geleceği belirlemek için geçmişe bakan, daha belirleyici bir standarttır. Öte yandan, birincil bakım verici teklifinin aksine, yaklaşıklık kuralı geleneksel velayet ve ziyaret kavramlarını sürdürmez. Bu bakımdan, ortak velayetle benzerlik göstermektedir. Boşanma sonrasına dair, 50/50 ortak fiziksel velayetten tutun da "her iki hafta sonunda bir" düzenlemesine kadar pek çok ebeveynlik düzenlemesi tasavvur edilmektedir (Scott, 1992). Ne var ki, yaklaşıklık kuralı belli bir reçete sunmaması itibariyle ortak fiziksel velayetten ayrılır. Yaklaşıklık kuralında uygun ebeveynlik bireysel olarak belirlenir, 30/70 ya da 50/50 gibi oranlarla değil.

Bu doğrultuda, yaklaşıklık kuralının hem çoğulcu hem de belirleyici olduğu söylenebilir. Bu teklif, boşanma sonrasında oldukça kişiye özel düzenlemeler yapılmasına izin verirken; ebeveynlere ve mahkemelere bu düzenlemelerin şekillendirilmesinde kullanılmak üzere rehberlik etmektedir. Bu ve başka nedenlerden dolayı, yaklaşıklık kuralı Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün öne sürdüğü reform teklifinde yeni fiziksel velayet standardı olarak yer almaktadır (Bartlett, baskıda). Muhakkak ki bu teklifin uygulaması, teoride düşünüldüğünden daha zor olacaktır. Örneğin, kuralın çocuklar büyüdükçe artan ebeveynlik katılımı normunu bünyesine alması

gerekecektir. Bu, bilhassa da çocukların boşanma sırasında çok küçük olduğu aileler için önemli bir meseledir. Belki de, yasaların birincil olmayan ebeveyni katılımını zamanla artırmaya teşvik eden bir çeşit mekanizmayı hayata geçirmesi gerekecektir. Bu tür bir mekanizmanın varlığı, değişim kadar istikrarın da önemini vurgulayacaktır. Ne var ki, genel olarak bakıldığında yaklaşıklık kuralının mantık ve netliğe oldukça muhtaç olan bir konu başlığına her ikisini de getirmeyi vaat ettiği söylenebilir.

Ebeveynlik Planları ve Diğer Gelişmeler

Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün teklifinde yer alan merkezi reformlardan biri de ebeveynlik planlarının yaygın biçimde kullanımıdır (Bartlett, baskıda). Artık pek çok eyalette ebeveynlerin boşanma sonrasında çocuk yetiştirmeyle ilgili detaylı planlar sunmaları, netliği artırmaları ve ortak ebeveynlik çatışmasını minimuma indirmeleri şart koşulmaktadır. Ebeveynlik planlarını en yaygın biçimde yürürlüğe koymuş olan Washington eyaletinden elde edilen veriler, boşanan ebeveynlerin çoğunluğunun ikamet koşulları ve karar verme süreçleriyle ilgili detaylar hakkında açık bilgiler verebildiğini göstermektedir (Ellis, 1990). Dahası, yasanın belli başlı detayların değerlendirilmesini mecbur kılmasının ortak velayeti teşvik ettiği görülmektedir. Bir ebeveynlik planları örnekleminin % 20'sinde ortak fiziksel velayet kararı çıkmış, %69'una ise ortak yasal velayet verilmiştir. Bu yüzdeler, ebeveynlik planı kanunu uygulamaya konmadan önceki yılların oranlarından ciddi ölçüde yüksektir (Ellis, 1990). Ne var ki, bu oranların daha önce bahsedilen ortak yasal velayet ile ortak fiziksel velayet farklarına da uyduğunu gözden kaçırmamak gerekir.

Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün teklifi, boşanma sonrasında çocuk yetiştirmeyle ilgili pek çok diğer konu başlığına da değinmektedir. Bunlardan en belirgin olanlarından biri, oldukça zor olan taşınma sorunudur. İkamet yerinde büyük bir değişiklik söz konusu olduğunda, eğer ki çocuk zamanının %50 ya da daha fazlasında taşınacak olan ebeveynle birlikte yaşamaktaysa, fiziksel velayet ne

şekilde değiştirilmelidir ya da değiştirilmeli midir? Taşınma, boşanma sonrasındaki velayet anlaşmalarında düzenleme yapılırken karşılaşılan en can sıkıcı sorunlarından biridir. Eyaletlerin bu konuya yaklaşımları, birbirinden farklıdır. Bazı eyaletler çocukların birincil bakım verici ebeveynle birlikte özgürce taşınmasına izin vermekte; bazıları ise taşınmayı birincil ikamet yerinin değişikliği için yeterli gerekçe olarak görmektedir. Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün teklifi ise bu konuda mümkün mertebe uzlaşma noktası bulmaya çalışmaktadır. Çocuğun taşınmasına ancak bunun için haklı gerekçeler varsa, çocuk zamanının önemli bir kısmını taşınmakta olan ebeveynle geçiriyorsa ve ebeveynlik planında gerekli ayarlamalar yapılırsa (örneğin yaz tatilinde daha uzun ziyaretler) izin verilecektir (Bartlett, baskıda). Öte yandan, bu teklifte haber verme meselesine değinilmemektedir. Eğer taşınmakta olan ebeveynin makul bir süre öncesinden haber vermesi (örneğin 6 ay ya da 1 yıl) şart koşulursa, diğer ebeveynin bu değişime daha iyi bir şekilde uyum sağlaması mümkün olabilir.

Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün teklifinde, (bir yargıç tarafından değil, ebeveynler tarafından karara bağlanan) gönüllü anlaşmalar ve bu anlaşmaların uyarlanmasında işbirliği yöntemlerinin kullanılması tercih edilmektedir (Bartlett, baskıda). Bu meseleler, dikkati anlaşmazlığın çözüm *sürecine* odaklamaktadır. Ebeveynliği baki kalan eski eşler arasında sürmekte olan ilişki de dahil olmak üzere, aile ilişkilerinin niteliği çocukların boşanma sonrasındaki uyumu üzerinde oldukça etkili olduğu için boşanma anlaşmalarına *ne şekilde* varıldığı en az anlaşmaların *içeriği* kadar önemli olabilir.

Boşanma Anlaşmazlıklarının Çözümü

Boşanma hukuku, pek çok reformun yanı sıra prosedürlerde yapılan çeşitli yeniliklere de konu olmuştur. Prosedürlerde reform yapılmasını, belirsizlik ve onun sonucunda meydana gelen tereddüt sorunları, artan çatışma ve haksızlık algısı tetiklenmiştir. Reformları tetikleyen bir diğer unsur ise Amerikan hukukunda anlaşmazlıkların çözümünde yol gösterici prensip olan "mücadeleci

sistem"in* ebeveynler arası çatışmayı alevlendirebilmesi; bu durumun da çocuklara zarar verebilmesidir (Emery, 1994; Emery & Wyer, 1987a).

Bir dizi prosedür reformuyla velayet duruşmalarına yeni isimler dahil edilmiştir. Bu isimler arasında avukatlar, ruh sağlığı çalışanları ve bizzat çocuklar yer almaktadır. Anne ile babanın avukatlarına ek olarak, çocukların çıkarlarını savunacak avukatlar da özel olarak görevlendirilebilir (1995 yılında 40 eyaletin bu konuya ilişkin yasaları vardı; Elrod & Spector, 1996). Araştırma bulguları, çocukların çıkarlarını temsil eden (*vasi* ya da *kayyum* adı verilen) bu kişilerin, görevlerinin oldukça faydalı olduğunu hissettiğini; yargıçların da onların verdiği bilgileri epeyce önemsediğini göstermektedir (Landsman & Minow, 1978). Ne var ki, bir vasinin, mahkemede çocukların dileklerini savunan üçüncü bir taraf mı, yoksa bağımsız bir hakikat arayıcısı/arabulucu mu olması gerektiği konusu epeyce tartışılmıştır. Bazı hukuk firmaları, ilk seçeneği son birkaç yıldır güçlü biçimde savunmaktadır. Bazı başka firmalar ise hakikat arayıcısı/arabulucu rolünü tercih etmektedir. Bu aracı rolü, hem avukatların hem de ruh sağlığı çalışanlarının üstlenmesi mümkündür.

Ruh sağlığı çalışanları, vasi görevlerinin yanında, çocuk ile ebeveyn değerlendirmeleri yaparak ve velayet konusunda görüş bildirerek velayet duruşmalarında daha fazla rol oynamaya başlamıştır (La Fortune & Carpenter, baskıda). Değerlendirme yapan kişi, mahkemenin temsilcisi olarak atandığında ciddi ölçüde iltimas sahibi olur ve vasiye ait hakikat arayıcı/arabulucu görevlerinin bir kısmını üstlenmesi gerekebilir. Öte yandan, bilirkişilerin bir ebeveynin lehine görüş bildirmesi halinde, kafa karıştırıcı ve bölücü bir "bilirkişi savaşı" ortaya çıkabilir. Daha genel bir sorun ise nihai velayet meselesiyle ilgili tavsiyelerde bulunmakla ilgilidir.

---

* Mücadeleci sistem (*adversary system*): Bu hukuk sisteminde, bir konuda arasında anlaşmazlık olan kişi ya da kurumlar mahkemeye başvurup dava açar. Dava sürecinde, genellikle avukatlar vasıtasıyla tarafsız bir yargıç veya jüriye iddiaları destekleyen çeşitli kanıtlar sunulur, mevzubahis anlaşmazlık mahkemede etraflıca ele alınır. Süreç sonunda da, yetkili yargıç ya da jüri taraflardan hangisinin haklı olduğuna dair bir karara varır. (ç.n.)

Ruh sağlığı çalışanları, çocukların ve ebeveynlerin ruh sağlığıyla ilgili sağlam bilgiler sunabilir. Ne var ki, velayet anlaşmazlıklarının çözümlenmesiyle alakalı bazı psikolojik unsurları ölçmeye yarayan yöntemlerin psikometrik özellikleri çok da güven vermemektedir (La Fortune & Carpenter, baskıda; Otto & Butcher, 1995). Daha kabaca ifade etmek gerekirse, ruh sağlığı çalışanlarının her bir çocuğun geleceğine dair güvenilir tahminlerde bulunabileceğine işaret eden pek bir kanıt yoktur. Eğer bu mümkün olsaydı bile, hangi alternatif geleceğin "en iyisi" olduğu hakkındaki ikilemler sürerdi (Emery & Rogers, 1990). Psikologların yasal ve fiziksel velayete dair belirli bir yeri işaret eden tavsiyelerde bulunmaması, bu muammaya bir çözüm getirebilir. Öte yandan, yargıçların kendi değerlendirmelerinden yola çıkarak tahmin yürütme konusunda oldukça başarılı görünen bilirkişilerden istediği tam olarak bu tür tavsiyelerdir. Tavsiyede bulunulan durumlarda, bilirkişilerin yalnızca *fikirleri konusunda* ifade verme hakkı olduğunu, herhangi bir velayet tavsiyesinin de sadece bir fikir olduğunu unutmamak oldukça önemlidir.

Tercihlerini doğrudan ya da dolaylı yollarla zorla öğrenmek vasıtasıyla çocukları da velayet duruşmalarına dahil etme girişimleri olmuştur. Çocukları, kendileri için en iyi olan kararın verilmesi sürecine dahil etmek, sezgisel olarak cazip görünmektedir. Ne var ki, daha dikkatli değerlendirildiğinde, çocukların velayet anlaşmazlıklarının çözümüne dahil edilmesini teşvik etmek tamamen yanlış bir yaklaşım da olabilir. Ebeveynlerinin çatışmasının ortasında kalmak çocuklar için büyük bir stres kaynağıysa, onlardan zorla bir tercihte bulunmalarını istemek de çözüme hizmet etmeyecektir. Daha büyük yaştaki çocukların kesin bir dille ve açıkça ifade edilen dilekleri, velayet kararı alınırken dikkatle değerlendirilmelidir. Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün tekliflerinde, çocukların bu tür durumlarda yapacakları katkılar açıkça desteklenmektedir (Bartlett, baskıda). Eğer ki belli bir yönde tercih belirtilmemişse, çocuklardan illa bir tercihte bulunmalarını istemek iki ebeveyninden birine taraf olmalarını istemekle eşdeğerdir.

Boşanma Arabuluculuğu*

Daha da kapsamlı bir dizi prosedür reformu, boşanmadaki anlaşmazlıkların mücadeleci sistemle çözümlenmesinin tamamen hakkından gelmektedir. Boşanmayla ilgili çoğu anlaşmazlık, mahkeme dışında çözülmektedir (Maccoby & Mnookin 1992). Öte yandan, fonda hep bir duruşmanın olması, müzakerelerin aşırı sert geçmesine neden olabilir. Dahası, çocuk velayeti kararlarının dosyaları her zaman yeniden açılabilir ve açılmaktadır. Boşanma oranları arttıkça, yargıçlar (Burger, 1982), avukatlar (McHenry, Herrman & Weber, 1978) ve boşanmış eşler (Spanier & Anderson, 1979) boşanma anlaşmazlıklarının mücadeleci sistemle çözümlenmesini eleştirmiş, alternatif anlaşma yöntemleri arayışına girmiştir. O zamandan bu yana, boşanma arabuluculuğu ümit vaat eden bir alternatif olarak gelişmiştir (Emery, 1994; Emery & Wyer, 1987a). Arabuluculuk yönteminde, her iki ebeveyn de tek bir profesyonelle (ya da yardımcı arabulucularla) bir araya gelir. Bu profesyonellerin görevi, ebeveynlerin anlaşmazlık yaşadıkları noktaları netleştirmesine ve her iki taraf için de kabul edilebilir bir orta nokta bulmasına yardımcı olmaktır. Arabuluculuğun işbirliği gerektiren yöntemleri kadar doğrudan ebeveyn kontrolü de sivil inisiyatifi artırma ve boşanma sonrası ortak ebeveynliği teşvik etme yönündeki hedeflerle uyumludur (Emery & Wyer, 1987a).

Boşanma arabuluculuğu, kamu sektöründe son 20 yıl içerisinde inanılmaz bir gelişim göstermiştir. Pek çok eyalet ve çok daha fazla yerel yargı dairesi, duruşma öncesinde arabuluculuğu zorunlu hale getirme girişimlerinde bulunmaktadır. Dahası, ABD'de ve dünyada yüzlerce gönüllü arabuluculuk programı geliştirilmiştir (Hendricks, 1993-1994). Öyle ki, bazıları artık arabuluculuğun boşanmadaki anlaşmazlıkların çözümündeki *birincil* yöntem olduğunu söylemektedir. Araştırmalar arabuluculukla ilgili öne sürülen pek çok yararı desteklese de, aynı şeyi en kapsamlı iddialar için söylemek mümkün değildir. Bugüne kadarki bulgular şu şekilde sıralanabilir:

* Türk hukukunda bulunmamaktadır. (y.h.n.)

- Neredeyse tamamen çocuk yetiştirmeyle alakalı meselelere odaklanan mahkeme temelli arabuluculuk programları, boşanma duruşmalarının ciddi oranda azalmasıyla sonuçlanmaktadır;
- Arabuluculukla erişilen anlaşmalarla mücadeleci sistem vasıtasıyla erişilen anlaşmaların içeriği arasında çok bir fark yoktur;
- Arabuluculuk sonucunda yapılan anlaşmalara, mücadeleci sistemle yapılanlardan bir miktar daha fazla uyum gösterilmektedir;
- Ebeveynler, bilhassa da babalar, arabuluculuktaki deneyimlerinden mücadeleci yöntemlere kıyasla daha fazla tatmin olduğunu belirtmektedir;
- Üzerinden yıllar geçtikten sonra bile, arabuluculuk daha az çatışmaya ve ortak ebeveynlikte daha fazla işbirliğine yol açmaktadır (Benjamin & Irving, 1995; Emery, 1994; Emery, Laumann-Billings, Waldron & Sbarra, 1998; Emery & Wyer, 1987a; Kelly, 1991).

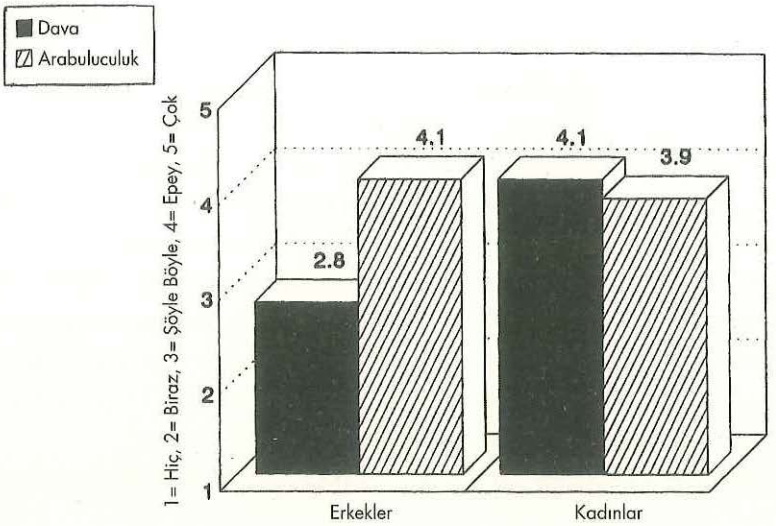
Arabulucukla ilgili tartışmalı noktalardan biri, anneler ile babalara nispi faydalarıyla alakalıdır (Brinig, 1995). Babaları savunan kişiler arabuluculuğu oldukça desteklemekteyken bazı feministler buna çeşitli gerekçelerle karşı çıkmaktadır. Örneğin bu gerekçelerden biri, pazarlık gücündeki eşitsizlik nedeniyle kadınların erkeklere taviz vermek durumunda kalmasından duyulan endişedir (Fineman, 1988; Grillo, 1991). Hatta bu arabuluculuk karşıtı iddiaları desteklemek için yazarın araştırmaları da kullanılmıştır. Zira rastgele seçim yönteminin kullanıldığı deneylerde, erkeklerin açıkça arabuluculuğu davaya tercih ettiği; kadınlar için ise bu anlamda pek fazla fark bulunmadığı görülmüştür (Emery, Matthews & Kitzmann, 1994; Emery, Matthews & Wyer, 1991; Emery & Wyer, 1987b).

Gelgelelim, başka bölümlerde detaylıca ele alındığı üzere, bu araştırmada bulunan farklar erkekler ile kadınların arabuluculuk deneyiminden çok, *dava* deneyimi konusundaki görüş ayrılıklarını yansıtmaktadır (Emery, 1994; Emery v.d., 1991). Bu araştırma kapsamındaki mücadeleci sistemle çözümlenen velayet davalarının

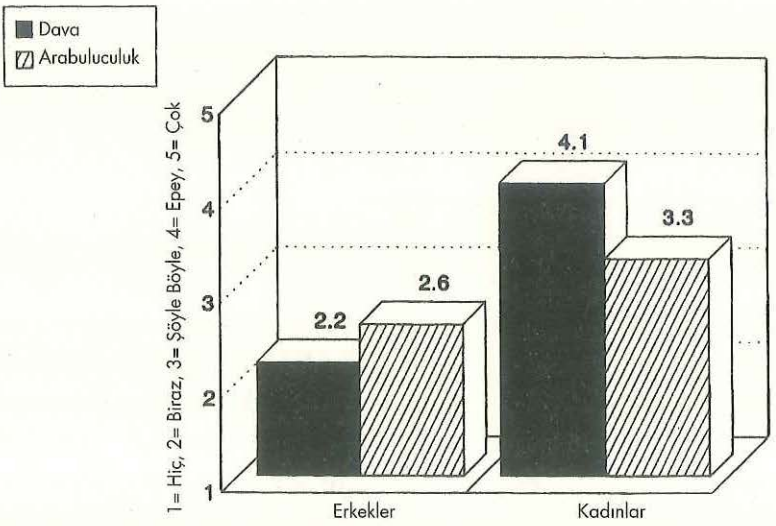
neredeyse tamamında (hem yasal hem fiziksel) velayetin anneye verilmesi kararı çıkmıştı. Dolayısıyla, mahkeme yolunu seçen anneler gayet tatmin olmuşken, babaların hiç memnun kalmamış olması hiç de şaşırtıcı değildi. Arabuluculukta da neredeyse her defasında çocukların birincil olarak annenin yanında kalması sonucuna varıldıysa da (gerçi ortak yasal velayet kararı daha yaygındır), hem anneler *hem de* babalar arabuluculuktan oldukça memnun kalmıştır. Görünüşe göre erkekler, bu süreçte "seslerini" daha fazla duyurabilmiş oldukları için memnundur (Emery v.d., 1991). Bu durum, Şekil 7.2a'da "haklarının korunduğunu hissetme" başlığı altında yansıtılmakta ve çalışmadan elde edilen sonuçların çoğu için örnek teşkil etmektedir.

Bu durumun bir istisnası, Şekil 7.2b'de de görüldüğü üzere "kazanma" ve "kaybetme" algılarındaki farklardır. Mahkemeye giden anneler, kazandığını arabuluculuk yöntemini seçen annelerden daha fazla hissetmiştir. Dava sürecinden geçen babalar ise bir kaybeden gibi hissetmiştir. Buna zıt biçimde, arabuluculuk yöntemini kullanan kadın ve erkekler, her iki alanda da orta noktaya daha yakın durmaktadır. Daha detaylı analizler yapıldığında ise, bu farkların kaynağında mücadeleci yöntemde "kazan-kaybet" yönelimi mevcutken arabuluculukta "kazan-kazan" hedefinin güdülmesinin yer aldığı görülmüştür. Daha net ifade etmek gerekirse, mücadeleci sistem grubundaki anne ve babaların "İsteklerinizi ne ölçüde elde ettiğinizi düşünüyorsunuz?" maddesiyle ilgili değerlendirmeleri arasında *negatif* bir korelasyon bulunmuştur (r=-.47, n=23, p<.01). Öte yandan, arabuluculuk grubundaki kadın ile erkeklerin değerlendirmelerinde ise *pozitif* bir korelasyon bulunmuştur (r=+.33, n=27, p<.05). Virginia'da yapılan araştırmada dava grubu için bulunan bu farklar, California'da yapılan bir araştırma tarafından da desteklenmektedir. Bu araştırmaya göre, davalar cinsiyet ayrımı gözetmeyen kararlar vermeye daha meyillidir ve hem kadınlar hem de erkekler arabuluculuğu seçme eğilimindedir (Kelly, 1989, 1991; Kelly & Duryee, 1992).

Arabuluculuğun daha fazla oranlarda uzlaşma, tarafların memnuniyeti ve işbirliği içinde bir ebeveynlik ile sonuçlandığına işaret

Şekil 7.2a. Anneler ile Babaların Arabuluculuk ve Dava Değerlendirmeleri: Rastgele Örneklemli Klinik Deneylerin Sonuçlarından; Haklarınızın Ne Ölçüde Korunduğunu Düşünüyorsunuz?

Şekil 7.2b. İsteklerinizi Ne Ölçüde Elde Ettiğinizi Düşünüyorsunuz?
KAYNAK: Emery, Matthews ve Wyer (1991).

eden bulgular merak uyandırmaktadır. Ne var ki, görünüşe göre arabuluculuk tüm hedeflerine erişememekte; özellikle de, boşanmış ailelerin mensuplarında daha iyi ruh sağlığı bulgularına yol açmamaktadır (Emery, 1994; Emery v.d., 1998; Kelly, 1991). Arabuluculuk çok kısa sürdüğü ve özel olarak (psikolojik uyumdan ziyade) anlaşmazlığın çözümlenmesine odaklandığı için belki ruh sağlığını iyileştirmesini beklememek gerekir. Yine de, arabuluculuğun hedeflerinin çocukların ruh sağlığı için önem teşkil ettiği açıktır. Zira anlaşmazlığın (ister dava ister arabuluculuk yoluyla) çözümlenmesiyle birlikte ebeveyn çatışmasının azalması, çocuklarda daha iyi ruh sağlığı bulgularının ortaya çıkmasıyla bağlantılıdır (Emery v.d., 1998; Kitzmann & Emery, 1994).

Arabuluculuk her derde deva olmasa bile, boşanmaya doğru yasal müdahaleler yapılması yolunda önemli bir adımdır. Hatta arabuluculuk mecburi hale getirilmelidir. Daha doğrusu, arabuluculuğa en azından bir fırsat verilmesi mecbur kılınmalı; ebeveynlere bir eğitim seansına katıldıktan sonra çekilme şansı tanınmalıdır. Ebeveynlerin tehdit altında hissettiği durumlarda, eğitim seansları ayrı ayrı yürütülebilir (Bartlett, baskıda; Emery, 1995). Zorunlu arabuluculuk, pek çok davayı sonuca bağlamanın yanı sıra, boşanmadan sonra bile ebeveynlerin işbirliği yapmanın bir yolunu bulması gerektiği beklentisini de büyütecektir.

Sözü Edilmeyen Değerler

Boşanma hukuku, günümüz ABD'sinin aile değerlerindeki çeşitliliği, çoğulculuğu kucaklayabilmek için daha az belirleyici hale gelmiştir. Bu, en soyut anlamıyla "ahlak"tan da bir uzaklaşmaya; bir davranışın standardının, o standart her ne olursa olsun telaffuzu ve icrasına yol açmaktadır (Schneider, 1985). Eyaletlerin yasama meclisleri, boşanmakta olan çiftlerin uyum göstermesi gereken aşikâr standartları netleştirmek yerine yalnızca oldukça genel yönergeler ortaya koymuştur. Bu bölüm boyunca dikkat çekildiği üzere, bu tür kurallar ailelere kendi değerleri doğrultusunda ayarlamalar yapmaları için geniş bir alan sunmakta; bu tür sivil

inisiyatif çabaları başarısız olduğunda ise pek çok sorun ortaya çıkmaktadır.

Bir yandan da, mahkeme kararlarına yön veren örtük normlar da mahkeme dışında varılan anlaşmalar üzerinde epey etkili olmaktadır. Velayeti annenin alması yönünde resmi olarak dile getirilmeyen bir tercih olduğu belgelenmiştir. Diğer mahkeme kararlarını da yönlendiren bu tür gayri resmi pratik kurallar mevcuttur (Garrison, 1996; Weitzman, 1985). Elbette her yargıç, yerel yargı dairesi ya da eyalet için farklı farklı örtük kurallar olabilir. Asıl takdire şayan olan ise, yasama alanında net tercihler olmamasına rağmen adli uygulamaların tutarlılık göstermesidir.

Bu gözlemi aktarmadaki amaç, mahkemelerin kendi değerlerini topluma zorla benimsetmeye çalıştığını ima etmek değildir. Hatta görünüşe göre tam tersi bir durum söz konusudur; mahkemeler, sözü edilmeyen bazı sosyal normlara uyum göstermektedir. Örneğin, boşanma sonrasında çocukları annelerinin yetiştirmesi *gerektiği* yönünde güçlü bir kültürel varsayım halen varlığını sürdürmektedir. Çocukların velayetini istemediğine karar veren annelerin (aynı kararı veren babalara kıyasla) karşılaştıkları sosyal baskı da bu varsayımı destekler niteliktedir. Boşanmış babanın yasal velayet hakkının tartışılmaz olduğu İran'da bile, boşanmaların %70'inde velayet annelere verilmektedir (Aghajanian, 1986).

Bu bölümde bahsi geçen sebepler dolayısıyla, (ahlakın içeriği ne olursa olsun) sosyal uzlaşının daha net bir hal almasıyla daha güzel sonuçlar ortaya çıkacaktır. On yıl önce bu kitabın ilk nüshasını yazarken, bu tür bir uzlaşı imkânsız görünmekteydi. Bu nedenle, ben mahkeme kararlarının istatistiklerinin yayımlanması için bir çağrıda bulunmuştum. Böyle bir veri, boşanmada karşılaşılan çeşitli anlaşmazlıkların muhtemel sonuçlarını netleştirebilir; eşlerin en azından o eyaletin evlilik kontratıyla ilgili düşüncelerini anlamasına yardımcı olabilirdi. Ben hâlâ bu tür istatistiklerin tutulması gerektiğini düşünüyorum, ama yeni teklifler de boşanmayla ilgili kanunların daha belirleyici ve çoğulcu olacağını vaat ediyor. Örneğin, Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün hazırladığı reform tekliflerinden pek çoğu gibi (mesela yaklaşıklık kuralı),

nafaka yönergeleri de artık tüm ABD'de yaygın olarak kabul görmüş durumdadır.

Başlığında evlilik sözcüğü geçse de apaçık biçimde boşanmaya odaklanan bu kitabı, bir başka meseleyle ilgili uzlaşı umuduyla da bitirmek istiyorum. Boşanma hukukunun (bu bölümün başında listelenen) hedefleri, bir başka aile politikasının hedefleriyle aynıdır: evlilik. Evliliği boşanmayı zorlaştırarak teşvik etme gibi negatif bir odak noktası tartışmaya açıktır. Ne var ki, evliliğin *pozitif* yollarla teşvik edilmesiyle ilgili daha geniş bir fikir birliğinin olması gerekir. Aynı bu kitapta olduğu gibi, toplum olarak dikkatimizi üstüne çeken evlilik değil, boşanma olmuştur. Önümüzdeki on yıllık süreçte daha dengeli bir yaklaşım olacağını; evliliğin hedeflerine ve özlemlerine, onların beklentilerle aynı şey olmadığının farkına vararak, daha gerçekçi ve pozitif biçimde odaklanılacağını umuyorum.

Kanunlar ve Politikalar İçin Önerilerin Özeti

Bu bölümde, boşanmanın düzenlenmesine ilişkin kanun ve politikalar, finansal ve çocuk yetiştirmeyle ilgili anlaşmalar, anlaşmazlığın çözümlenme süreci incelenmiştir. Mevcut politikayla ilgili endişe verici noktalar aktarılmış, değişim için aşağıda özetlendiği üzere kimi genel kimi daha detaylı birtakım önerilerde bulunulmuştur.

Boşanmanın düzenlenmesi konusunda; boşanmadan caydıran pek çok doğal unsur bulunmaktadır (ekonomik sonuçlardan tutun, ebeveynlerin çocuklarla ilgili endişelerine kadar). Anlaşmalı boşanma kanunlarını geri çekmenin pek çok istenmeyen sonucu olacaktır. Boşanmanın karşısında mutlu bir evlilik tercih sebebidir; ancak, boşanmayı iyice zorlaştırarak evliliği teşvik etmek yerine evliliğin pozitif yollarla teşvik edilmesi gerekir. Evliliği pozitif biçimde teşvik etmek, pek çok nedenden dolayı önemli bir hedeftir ki bu nedenlerin arasında bu konunun uzun süre akademisyenler ve politikaları belirleyen kişiler tarafından göz ardı edilmesi de yer alır.

Konut ve yoksulluk nafakası konusunda ise; aile konutu tanımının genişletilmesi ve varlıkların eşit paylaşımı her bir vaka için

daha adil anlaşmalara yol açabilir. Amerikan Hukuk Enstitüsü'nün şahsa ait mülkleri aile mülküne çevirme teklifi de ilgi çekici olmakla birlikte, eşlerden birini bekleme sürecinde evliliği sonlandırmaya ya da standart evlilik kontratından hepten kaçınmaya teşvik edebilir. Yoksulluk nafakasının belirlenmesinde net kurallara oldukça ihtiyaç duyulduğundan bu konudaki reform teklifleri mutlulukla karşılanmaktadır. Öte yandan, uzun süreli evlilikler haricinde nafaka ödemelerinin özellikle de Amerikan Hukuk Enstitüsü teklifinde yer aldığı haliyle (iştirak nafakası da dahil edildiğinde) eşlerden birinin gelirinin %50'sine yaklaşan seviyelere yükseltilmesi önerisi pek desteklenmemektedir. Kayıp ölçek ekonomilerinin yapısal sorunlarının, kadınlar ile erkeklerin istihdamıyla maaşlarındaki farkların dikkate alınması gerekmektedir. Zira kadınlar ile erkeklerin ekonomik koşullarını dengeleme konusunda hukukun başarabilecekleri sınırlıdır. Örneğin, hiçbir kanun tek bir çatı altında yaşamanın iki ayrı evde yaşamaktan daha ucuza mal olduğu gerçeğini değiştiremez.

Nafaka konusuna gelirsek; bir ebeveynin çocuklarına destek olmasının arkasındaki mantık sorgu götürmez. Nafaka ödemelerinin tanımlanması, uygulanması ve basitleştirilmesi yönündeki çalışmalar sürdürülmelidir. Gelecekte izlenecek yollar arasında bir yüzdelik formülünün belirlenmesi, otomatik ödeme seçeneği ve eyaletler arasında (federal gelir vergilerinin ödenmesiyle kıyaslanabilecek) bir standardın oluşturulması yer almaktadır. Ebeveynlerinin (çoğunlukla da annelerinin) gelirinin başka yollarla artması durumunda elbette çocukların boşanma sonrası hayat standartlarında da bir iyileşme olacaktır. Ne var ki devlet desteği artacağı yerde azalmakta, kadınların istihdam koşulları ise ancak yavaş yavaş düzelmektedir. Pek çok yoksul kadın ve çocuk için tek ekonomik seçeneğin evlenmek ve yeniden evlenmek olmaması gerekir, ama bunların önemini görmezden gelmek de abes kaçar.

Boşanmadan sonra çocuk yetiştirme meselesinde; ilk karinenin ortak yasal velayetin lehine olması gerekir ki bu değişiklik pek çok eyalette (yasal olarak değilse bile uygulamada) yapılmıştır. Fiziksel velayetin belirlenmesinde temel hedefin ebeveynler arasında an-

laşma sağlanması olması gerekir. Öte yandan, boşanma sonrasındaki ikamet düzenlemelerinin yapılmasında boşanmadan önceki düzenin model alınması teklifi, ebeveynler ve profesyoneller için önemli bir rehber niteliğindedir. Çatışmalı velayet anlaşmazlıkları çocuklara zarar verebileceğinden, ebeveynlerin anlaşmazlıklarını öncelikle arabuluculuk yoluyla çözmeye çabalamasını mecbur kılan politikalar desteklenmelidir.

Bu kitabın başında, boşanmaya yapılan müdahalelerin inandıklarımıza değil, bildiklerimize dayanması gerektiğini söylemiştim. Dolayısıyla, politika açısından yapacağım son öneri evlilik, boşanma ve çocuklar üzerine yapılan araştırmaların desteklenmesidir. Bildiğimiz bir şey varsa, o da her ne kadar boşanmayla yüzleşmek zorunda kalan çoğu çocuk hızlı biçimde toparlansa da, çocuklar için en iyisinin mutlu bir evlilik olduğudur. Bu doğrultuda, ebeveynlerin onları birbirinden ayıran ekonomik ve sosyal güçlere rağmen mutlu evlilikler sürdürmesine nasıl yardımcı olunabileceğini gelecekte yapılacak araştırmalar anlamaya çalışmalıdır.

KAYNAKÇA

Achenbach, T. M., Howell, C. T., Quay, H. C. & Conners, C. K. (1991). National survey of problems and competencies among four- to sixteen-year-olds. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 56*(3), Serial No. 225.

Aghajanian, A. (1986). Some notes on divorce in Iran. *Journal of Marriage and the Family, 48,* 749-756.

Ahrons, C. R. & Miller, R. B. (1993). The effect of the postdivorce relationship on paternal involvement: A longitudinal analysis. *American Journal of Orthopsychiatry, 63,* 441-450.

Ainsworth, M. D. S. (1979). Infant-mother attachment. *American Psychologist, 34,* 932-937.

Allison, P. D. & Furstenberg, F. F. (1989). How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. *Developmental Psychology, 25,* 540-549.

Alpert-Gillis, L., Pedro-Carroll, J. & Cowen, E. (1989). The children of divorce intervention program: Development, implementation, and evaluation of a program for young urban children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 57,* 583-589.

Amato, P. R. (1991). Parental absence during childhood and depression in later life. *Sociology Quarterly, 32,* 543-556.

Amato, P. R. (1993). Children's adjustment to divorce: Theories, hypotheses, and empirical support. *Journal of Marriage and the Family, 55,* 23-38.

Amato, P. R. (1994). The implications of research findings on children in stepfamilies. A. Booth & J. Dunn (Ed.), *Stepfamilies: Who benefits? Who does not?* (s. 81-88). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Amato, P. R. (1996). Explaining the intergenerational transmission of divorce. *Journal of Marriage and the Family, 58,* 628-640.

Amato, P. R. & Booth, A. (1991). Consequences of parental divorce and marital unhappiness for adult well-being. *Social Forces, 69,* 895-914.

Amato, P. R. & Booth, A. (1994). Parental marital quality, parental divorce, and relations with parents. *Journal of Marriage and the Family, 56,* 21-34.

Amato, P. R. & Booth, A. (1996). A prospective study of divorce and parent-child relationships. *Journal of Marriage and the Family, 58,* 356-365.

Amato, P. R. & Keith, B. (1991a). Parental divorce and the well-being of children: A meta-analysis. *Psychological Bulletin, 110,* 26-46.

Amato, P. R. & Keith, B. (1991b). Parental divorce and adult well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family, 53,* 43-58.

Amato, P. R., Loomis, L. S. & Booth, A. (1995). Parental divorce, marital conflict, and offspring well-being during early adulthood. *Social Forces, 73* , 895-915.

Amato, P. R. & Rezac, S. J. (1994). Contact with nonresident parents, interparental conflict, and children's behavior. *Journal of Family Issues, 15,* 191-207.

Ambert, A. (1984). Longitudinal changes in children's behavior toward custodial parents. *Journal of Marriage and the Family, 46,* 463-467.

Anderson, S. A., Russell, C. S. & Schumm, W. R. (1983). Perceived marital quality and family life-cycle categories: A further analysis. *Journal of Marriage and the Family, 45,* 127-139.

Arditti, J. A. & Keith, T. Z. (1993). Visitation frequency, child support payment, and the father-child relationship postdivorce. *Journal of Marriage and the Family, 55,* 699-712.

Arditti, J. A. & Madden-Derdich, D. (1997). Joint and sole custody mothers: Implications for research and practice. *Families in Society, 78,* 36-45.

Astone, N. M. & McLanahan, S. S. (1994). Family structure, residential mobility, and school dropout: A research note. *Demography, 31,* 575-584.

Baker, L. A. & Emery, R. E. (1993). When every relationship is above average: Perceptions and expectations of divorce at the time of marriage. *Law and Human Behavior, 17,* 439-450.

Baltes, P. B., Cornelius, S. W. & Nesselroade, J. R. (1979). Cohort effects in developmental psychology. J. R. Nesselroade & P. B. Baltes (Ed.), *Longitudinal research in the study of behavior and development* (s. 61-88). New York: Academic Press.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review, 84,* 191-195.

Barber, B. L. (1994). Support and advice from married and divorced fathers: Linkages to adolescent adjustment. *Family Relations, 43,* 433-438.

Barber, B. L. & Eccles, J. S. (1992). Long-term influence of divorce and single parenting on adolescent family- and work-related values, behaviors, and aspirations. *Psychological Bulletin, 111,* 108-126.

Bartlett, K. Improving the law relating to post-divorce custody of children. R. A. Thompson & P. R. Amato (Ed.), *The postdivorce family: Research and policy issues.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Baumrind, D. (1971). Current patterns of parental authority. *Developmental Psychology Monograph, 4*(1, Pt. 2).

Baydar, N. (1988). Effects of parental separation and re-entry into union on the emotional well-being of children. *Journal of Marriage and the Family, 50,* 967-981.

Bell, R. Q. (1968). A reinterpretation of the direction of effects of studies of socialization. *Psychological Review, 75,* 81-95.

Beller, A. H. & Graham, J. W. (1993). *Small change: The economics of child support.* New Haven, CT: Yale University Press.

Belsky, J. & Isabella, R. A. (1985). Marital and parent-child relationships in family of origin and marital change following the birth of a baby: A retrospective analysis. *Child Development, 56,* 342-349.

Benjamin, L. S. (1974). Structural analysis of social behavior. *Psychological Review, 81,* 392-425.

Benjamin, M. & Irving, H. H. (1995). Research in family mediation: Review and implications. *Mediation Quarterly, 13,* 53-82.

Bilge, B. & Kaufman, G. (1983). Children of divorce and one-parent families: Cross-cultural perspectives. *Family Relations, 32,* 59-71.

Block, J. H., Block, J. & Morrison, A. (1981). Parental agreement-disagreement on child-rearing orientations and gender-related personality correlates in children. *Child Development, 52,* 965-974.

Block, J. H., Block, J. & Gjerde, P. (1986). The personality of children prior to divorce: A prospective study. *Child Development, 57,* 827-840.

Bloom, B. L., Hodges, W. F. & Caldwell, R. A. (1982). A preventive intervention program for the newly separated: Initial evaluation. *American Journal of Community Psychology, 10,* 251-264.

Bloom, B. L., Hodges, W. F., Kern, M. B. & McFaddin, S. C. (1985). A preventive intervention program for the newly separated: Final evaluations. *American Journal of Orthopsychiatry, 55,* 9-26.

Booth, A., Binkerhoff, D. B. & White, L. K. (1984). The impact of parental divorce on courtship. *Journal of Marriage and the Family, 46,* 85-94.

Booth, A. & Dunn, J. (1994). *Stepfamilies: Who benefits? Who does not?* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Borrine, M. L., Handal, P. J., Brown, N. Y. & Searight, H. R. (1991). Family conflict and adolescent adjustment in intact, divorced, and blended families. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 59,* 753-755.

Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Separation* (2. Cilt). New York: Basic Books.

Bowlby, J. (1979). *The making and breaking of affectional bonds.* Londra: Tavistock.

Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Loss: Sadness and depression* (3. Cilt). New York: Basic Books.

Bowman, M. E. & Ahrons, C. R. (1985). Impact of legal custody status on fathers' parenting postdivorce. *Journal of Marriage and the Family, 47,* 481-488.

Boyd-Franklin, N. (1993). Race, class, and poverty. F. Walsh (Ed.), *Normal family processes* (2. Baskı, s. 361-376). New York: Guilford.

Braver, S. H., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., Fogas, B. S. & Zvetina, D. (1991). Frequency of visitation by divorced fathers: Differences in reports by fathers and mothers. *American Journal of Orthopsychiatry, 61,* 448-454.

Braver, S. L., Wolchik, S. A., Sandler, I. N., Sheets, V. L., Fogas, B. & Bay, R. C. (1993). A longitudinal study of noncustodial parents: Parents without children. *Journal of Family Psychology, 7,* 9-23.

Bray, J. H. (1992). Family relationships and children's adjustment in clinical and non-clinical stepfather families. *Journal of Family Psychology, 6,* 60-68.

Brinig, M. F. (1995). Does mediation systematically disadvantage women? *William and Mary Journal of Women and the Law, 2,* 1-34.

Brooks-Gunn, J. & Duncan, G. J. (1997). The effects of poverty on children. *The Future of Children, 7,* 55-71.

Buchanan, C. M., Maccoby, E. E. & Dornbusch, S. M. (1996). *Adolescents after divorce.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Buehler, C. & Trotter, B. B. (1990). Nonresidential and residential parents' perceptions of the former spouse relationship and children's social competence following marital separation: Theory and programmed intervention. *Family Relations, 39,* 395-404.

Bumpass, L. (1984). Children and marital disruption: A replication and update. *Demography, 21,* 71-82.

Bumpass, L. L., Martin, T. C. & Sweet, J. A. (1991). The impact of family background and early marital factors on marital disruption. *Journal of Family Issues, 12,* 22-42.

Bumpass, L. L. & Raley, R. K. (1995). Redefining single-parent families: Cohabitation and the changing family reality. *Demography, 32,* 97-109.

Bumpass, L. L., Raley, R. K. & Sweet, J. A. (1994). *The changing character of step-families: Implications of cohabitation and nonmarital childbearing.* Working paper No. 63, Wisconsin Üniversitesi, Madison.

Bumpass, L. & Rindfuss, R. R. (1979). Children's experience of marital disruption. *American Journal of Sociology, 85,* 49-65.

Bumpass, L. L., Sweet, J. A. & Castro-Martin, T. (1990). Changing patterns of remarriage. *Journal of Marriage and the Family, 52,* 747-756.

Burger, W. B. (1982). Isn't there a better way? *American Bar Association Journal, 68,* 274-277.

Bums, A. & Scott, C. (1994). *Mother-headed families and why they have increased.* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Buss, D. M. & Schmitt, D. P. (1993). Sexual strategies theory: An evolutionary perspective on human mating. *Psychological Review, 100,* 204-232.

Camara, K. A. & Resnick, G. (1987). Marital and parental subsystems in mother-custody, father-custody, and two-parent households. J. Vincent (Ed.), *Advances in family assessment, intervention, and research* (4. Cilt). Greenwich, CT: JAI.

Capaldi, D. M. & Patterson, G. R. (1991). Relation of parental transitions to boys' adjustment problems: I. A linear hypothesis. II. Mothers at risk for transitions and unskilled parenting. *Developmental Psychology, 27,* 489-504.

Carlson, E. A. & Sroufe, A. (1995). Contribution of attachment theory to developmental psychopathology. D. Cicchetti & D. J. Cohen (Ed.), *Developmental psychopathology* (1. Cilt, s. 581-617). New York: John Wiley.

Chase-Lansdale, P. L., Cherlin, A. J. & Kiernan, K. K. (1995). The long-term effects of parental divorce on the mental health of young adults: A developmental perspective. *Child Development, 66,* 1614-1634.

Chase-Lansdale, P. L. & Hetherington, E. M. (1990). The impact of divorce on life-span development: Short and long term effects. P. B. Baltes, D. L. Featherman & R. M. Lerner (Ed.), *Life-span development and behavior* (10. Cilt, s. 105-150). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Cherlin, A. J. (1977). The effect of children on marital dissolution. *Demography, 14,* 265-272.

Cherlin, A. J. (1992). *Marriage, divorce, remarriage* (2. Baskı). Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cherlin, A. J. & Furstenberg, F. F. (1994). Stepfamilies in the United States: A reconsideration. *Annual Review of Sociology, 20,* 359-381.

Cherlin, A. J., Furstenberg, F. F., Chase-Lansdale, P. L., Kiernan, K. E., Robins, P. K., Morrison, D. R. & Teitler, J. O. (1991). Longitudinal studies of effects of divorce on children in Great Britain and the United States. *Science, 252,* 1386-1389.

Cherlin, A. J., Kiernan, K. E. & Chase-Lansdale, P. L. (1995). Parental divorce in childhood and demographic outcomes in young adulthood. *Demography, 32,* 299-318.

Chess, S., Thomas, A., Korn, S., Mittelman, M. & Cohen, H. (1983). Early parental attitudes, divorce and separation, and young adult outcome: Findings of a longitudinal study. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 22,* 47-51.

Clarke-Stewart, K. A. & Hayward, C. (1996). Advantages of father custody and contact for the psychological well-being of school-age children. *Journal of Applied Developmental Psychology, 17,* 239-270.

Coiro, M. J. & Emery, R. E. (1998). Do marriage problems affect fathering more than mothering? A quantitative and qualitative review. *Clinical Child and Family Psychology Review, 1,* 23-40.

Conger, R. D. & Chao, W. (1996). Adolescent depressed mood. R. L. Simons (Ed.), *Understanding differences between divorced and intact families* (s. 157-175). Thousand Oaks, CA: Sage.

Cowan, C. P. & Cowan, P. (1992). *When partners become parents: The big life change for couples.* New York: Basic Books.

Cowen, E. L., Hightower, A. D., Pedro-Carroll, J. L., Work, W. C. v.d. (1996). *School-based prevention for children at risk: The Primary Mental Health Project.* Washington, DC: American Psychological Association.

Cowen, E. L., Pedro-Carroll, J. L. & Alpert-Gillis, L. J. (1990). Relationship between support and adjustment among children of divorce. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 31,* 727-735.

Crook, T. & Eliot, J. (1980). Parental death during childhood and adult depression: A critical review of the literature. *Psychological Bulletin, 87,* 252-259.

Cummings, E. M. & Davies, P. (1994). *Children and marital conflict.* New York: Guilford.

Cummings, E. M., Zahn-Waxler, C. & Radke-Yarrow, M. (1984). Developmental changes in children's reactions to anger in the home. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 25,* 63-74.

Davies, P. T. & Cummings, E. M. (1994). Marital conflict and child adjustment: An emotional security hypothesis. *Psychological Bulletin, 116,* 387-411.

Davies, P. T. & Cummings, E. M. (1995). Children's emotions as organizers of their reactions to interadult anger: A functionalist perspective. *Developmental Psychology, 31,* 677-684.

Demo, D. H. (1993). The relentless search for effects of divorce: Forging new trails or tumbling down the beaten path. *Journal of Marriage and the Family, 55,* 42-45.

Depner, C. E., Cannata, K. V. & Simon, M. B. (1992). Building a uniform statistical reporting system: A snapshot of California Family Court services. *Family and Conciliation Courts Review, 30,* 185-206.

Devine, D., Long, P. & Forehand, R. (1993). A prospective study of adolescent sexual activity: Description, correlates, and predictors. *Advances in Behaviour Research and Therapy, 15,* 185-209.

Doherty, W. J. & Needle, R. H. (1991). Psychological adjustment and substance use among adolescents before and after a parental divorce. *Child Development, 62,* 328-337.

Donnelly, D. & Finkelhor, D. (1992). Does equality in custody arrangement improve the parent-child relationship? *Journal of Marriage and the Family, 54,* 837-845.

Donnelly, D. & Finkelhor, D. (1993). Who has joint custody? Class differences in the determination of custody arrangements. *Family Relations, 42,* 57-60.

Downey, G. & Coyne, J. C. (1990). Children of depressed parents: An integrative review. *Psychological Bulletin, 108,* 50-76.

Downey, D. B. & Powell, B. (1993). Do children in single-parent households fare better living with same-sex parents? *Journal of Marriage and the Family, 55,* 55-71.

Dudley, J. R. (1991). Increasing our understanding of divorced fathers who have infrequent contact with their children. *Family Relations, 40,* 279-285.

Duncan, G. J. & Hoffman, S. D. (1985). Economic consequences of marital instability. M. David & T. Smeeding (Ed.), *Horizontal equity, uncertainty and well-being* (s. 427-469). Chicago: University of Chicago Press.

Duncan, S. W. (1994). Economic impact of divorce on children's development: Current findings and policy recommendations. *Journal of Child Clinical Psychology, 23,* 444-457.

Dunlop, R. & Burns, A. (1995). The sleeper effect—Myth or reality? *Journal of Marriage and the Family, 57,* 375-386.

Eekelaar, J. (1991). *Regulating divorce.* New York: Oxford University Press.

Ehrenberg, M. F., Hunter, M. A. & Elterman, M. F. (1996). Shared parenting agreements after marital separation: The roles of empathy and narcissism. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 64,* 808-818.

Elliott, B. J. & Richards, M. P. M. (1991). Children and divorce: Educational performance and behaviour before and after parental separation. *International Journal of Law and the Family, 5,* 258-276.

Ellis, J. W. (1990). Plans, protections, and professional intervention: Innovations in divorce custody reform and the role of legal professionals. *University of Michigan Journal of Law Reform, 24,* 65-188.

Ellwood, D. T. & Bane, M. J. (1985). *The impact of AFDC on family structure and living arrangements.* Yayımlanmamış taslak, Harvard Üniversitesi.

Elrod, L. D. & Spector, R. G. (1996). A review of the year in family law: Children's issues take the spotlight. *Family Law Quarterly, 29,* 741-774.

Emery, R. E. (1982). Interparental conflict and the children of discord and divorce. *Psychological Bulletin, 92,* 310-330.

Emery, R. E. (1988). *Marriage, divorce, and children's adjustment.* Thousand Oaks, CA: Sage.

Emery, R. E. (1989). Family violence. *American Psychologist, 44,* 321-328.

Emery, R. E. (1992). Family conflict and its developmental implications: A conceptual analysis of deep meanings and systemic processes. C. U. Shantz & W. W. Hartup (Ed.), *Conflict in child and adolescent development* (s. 270-297). Londra: Cambridge University Press.

Emery, R. E. (1994). *Renegotiating family relationships: Divorce, child custody, and mediation.* New York: Guilford.

Emery, R. E. (1995). Divorce mediation: Negotiating agreements and renegotiating relationships. *Family Relations, 44,* 377-383.

Emery, R. E. & Coiro, M. J. (1997). Some costs of coping: Stress and distress among children from divorced families. D. Cicchetti & S. L. Toth (Ed.), *Rochester symposium on developmental psychopathology: The effects of trauma on developmental process* (8. Cilt, s. 435-462). Rochester, NY: University of Rochester Press.

Emery, R. E., Fincham, F. F. & Cummings, M. (1992). Parenting in context: Systemic thinking about parental conflict and its influence on children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 60,* 909-912.

Emery, R. E. & Forehand, R. (1994). Parental divorce and children's well-being: A focus on resilience. R. J. Haggerty, L. Sherrod, N. Garmezy & M. Rutter (Ed.), *Risk and resilience in children* (s. 64-99). Londra: Cambridge University Press.

Emery, R. E., Joyce, S. A. & Fincham, F. D. (1987). The assessment of marital and child problems. K. D. O'Leary (Ed.), *Assessment of marital discord* (s. 223-262). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Emery, R. E., Kitzmann, K. M. & Aaron, J. (1998). *Mothers' antisocial behavior before marriage and children's antisocial behavior after divorce.* Yayımlanmamış taslak, Virginia Üniversitesi.

Emery, R. E., Kitzmann, K. M. & Waldron, M. Psychological interventions for separated and divorced families. E. Mavis Hetherington (Ed.), *Coping with divorce, single parenting, and remarriage: A risk and resiliency perspective.* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Emery, R. E., Laumann-Billings, L., Waldron, M. & Sbarra, D. (1998). *Twelve-year follow-up of mediated and litigated child custody disputes.* Yayımlanmamış taslak, Virginia Üniversitesi.

Emery, R. E., Matthews, S. & Kitzmann, K. (1994). Child custody mediation and litigation: Parents' satisfaction and functioning a year after settlement. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62,* 124-129.

Emery, R. E., Matthews, S. & Wyer, M. M. (1991). Child custody mediation and litigation: Further evidence on the differing views of mothers and fathers. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 59,* 410-418.

Emery, R. E. & O'Leary, K. D. (1984). Marital discord and child behavior problems in a nonclinic sample. *Journal of Abnormal Child Psychology, 12,* 411-420.

Emery, R. E. & Rogers, K. C. (1990). The role of behavior therapists in child custody cases. M. Hersen & R. M. Eisler (Ed.), *Progress in behavior modification* (s. 60-89). Newbury Park, CA: Sage.

Emery, R. E. & Tuer, M. (1993). Parenting and the marital relationship. T. Luster & L. Okagi (Ed.), *Parenting: An ecological perspective* (s. 121-148). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Emery, R. E., Weintraub, S. & Neale, J. M. (1982). Effects of marital discord on the school behavior of children of schizophrenic, affectively disordered, and normal parents. *Journal of Abnormal Child Psychology, 10,* 215-228.

Emery, R. E. & Wyer, M. M. (1987a). Divorce mediation. *American Psychologist, 42,* 472-480.

Emery, R. E. & Wyer, M. M. (1987b). Child custody mediation and litigation: An experimental evaluation of the experience of parents. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 55,* 179-186.

Emlen, S. T. (1997). The evolutionary study of human family systems. *Social Science Information, 36,* 563-598.

Empey, L. T. (1976). The social construction of childhood, delinquency and social reform. M. Klein (Ed.), *The juvenile justice system.* Beverly Hills, CA: Sage.

Engels, F. (1970). *The origin of the family, private property and the state.* New York: International Publishers. (Özgün eser 1942'de yayımlandı.)

Erel, E. & Burman, B. (1995). Interrelatedness of marital relations and parent-child relations: A meta-analytic review. *Psychological Bulletin, 118,* 108-132.

Erikson, E. H. (1980). *Identity and the life cycle.* New York: Norton. (Özgün eser 1959'da yayımlandı.)

Espenshade, T. J. (1979). The economic consequences of divorce. *Journal of Marriage and the Family, 41,* 615-625.

Farrington, D. P. (1979). Longitudinal research on crime and delinquency. N. Morris & M. Tonry (Ed.), *Criminal justice: An annual review of research* (1. Cilt, s. 289-348). Chicago: University of Chicago Press.

Fauber, R. L., Forehand, R., Thomas, A. M. & Wierson, M. (1990). A mediational model of the impact of marital conflict on adolescent adjustment in intact and divorced families: The role of disrupted parenting. *Child Development, 61,* 1112-1123.

Featherman, D. L. & Hauser, R. M. (1978). *Opportunity and change.* New York: Academic Press.

Fergusson, D. M., Dimond, M. E. & Horwood, L. J. (1986). Childhood family placement history and behaviour problems in 6-year-old children. *Journal of Child Psychiatry and Psychology, 27, 213-226.*

Fergusson, D. M., Horwood, L. J. & Lloyd, M. (1990). The effect of preschool children on family stability. *Journal of Marriage and the Family, 52,* 531-538.

Fincham, F. D., Beach, S. R. H., Harold, G. T. & Osborne, L. N. (1997). Marital satisfaction and depression: Different causal relationships for men and women? *Psychological Science, 8,* 351-357.

Fincham, F. D. & Osborne, L. N. (1993). Marital conflict and children: Retrospect and prospect. *Clinical Psychology Review, 13,* 75-88.

Fine, M. A., McKenry, P. C., Donnelly, B. W. & Voydanoff, P. (1992). Perceived adjustment of parents and children: Variations by family structure, race, and gender. *Journal of Marriage and the Family, 54,* 118-127.

Fine, M. A., Voydanoff, P. & Donnelly, B. W. (1993). Relations between parental control and warmth and child well-being in stepfamilies. *Journal of Family Psychology, 7,* 222-232.

Fineman, M. (1988). Dominant, discourse, professional language, and legal change in child custody decisionmaking. *Harvard Law Review, 101,* 727-774.

Folberg, J. (1991). *Joint custody and shared parenting.* New York: Guilford.

Forehand, R. (1992). Parental divorce and adolescent maladjustment: Scientific inquiry vs. public information. *Behavior Research and Therapy, 30,* 319-327.

Forehand, R., Armistead, L. & David, C. (1997). Is adolescent adjustment following parental divorce a function of predivorce adjustment? *Journal of Abnormal Child Psychology, 25,* 157-164.

Forehand, R., Armistead, L. & Klein, K. (1995). Children's school performance: The roles of interparental conflict and divorce. B. A. Ryan, G. R. Adams, T. P. Gullotta, R. P. Weissberg & R. L. Hampton (Ed.), *The family-school connection: Theory and practice* (s. 250-269). Thousand Oaks, CA: Sage.

Forehand, R., McCombs, A., Long, N., Brody, G. & Fauber, R. (1988). Early adolescent adjustment to recent parental divorce: The role of interparental conflict and adolescent sex as mediating variables. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 56,* 624-627.

Forehand, R., Neighbors, B., Devine, D. & Armistead, L. (1994). Interparental conflict and parental divorce: The individual, relative, and interactive effects on adolescents across four years. *Family Relations, 43,* 387-393.

Forehand, R., Thomas, A. M., Wierson, M., Brody, G. & Fauber, R. (1990). Role of maternal functioning and parenting skills in adolescent functioning following parental divorce. *Journal of Abnormal Psychology, 99,* 278-283.

Forgatch, M. S. & DeGarmo, D. S. (1998). *Promoting boys' academic outcomes: An effective parent training program for divorcing mothers.* Yayımlanmamış taslak. Oregon Social Learning Center, Eugene.

Fox, G. L. & Kelly, R. F. (1995). Determinants of child custody arrangements at divorce. *Journal of Marriage and the Family, 57,* 693-708.

Freed, D. J. & Walker, T. B. (1986). Family law in the fifty states: An overview. *Family Law Quarterly, 19,* 331-411.

Freed, D. J. & Walker, T. B. (1991). Family law in the fifty states: An overview. *Family Law Quarterly, 24,* 309-406.

Furstenberg, F. F. (1987). The new extended family: The experience of parents and children after remarriage. K. Pasley & M. Ihinger-Tallman (Ed.), *Remarriage and stepparenting: Current research and theory* (s. 42-61). New York: Guilford.

Furstenberg, F. F., Morgan, S. & Allison, P. (1987). Paternal participation and children's well-being after marital dissolution. *American Psychological Review, 52,* 695-701.

Furstenberg, F. F. & Nord, C. W. (1985). Parenting apart: Patterns of childrearing after marital disruption. *Journal of Marriage and the Family, 47,* 893-904.

Furstenberg, F. F., Peterson, J. L., Nord, C. W. & Zill, N. (1983). The life course of children of divorce: Marital disruption and parental contact. *American Sociological Review, 48,* 656-668.

Furstenberg, F. F. & Spanier, G. B. (1984). *Recycling the family: Remarriage after divorce.* Beverly Hills, CA: Sage.

Furstenberg, F. F. & Teitler, J. O. (1994). Reconsidering the effects of marital disruption: What happens to children of divorce in early adulthood? *Journal of Family Issues, 15,* 173-190.

Garfinkel, I. (1994). The child support revolution. *American Economic Review, 84,* 81-85.

Garfinkel, I., McLanahan, S. & Robins, P. (1994). *Child support and child well-being.* Washington, DC: Urban Institute.

Garfinkel, I., Melli, M. S. & Robertson, J. G. (1994). Child support orders: A perspective on reform. *The Future of Children, 4,* 84-100.

Garrison, M. (1996). How do judges decide divorce cases? An empirical analysis of discretionary decision making. *North Carolina Law Review, 74,* 401-552.

Glendon, M. A. (1980). Modern marriage law and its underlying assumptions: The new marriage and the new property. *Family Law Quarterly, 13,* 441-460.

Glenn, N. D. (1997). A reconsideration of the effect of no-fault divorce on divorce rates. *Journal of Marriage and the Family, 59,* 1023-1025.

Glenn, N. D. & Kramer, K. B. (1987). The marriages and divorces of the children of divorce. *Journal of Marriage and the Family, 49,* 811-825.

Glenn, N. D. & McLanahan, S. (1982). Children and marital happiness: A further specification of the relationship. *Journal of Marriage and the Family, 44,* 63-72.

Glick, P. C. (1984). How American families are changing. *American Demographics, 6,* 20-27.

Glueck, S. & Glueck, E. (1950). *Unraveling juvenile delinquency.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Goldstein, H. S. (1984). Parental composition, supervision, and conduct problems in youths 12 to 17 years old. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 23,* 679-684.

Goldstein, J., Freud, A. & Solnit, A. J. (1973). *Beyond the best interests of the child.* New York: Free Press.

Gotlib, I. H. & McCabe, S. B. (1990). Marriage and psychopathology. F. Fincham & T. Bradbury (Ed.), *The psychology of marriage* (s. 226-257). New York: Guilford.

Greenberg, E. F. & Nay, W. R. (1982). The intergenerational transmission of marital instability reconsidered. *Journal of Marriage and the Family, 44,* 335-347.

Grillo, T. (1991). The mediation alternative: Process dangers for women. *Yale Law Journal, 100,* 1545-1610.

Grossberg, M. (1985). *Governing the hearth.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Groeneveld, L. P., Hannan, M. T. & Tuma, N. B. (1983). *Marital stability: SIME/DIME final report. Part 5.* Menlo Park, CA: SRI International.

Grych, J. H. & Fincham, F. D. (1990). Marital conflict and children's adjustment: A cognitive-contextual framework. *Psychological Bulletin, 108,* 267-290.

Grych, J. & Fincham, F. (1992). Intervention for children of divorce: Toward greater integration of research and action. *Psychological Bulletin, 111,* 434-454.

Halem, L. C. (1981). *Divorce reform.* New York: Free Press.

Harris, T., Brown, G. W. & Bifulco, A. (1986). Loss of parent in childhood and adult psychiatric disorder: The role of lack of adequate parental care. *Psychological Medicine, 16,* 641-659.

Hazan, C. & Shaver, P. R. (1994). Attachment as an organizational framework for research on close relationships. *Psychological Inquiry, 5,* 1-22.

Haurin, R. J. (1992). Patterns of childhood residence and the relationship to young adult outcomes. *Journal of Marriage and the Family, 54,* 846-860.

Healy, J. M., Malley, J. E. & Stewart, A. J. (1990). Children and their fathers after separation. *American Journal of Orthopsychiatry, 60,* 531-543.

Heaton, T. B. (1990). Marital stability throughout the child-rearing years. *Demography, 27,* 55-63.

Hendricks, C. L. (1993-1994). The trend toward mandatory mediation in custody and visitation disputes of minor children: An overview. *Journal of Family Law, 32,* 491-510.

Hernandez, D. J. (1992). *When households continue, discontinue, and form: Current population reports* (U.S. Bureau of the Census, Series P-23, No. 179). Washington, DC: Government Printing Office.

Hernandez, D. J. (1993). *America's children: Resources from family, government, and the economy.* New York: Russell Sage.

Herzog, E. & Sudia, C. E. (1973). Children in fatherless families. B. Caldwell & H. Ricciuti (Ed.), *Review of child development research* (3. Cilt, s. 141-232). Chicago: University of Chicago Press.

Hetherington, E. M. (1972). Effects of parental absence on personality development in adolescent daughters. *Developmental Psychology, 7, 313-326.*

Hetherington, E. M. (1989). Coping with family transitions: Winners, losers, and survivors. *Child Development, 60,* 1-14.

Hetherington, E. M. (1991). Presidential address: Families, lies, and videotapes. *Journal of Research on Adolescence, 1,* 323-348.

Hetherington, E. M. (1993). An overview of the Virginia Longitudinal Study of Divorce and Remarriage with a focus on early adolescence. *Journal of Family Psychology, 7,* 39-56.

Hetherington, E. M., Bridges, M. & Insabella, G. M. (1998). What matters? What does not? Five perspectives on the association between marital transitions and children's adjustment. *American Psychologist, 53,* 167-184.

Hetherington, E. M., Camara, K. A. & Featherman, D. L. (1981). Achievement and intellectual functioning of children in one-parent households. J. Spence (Ed.), *Assessing achievement.* New York: Freeman.

Hetherington, E. M. & Clingempeel, W. G. (1992). Coping with marital transitions. *Monographs of the Society for Research in Child Development* (Seri No. 227), *57,* 1-229.

Hetherington, E. M., Cox, M. & Cox, R. (1978). The aftermath of divorce. J. H. Stevens & M. Matthews (Ed.), *Mother-child, father-child relations* (s. 110-155). Washington, DC: National Association for the Education of Young Children.

Hetherington, E. M., Cox, M. & Cox, R. (1982). Effects of divorce on parents and children. M. Lamb (Ed.), *Nontraditional families* (s. 233-288). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Hetherington, E. M., Cox, M. & Cox, R. (1985). Long-term effects of divorce and remarriage on the adjustment of children. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 24,* 518-530.

Hetherington, E. M. & Jodl, K. M. (1994). Stepfamilies as settings for child development. A. Booth & J. Dunn, *Stepfamilies: Who benefits? Who does not?* (s. 55-80). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Hetherington, E. M. & Stanley-Hagan, M. M. (1997). The effects of divorce on fathers and their children. M. Lamb (Ed.), *The role of the father in child development* (s. 191-211). New York: John Wiley.

Hindelang, M. J., Hirschi, T. & Weis, J. G. (1981). *Measuring delinquency.* Beverly Hills, CA: Sage.

Hines, A. M. (1997). Divorce-related transitions, adolescent development, and the role of the parent-child relationships: A review of the literature. *Journal of Marriage and the Family, 59,* 375-388.

Hodges, W. (1991). *Interventions for children of divorce: Custody, access, and psychotherapy* (2. Baskı). New York: John Wiley.

Howard, K. I., Cornille, T. A., Lyons, J. S., Vessey, J. T., Lueger, R. J. & Saunders, S. M. (1996). Patterns of service utilization. *Archives of General Psychiatry, 53,* 696-703.

Hunter, A. G. & Ensminger, M. E. (1992). Diversity and fluidity in children's living arrangements: Family transitions in an urban Afro-American community. *Journal of Marriage and the Family, 54,* 418-426.

Jayakody, R., Chatters, L. M. & Taylor, R. J. (1993). Family support to single and married African American mothers: The provision of financial, emotional, and child care assistance. *Journal of Marriage and the Family, 55,* 261-276.

Jenkins, J. M. & Smith, M. A. (1990). Factors protecting children living in disharmonious homes. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 29,* 60-69.

Johnston, J. R. (1990). Role diffusion and role reversal: Structural variations in divorced families and children's functioning. *Family Relations, 39,* 405-413.

Johnston, J. R. (1994). High conflict divorces. *The Future of Children, 4,* 165-182.

Johnston, J. R. (1995). Children's adjustment in sole custody compared to joint custody families and principles for custody decision making. *Family and Conciliation Courts Review, 33,* 415-425.

Johnston, J. R., Campbell, E. G. & Mayes, S. S. (1985). Latency children in postseparation and divorce disputes. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 24,* 563-574.

Johnston, J. R., Kline, M. & Tschann, J. (1989). Ongoing postdivorce conflict in families contesting custody: Effects on children of joint custody and frequent access. *American Journal of Orthopsychiatry, 59,* 576-592.

Johnston, J. R. & Roseby, V. (1997). *In the name of the child.* New York: Free Press.

Kalter, N. (1990). *Growing up with divorce.* New York: Free Press.

Kalter, N., Riemer, B., Brickman, A. & Chen, J. W. (1985). Implications of parental divorce for female development. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 24,* 538.

Keith, V. M. & Finlay, B. (1988). The impact of parental divorce on children's educational attainment, marital timing, and likelihood of divorce. *Journal of Marriage and the Family, 50,* 797-809.

Kelly, J. B. (1989). Mediated and adversarial divorce: Respondents' perceptions of their processes and outcomes. *Mediation Quarterly, 24,* 71-88.

Kelly, J. B. (1991). Parent interaction after divorce: Comparison of mediated and adversarial divorce processes. *Behavioral Sciences and the Law, 9,* 387-398.

Kelly, J. B. & Duryee, M. A. (1992). Women's and men's views of mediation in voluntary and mandatory mediation settings. *Family and Conciliation Courts Review, 30,* 34-49.

Kempton, T., Armistead, L., Wierson, M. & Forehand, R. (1991). Presence of a sibling as a potential buffer following parent divorce: An examination of young adolescents. *Journal of Clinical Child Psychology, 20,* 434-438.

King, V. (1994). Nonresident father involvement and child well-being: Can dads make a difference? *Journal of Family Issues, 15,* 78-96.

Kitson, G. C. & Langlie, J. D. (1984). Couples who file for divorce but change their minds. *American Journal of Orthopsychiatry, 54,* 469-489.

Kitzmann, K. M. & Emery, R. E. (1994). Child and family coping one year after mediated and litigated child custody disputes. *Journal of Family Psychology, 8,* 150-157.

Kline, M., Tschann, J. M., Johnston, J. R. & Wallerstein, J. S. (1989). Children's adjustment in joint and sole physical custody families. *Developmental Psychology, 25,* 430-438.

Kubler-Ross, E. (1969). *On death and dying.* New York: Macmillan.

Kulka, R. A. & Weingarten, H. (1979). The long-term effects of parental divorce in childhood on adult adjustment. *Journal of Social Issues, 35,* 50-78.

Kurdek, L. A. (1988). A one-year follow-up study of children's divorce adjustment, custodial mothers' divorce adjustment, and post-divorce parenting. *Journal of Applied Developmental Psychology, 9,* 315-328.

Kurdek, L. A. & Berg, B. (1987). Children's beliefs about parental divorce scale: Psychometric characteristics and concurrent validity. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 55,* 712-718.

Kurdek, L. A., Fine, M. A. & Sinclair, R. J. (1995). School adjustment of sixth graders: Parenting transitions, family climate, and peer norm effects. *Child Development, 66,* 430-445.

La Fortune, K. A. & Carpenter, B.N. Custody evaluations: A survey of mental health professionals. *Behavioral Sciences and the Law.*

Lahey, B. B., Hartdagen, S. E., Frick, P. J., McBurnett, K., Connor, R. & Hynd, G. W. (1988). Conduct disorder: Parsing the confounded relations to parental divorce and antisocial personality. *Journal of Abnormal Psychology, 97,* 334-337.

Lamb, M. E. (1997). *The role of the father in child development* (3. Baskı). New York: John Wiley.

Landsman, K. J. & Minow, M. L. (1978). Lawyering for the child: Principles of representation in custody and visitation disputes arising from divorce. *Yale Law Journal, 87,* 1126-1190.

Laumann-Billings, L. L. & Emery, R. E. (1998). *Young adults' painful feelings about parental divorce.* Yayımlanmamış taslak, Virginia Üniversitesi.

Leary, T. (1957). *Interpersonal diagnosis of personality.* New York: Ronald Press.

Lee, C. M., Picard, M. & Blain, M. D. (1994). A methodological and substantive review of intervention outcome studies for families undergoing divorce. *Journal of Family Psychology, 8,* 3-15.

Levitin, T. E. (1979). Children of divorce. *Journal of Social Issues, 35,* 1-25.

Luepnitz, D. A. (1982). *Child custody: A study of families after divorce.* Lexington, MA: Lexington Books.

Maccoby, E. E. & Martin, J. A. (1983). Socialization in the context of the family: Parent-child interaction. E. M. Hetherington (Ed.), *Handbook of child psychology* (4. Baskı., 4. Cilt, s. 1-102.) New York: John Wiley.

Maccoby, E. E. & Mnookin, R. H. (1992). *Dividing the child: Social and legal dilemmas of custody.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

MacKinnon, C. E., Brody, G. H. & Stoneman, Z. (1982). The effects of divorce and maternal employment on the home environments of preschool children. *Child Development, 53,* 1392-1399.

McAdoo, H. P. (1988). *Black families* (2. Baskı). Newbury Park, CA: Sage.

McCord, J., McCord, W. & Thurber, E. (1962). Some effects of paternal absence on male children. *Journal of Abnormal and Social Psychology, 64,* 361-369.

McGue, M. & Lykken, D. T. (1992). Genetic influence on risk of divorce. *Psychological Science, 3,* 368-373.

McHenry, P. C., Herrman, M. S. & Weber, R. E. (1978). Attitudes of attorneys toward divorce issues. *Conciliation Courts Review, 16,* 11-17.

McKnight, M. (1991). Issues and trends in the law of joint custody. J. Folberg (Ed.), *Joint custody and shared parenting* (s. 209-217). New York: Guilford.

McLanahan, S. S. (1997). Parent absence or poverty: Which matters more? G. J. Duncan & J. Brooks-Gunn (Ed.), *Consequences of growing up poor* (s. 35-48). New York: Russell Sage.

McLanahan, S. S. & Bumpass, L. (1988). Intergenerational consequences of family disruption. *American Journal of Sociology, 94,* 130-152.

McLanahan, S. & Sandefur, G. (1994). *Growing up with a single parent: What hurts, what helps.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Meehl, P. E. & Rosen, A. (1955). Antecedent probability and the efficiency of psychometric signs, patterns, or cutting scores. *Psychological Bulletin, 52,* 194-216.

Melli, M. S., Brown, P. R. & Cancian, M. (1997). Child custody in a changing world: A

study of postdivorce arrangements in Wisconsin. *University of Illinois Law Review, 49,* 773-800.

Meyer, D. R. & Garasky, S. (1993). Custodial fathers: Myths, realities, and child support policy. *Journal of Marriage and the Family, 55,* 73-89.

Minuchin, S. (1974). *Families and family therapy.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Minuchin, P. (1985). Families and individual development: Provocations from the field of family therapy. *Child Development, 56,* 289-302.

Minuchin, S., Baker, L., Rosman, B. L., Liebman, R., Milman, L. & Todd, T. G. (1975). A conceptual model of psychosomatic illness in children: Family organization and family therapy. *Archives of General Psychiatry, 32,* 1031-1038.

Mnookin, R. H. (1975). Child-custody adjudication: Judicial functions in the face of indeterminancy. *Law and Contemporary Problems, 88,* 226-293.

Moffit, T. E. (1993). Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: A developmental taxonomy. *Psychological Review, 100,* 674-701.

Monahan, S. C., Buchanan, C. M., Maccoby, E. E. & Dornbusch, S. M. (1993). Sibling differences in divorced families. *Child Development, 64,* 152-168.

Morrison, D. R. & Cherlin, A. J. (1995). The divorce process and young children's well-being: A prospective analysis. *Journal of Marriage and the Family, 57,* 800-812.

Mott, F. L. (1990). When is a father really gone? Paternal-child contact in father-absent homes. *Demography, 27,* 499-517.

Mott, F. L., Kowaleski-Jones, L. & Menaghan, E. G. (1997). Parental absence and child behavior: Does a child's gender make a difference? *Journal of Marriage and the Family, 59,* 103-118.

Mueller, C. & Pope, H. (1977). Marital instability: A study of its transmission between generations. *Journal of Marriage and the Family, 39,* 83-93.

Myer, D. R. & Bartfeld, J. (1996). Compliance with child support orders in divorce cases. *Journal of Marriage and the Family, 58,* 201-212.

Myer, D. R., Bartfeld, J., Garfinkel, I. & Brown, P. (1996). Child support reform: Lessons from Wisconsin. *Family Relations, 45,* 11-18.

Myer, D. R. & Garasky, S. (1993). Custodial fathers: Myths, realities, and child support policy. *Journal of Marriage and the Family, 55,* 73-89.

Nakonezny, P. A., Shull, R. D. & Rodgers, J. L. (1995). The effect of no-fault divorce law on the divorce rate across the 50 states and its relation to income, education, and religiosity. *Journal of Marriage and the Family, 57,* 477-488.

National Center for Health Statistics. (1995). Advance report of final divorce statistics, 1989 and 1990. *Monthly Vital Statistics Report, 43(9),* Ek. Hyattsville, Maryland: Robert E. Emery.

National Center for Health Statistics. (1996). Births, marriages, divorces, and deaths for 1995. *Monthly Vital Statistics Report, 44(* 12). Hyattsville, Maryland: Robert E. Emery.

National Center for Health Statistics. (1997). Births and deaths: United States, July 1995-June 1996. *Monthly Vital Statistics Report, 45(10), Ek 2.* Hyattsville, Maryland: Robert E. Emery.

National Instititute for Child Support Enforcement (NICSE), (1986). *History and fundamentals of child support enforcement* (2. Baskı). Washington, DC: Government Printing Office.

Newcomer, S. & Udry, J. R. (1987). Parental marital status effects on adolescent sexual behavior. *Journal of Marriage and the Family, 49,* 235-240.

Nichols-Casebolt, A. (1986). The economic impact of child support reform on the poverty

status of custodial and noncustodial families. *Journal of Marriage and the Family, 48,* 875-880.

Nye, F. I. (1957). Child adjustment in broken and in unhappy unbroken homes. *Marriage and Family Living, 19,* 356-360.

O'Brien, M., Margolin, G. & John, R. S. (1995). Relation among marital conflict, child coping, and child adjustment. *Journal of Clinical Child Psychology, 24,* 346-361.

O'Connell, M. & Rogers, C. C. (1984). Out-of-wedlock births, premarital pregnancies and their effect on family formation and dissolution. *Family Planning Perspectives, 16,* 157-162.

Oldham, J. T. (1997). ALI Principles of family dissolution: Some comments. *University of Illinois Law Review, 49,* 801-831.

Oltmanns, T. O. & Emery, R. E. (1998). *Abnormal psychology* (2. Baskı). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall.

Orthner, D., Brown, R. & Fergusson, D. (1976). Single-parent fatherhood: An emerging family life style. *Family Coordinator, 25,* 429-437.

Otto, R. K. & Butcher, J. N. (1995). Computer-assisted psychological assessment in child custody evaluations. *Family Law Quarterly, 29,* 79-96.

Parke, R. D. (1996). *Fatherhood.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Parsons, T. (1968). The stability of the American family system. N. W. Bell & E. F. Vogel (Ed.), *A modern introduction to the family.* New York: Free Press.

Patterson, G. R. (1982). *Coercive family processes.* Eugene, OR: Castalia.

Patterson, G. R., De Baryshe, B. & Ramsey, E. (1989). A developmental perspective on antisocial behavior. *American Psychologist, 44,* 329-335.

Pedro-Carroll, J. (1996). The children of divorce intervention program: Fostering resilient outcomes for school-aged children. G. Albee & T. Gullotta (Ed.), *Primary prevention works, Vol. 6: Issues in children's and families' lives* (s. 213-238). Newbury Park, CA: Sage.

Pedro-Carroll, J. & Alpert-Gillis, L. (1997). Preventative interventions for children of divorce: A developmental model for 5- and 6 year-old children. *Journal of Primary Prevention, 18,* 5-23.

Pedro-Carroll, J., Sutton, J. & Black, A. (1993). *The Children of Divorce Intervention Program: Preventive outreach to early adolescence (Final Report).* Rochester, NY: Rochester Mental Health Association.

Pedro-Carroll, J., Alpert-Gillis, L. & Cowen, E. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *Journal of Primary Prevention, 13,* 115-130.

Pedro-Carroll, J. L. & Cowen, E. L. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An investigation of the efficacy of a school-based prevention program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 53,* 603-611.

Pedro-Carroll, J. L. & Cowen, E. L. (1987). The Children of Divorce Intervention Program: Implementation and evaluation of a time limited group approach. J. P. Vincent (Ed.), *Advances in family intervention, assessment, and theory* (4. Cilt, s. 281-308). Greenwich, CT: JAI.

Pedro-Carroll, J. L., Cowen, E. L., Hightower, A. D. & Guare, J. C. (1986). Preventive intervention with latency-aged children of divorce: A replication study. *American Journal of Community Psychology, 14,* 277-290.

Peterson, J. L. & Zill, N. (1986). Marital disruption, parent-child relationships, and behavior problems in children. *Journal of Marriage and the Family, 48,* 295-307.

Phear, W. P. C., Beck, J. C., Hauser, B. B., Clark, S. C. & Whitney, R. A. (1984). An em-

pirical study of custody agreements: Joint versus sole legal custody. J. Folberg (Ed.), *Joint custody and shared parenting* (s. 142-156). Washington, DC: Bureau of National Affairs.

Pirog-Good, M. A. (1993). Child support guidelines and the economic well-being of children in the United States. *Family Relations, 42,* 453-462.

Plateris, A. (1974). *100 years of marriage and divorce statistics, 1867-1967: Vital and health statistics.* (Series 21, No. 24, DHEW Pub. No. HRA 74-1902, Health Resources Administration) Washington. U.S. Government Printing Office.

Plomin, R. & McClearn, G. E. (1993). *Nature, nurture, and psychology.* Washington, DC: American Psychological Association.

Plomin, R., Reiss, D., Hetherington, E. M. & Howe, G. W. (1994). Nature and nurture: Genetic contributions to measures of family environment. *Developmental Psychology, 30,* 32-43.

Pope, H. & Mueller, C. W. (1979). The intergenerational transmission of marital instability: Comparisons by race and sex. G. Levinger & O. C. Moles (Ed.), *Divorce and separation.* New York: Basic Books.

Popenoe, D. (1993). American family decline, 1960-1990: A review and appraisal. *Journal of Marriage and the Family, 55,* 527-555.

Power, M. J., Ash, P. M., Schoenberg, E. & Sorey, E. C. (1974). Delinquency and the family. *British Journal of Social Work, 4,* 17-18.

Rembar, J., Novick, J. & Kalter, N. (1982). Attrition among families of divorce: Patterns in an outpatient psychiatric population. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry, 21,* 409-413.

Roman, M. & Haddad, W. (1978). *The disposable parent: The case for joint custody.* New York: Holt, Rinehart & Winston.

Rutter, M. (1981). *Maternal deprivation reassessed* (2. Baskı). Harmondsworth, UK: Penguin.

Rutter, M. (1995). Clinical implications of attachment concepts: Retrospect and prospect. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 36,* 549-571.

Rutter, M. & Giller, H. (1983). *Juvenile delinquency: Trends and perspectives.* New York: Guilford.

Sandefur, G. D., McLanahan, S. & Wojtkiewicz, R. A. (1992). The effects of parental marital status during adolescence on high school graduation. *Social Forces, 71,* 103-121.

Santrock, J. W. & Warshak, R. A. (1979). Father custody and social development in boys and girls. *Journal of Social Issues, 35,* 112-135.

Scanzoni, J. (1979). A historical perspective on husband-wife bargaining power and marital dissolution. G. Levinger & O. C. Moles (Ed.), *Divorce and separation* (s. 20-36). New York: Basic Books.

Schneider, C. E. (1985). Moral discourse and the transformation of American family law. *Michigan Law Review, 83,* 1803-1880.

Scott, E. S. (1992). Pluralism, parental preference, and child custody. *California Law Review, 80,* 615-172.

Scott, E. S. & Derdeyn, A. P. (1984). Rethinking joint custody. *Ohio State Law Journal, 45,* 455-474.

Seltzer, J. A. (1990). Legal and physical custody arrangements in recent divorces. *Social Sciences Quarterly, 71,* 250-266.

Seltzer, J. A. (1991). Relationships between fathers and children who live apart: The father's role after separation. *Journal of Marriage and the Family, 53,* 79-101.

Seltzer, J. A. & Bianchi, S. M. (1988). Children's contact with absent parents. *Journal of Marriage and the Family, 50,* 663-677.

Seltzer, J. A. & Brandreth, Y. (1994). What fathers say about involvement with children after separation. *Journal of Family Issues, 15,* 49-77.

Seltzer, J. A. & Garfinkel, I. (1990). Inequality in divorce settlements: An investigation of property settlements and child support awards. *Social Science Research, 19,* 82-111.

Shaw, D. S. & Emery, R. E. (1987). Parental confict and other correlates of the adjustment of school age children whose parents have separated. *Journal of Abnormal Child Psychology, 15,* 269-281.

Shaw, D. S., Emery, R. E. & Tuer, M. D. (1993). Parental functioning and children's adjustment in families of divorce: A prospective study. *Journal of Abnormal Child Psychology, 21,* 119-134.

Shiller, V. M. (1986). Joint versus maternal custody for families with latency age boys: Parent characteristics and child adjustment. *American Journal of Orthopsychiatry, 56,* 486-489.

Simons, R. L. & Beaman, J. (1996). Father's parenting. R. L. Simons (Ed.), *Understanding differences between divorced and intact families* (s. 95-104). Thousand Oaks, CA: Sage.

Simons, R. L. & Johnson, C. (1996). Mother's parenting. R. L. Simons (Ed.), *Understanding differences between divorced and intact families* (s. 81-94). Thousand Oaks, CA: Sage.

Simons, R. L., Whitbeck, L. B., Beaman, J. & Conger, R. D. (1994). The impact of mothers' parenting, involvement by nonresidential fathers, and parental conflict on the adjustment of adolescent children. *Journal of Marriage and the Family, 56,* 356-374.

Sloman, L., Gardner, R. & Price, J. (1989). Biology of family systems and mood disorders. *Family Process, 28,* 387-398.

Smock, P. J. (1993). The economic costs of marital disruption for young women over the past two decades. *Demography, 30,* 353-371.

Smock, P. J. (1994). Gender and the short-run economic consequences of marital disruption. *Social Forces, 73,* 243-262.

Spanier, G. B. & Anderson, E. A. (1979). The impact of the legal system on adjustment to marital separation. *Journal of Marriage and the Family, 41,* 605-613.

Sprenkle, D. H. & Storm, C. L. (1983). Divorce therapy outcome research: A substantive and methodological review. *Journal of Marital and Family Therapy, 10,* 239-258.

Steinhausen, H., von Aster, S. & Gobel, D. (1987). Family composition and child psychiatric disorders. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 26,* 242-247.

Stewart, A. J., Copeland, A. P., Chester, N. L., Malley, J. E. & Barenbaum, N. B. (1997). *Separating together: How divorce transforms families.* New York: Guilford.

Stolberg, A. L. & Anker, J. M. (1984). Cognitive and behavioral changes in children resulting from parental divorce and consequent environmental changes. *Journal of Divorce,* 7, 23-41.

Stolberg, A. & Cullen, P. (1983). Preventative interventions for families of divorce: The Divorce Adjustment Project. L. A. Kurdek (Ed.), *New directions in child development: Vol. 19. Children and divorce* (s. 71-81). San Francisco: Jossey-Bass.

Stolberg, A. L., Cullen, P. M. & Garrison, K. M. (1982). Divorce Adjustment Project: Preventive programming for children of divorce. *Journal of Preventive Psychiatry, 1,* 365-368.

Stolberg, A. L. & Garrison, K. M. (1985). Evaluating a primary prevention program for children of divorce: The Divorce Adjustment Project. *American Journal of Community Psychology, 13,* 111-124, 387-398.

Stolberg, A. & Mahler, J. (1994). Enhancing treatment gains in a school-based intervention

for children of divorce through skill training, parental involvement, and transfer procedures. *Journal of Consulting and Clinical Psychology, 62,* 147-156.

Sullivan, H. S. (1953). *The interpersonal theory of psychiatry.* New York: Norton.

Sweet, J. A. & Bumpass, L. L. (1987). *American families and households.* New York: Russell Sage.

Tennant, C., Bebbington, P. & Hurry, J. (1980). Parental death in childhood and risk of adult depressive disorders: A review. *Psychological Medicine, 10,* 289-299.

Thompson, R. A. (1994). The role of the father after divorce. *The Future of Children, 4,* 210-235.

Thomson, E. (1994). "Settings" and "development" from a demographic point of view. A. Booth & J. Dunn (Ed.), *Stepfamilies: Who benefits? Who does not?* (s. 89-96). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Thomson, E., Hanson, T. L. & McLanahan, S. S. (1994). Family structure and child well-being: Economic resources vs. parental behaviors. *Social Forces, 73,* 221-242.

Thomson, E., McLanahan, S. S. & Curtin, R. B. (1992). Family structure, gender, and parent socialization. *Journal of Marriage and the Family, 54,* 368-378.

Thornton, A. (1977). Children and marital stability. *Journal of Marriage and the Family, 39,* 531-540.

Tuckman, J. & Regan, R. A. (1966). Intactness of the home and behavioral problems in children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry,* 7, 225-233.

Tuer, M. (1995). *Mother-daughter relations in divorced families: Parentification and internalizing and relationship problems.* Yayımlanmamış doktora tezi, University of Virginia.

U.S. Bureau of the Census. (1992). Marriage, divorce, and remarriage in the 1990's. *Current Population Reports* (P23-180). Washington, DC: Government Printing Office.

U.S. Bureau of the Census. (1995). Child support for custodial mothers and fathers: 1991. *Current Population Reports* (P60-187). Washington, DC: Government Printing Office.

U.S. Bureau of the Census. (1996a). Marital status and living arrangements, Mart 1994. *Current Population Reports* (P20-484). Washington, DC: Government Printing Office.

U.S. Bureau of the Census. (1996b). Marital status and living arrangements, Mart 1995. *Current Population Reports* (P20-491). Washington, DC: Government Printing Office.

Vaden-Kiernan, N., Ialongo, N. S., Pearson, J. & Kellam, S. (1995). Household family structure and children's aggressive behavior: A longitudinal study of urban elementary school children. *Journal of Abnormal Child Psychology, 23,* 553-568.

Vuchinich, S., Emery, R. E. & Cassidy, J. (1988). Family members as third parties in dyadic family conflict: Strategies, alliances, and outcomes. *Child Development, 59,* 1293-1302.

Vuchinich, S., Hetherington, E. M., Vuchinich, R. A. & Clingempeel, W. G. (1991). Parent-child interaction and gender differences in early adolescents' adaptation to stepfamilies. *Developmental Psychology, 27,* 618-626.

Wadsworth, J. (1979). *Roots of delinquency.* New York: Barnes & Noble/Harper & Row.

Wadsworth, J., Burnell, Taylor, B. & Butler, N. (1985). The influence of family type on children's behaviour and development at five years. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 26,* 245-254.

Wahler, R. G. (1980). The insular mother: Her problems in parent-child treatment. *Journal of Applied Behavior Analysis, 13,* 207-219.

Waite, L. J., Haggstrom, G. W. & Kanouse, D. E. (1985). The consequences of parenthood for the marital stability of young adults. *American Sociological Review, 50,* 850-857.

Waite, L. J. & Lillard, L. A. (1991). Children and marital disruption. *American Journal of Sociology, 96,* 930-953.

Wallerstein, J. S. & Blakeslee, S. (1989). *Second chances: Men, women, and children a decade after divorce.* New York: Ticknor & Fields.

Wallerstein, J. S. & Kelly, J. B. (1980). *Surviving the breakup: How children actually cope with divorce.* New York: Basic Books.

Warshak, R. A. (1986). Father-custody and child development: A review and analysis of psychological research. *Behavioral Sciences and the Law, 4,* 185-202.

Weber, J. A. & Fournier, D. G. (1985). Family support and a child's adjustment to death. *Family Relations, 34,* 43-49.

Weiss, R. S. (1979). Growing up a little faster: The experience of growing up in a single-parent household. *Journal of Social Issues, 35,* 97-111.

Weitzman, L. J. (1985). *The divorce revolution.* New York: Free Press.

White, L. K. & Booth, A. (1985). The quality and stability of remarriage: The role of stepchildren. *American Sociological Review, 50,* 689-698.

Wilson, M. N. (1989). Child development in the context of the black extended family. *American Psychologist, 44,* 380-385.

Wineberg, H. (1992). Childbearing and dissolution of the second marriage. *Journal of Marriage and the Family, 54,* 879-887.

Wolchik, S. A., Braver, S. L. & Sandler, I. W. (1985). Maternal versus joint custody: Children's post-separation experiences and adjustment. *Journal of Clinical Child Psychology, 14,* 5-10.

Wolchik, S. A., Fenaughty, A. M. & Braver, S. L. (1996). Residential and nonresidential parents' perspectives on visitation problems. *Family Relations, 45,* 230-237.

Wolchik, S. A., Ramirez, R., Sandler, I. N., Fisher, J. L., Organista, P. B. & Brown, C. (1993). Inner-city, poor children of divorce: Negative divorce-related events, problematic beliefs, and adjustment problems. *Journal of Divorce and Remarriage, 19,* 1-19.

Wolchik, S. A., West, S. G., Westover, S., Sandler, I. N., Martin, A., Lustig, J., Tein, J. & Fisher, J. (1993). The Children of Divorce parenting intervention: Outcome evaluation of an empirically based program. *American Journal of Community Psychology, 21,* 293-331.

Wong, Y. I., Garfinkel, I. & McLanahan, S. (1993). Single-mother families in eight countries. *Social Science Review, 67,* 177-197.

Zaslow, M. J. (1988). Sex differences in children's response to parental divorce: 1. Research methodology and postdivorce family forms. *American Journal of Orthopsychiatry, 58,* 355-378.

Zill, N. (1978, Şubat). *Divorce, marital happiness and the mental health of children: Findings from the FCD national survey of children.* Paper presented at the NIMH Workshop on Divorce and Children, Bethesda, Maryland.

Zill, N. D. (1988). Behavior, achievement, and health problems among children in stepfamilies: Findings from a national survey of child health. E. M. Hetherington & J. D. Arasteh (Ed.), *Impact of divorce, single parenting, and stepparenting on children* (s. 325-368). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Zill, N. D. (1995). Family change and student achievement: What we have learned, what it means for schools. A. Booth & J. Dunn (Ed.), *Family-school links: How do they affect educational outcomes?* Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Zill, N., Morrison, D. R. & Coiro, M. J. (1993). Long-term effects of parental divorce on parent-child relationships, adjustment, and achievement in young adulthood. *Journal of Family Psychology, 7,* 91-103.

Zill, N. & Schoenborn, C. A. (1990). *Developmental, learning, and emotional problems: Health of our nation's children. United States, 1988: Advance data from vital and health statistics,* No. 190. Hyattsville, Maryland: National Center for Health Statistics.

Zimiles, H. & Lee, V. E. (1991). Adolescent family structure and educational progress. *Developmental Psychology, 27,* 314-320.

DİZİN

Aaron, J. 55, 114
Achenbach, T. M. 57
açıklayıcı-otoriter ebeveynlik 95, 97, 111, 124
Aghajanian, A. 171
agresyon 62
ahlaki gelişim 54
Ahrons, C. R. 101
aile
  aile etkileşim örüntüleri 32
  aile hukuku 16, 135, 137, 140
  aile içi şiddet 84, 155
  aile ilişkileri 5, 30, 34, 37-38, 43, 105, 112, 116, 119-121, 133-34, 140, 163, 175
  aile işlevleri 7, 12-13
  aile rolleri 10, 123, 147
  aile sistemleri 6, 115, 133
Ainsworth, M. D. S. 74, 86
akademik yeterlilik 44, 59
"akut stres sendromu" 87
alkol kullanımı 65
Allison, P. 102
Allison, P. D. 45, 76-77, 79
Almanya 53
Alpert-Gillis, L. J. 115, 132
Amato, P. R. 45, 49, 53-54, 57-58, 60, 63, 66, 73, 78-79, 81, 92, 95, 102, 112
Ambert, A. 79
Amerikan Hukuk Enstitüsü 142, 144, 146, 161-163, 165, 171, 173
Amerikan kolonileri 15
Anderson, E. A. 166
Anderson, S. A. 37
Anker, J. M. 133
antisosyal davranışlar 53, 55
antisosyal kişilik bozukluğu 55
antropoloji 7, 11, 26
apati 87
Arditti, J. A. 100
Armistead, L. 59, 72, 79, 115
Ash, P. M. 76
Astone, N. M. 61
aşırı sosyal davranışlar 84
ataerkil aile 10
Avustralya 138
ayrılık sıkıntısı 4, 87, 122

babayla ikamet 24, 91-92, 96
babayla iletişim 4, 24, 97
bağlanma kuramı 67, 74, 86-87
Baker, L. A. 65
Bakmakla Yükümlü Oldukları Çocukları Olan Ailelere Destek 14, 105, 149
Baltes, P. B. 40
Bandura, A. 123
Bane, M. J. 14
Barber, B. L. 58, 62, 65, 102
Barenbaum, N. B. 120
Bartfeld, J. 149
Bartlett, K. 161-163, 165, 170
Batılı aile yapısı 10
Baumrind, D. 121
Baydar, N. 72, 80
Beach, S. R. H. 113
Beaman, J. 101
Bebbington, P. 67
"bebek patlaması" 18, 30
Bell, R. Q. 122
Beller, A. H. 146
Belsky, J. 36
Benjamin, L. S. 122
Benjamin, M. 167
"ben nesli" 18
Berg, B. 51, 76
Bianchi, S. M. 24, 98-99
Bifulco, A. 67
Bilge, B. 8-9
bipolar bozukluk 113
Birleşik Krallık 153
birlikte yaşanan ebeveyn 4, 93, 96, 98
birlikte yaşanmayan ebeveyn 4, 46, 87, 97
biyolojik ebeveyn 22-23, 26, 110-112
Blain, M. D. 128
Blakeslee, S. 45, 51, 77
Block, J. 51, 62,73, 80

Block, J. H. 51, 62, 73, 80
Bloom, B. L. 129
Booth, A. 21, 64, 73, 92, 95, 110
Borrine, M. L. 79
boşanma anlaşmaları 141-42, 147, 152, 160, 163
boşanma arabuluculuğu 81, 128, 134, 166
boşanma araştırmaları 9, 29, 31, 34, 38, 40, 42, 72, 113
boşanma hukuku 6, 15, 104, 117, 136-37, 142, 159, 163, 170, 172
boşanma oranı 8, 17-19, 30, 34, 37
boşanma süreci 3, 42, 69, 128, 130, 134-35, 143-145
Boşanma Uyum Projesi 132-33
Boşanmanın Çocukları Projesi 132
Bowlby, J. 57, 67, 74, 86-87, 122
Boyd-Franklin, N. 30
boylamsal araştırmalar 23, 36, 38, 39
Brandreth, Y. 98, 101
Braver, S. H. 98,
Braver, S. L. 101
Bray, J. H. 111
Brickman, A. 54
Bridges, M. 95
Brinig, M. F. 167
Brody, G. 79, 113
Brody, G. H. 109
Brooks-Gunn, J. 108
Brown, G. W. 67
Brown, N. Y. 79
Brown, P. 149
Brown, P. R. 157, 159
Brown, R. 91
Buchanan, C. M. 82, 91-92, 95-97, 100, 104, 115, 158
Buehler, C. 82
Bumpass, L. L. 19-21, 23, 63, 110, 154
Burger, W. B. 166
Burman, B. 79
Burnell Taylor, B. 53
Burns, A. 18-19, 68, 78
Buss, D. M. 11
Butcher, J. N. 165
Butler, N. 53
Büyük Bunalım 17

Caldwell, R. A. 129
Camara, K. A. 60, 91
Campbell, E. G. 83
Cancian, M. 157, 159
Cannata, K. V. 84
Capaldi, D. M. 55
Carlson, E. A. 74, 86
Carpenter, B. N. 164-65
Cassidy, J. 82
Castro-Martin, T. 110
Chao, W. 57
Chase-Lansdale, P. L. 68, 72, 89
Chen, J. W. 54
Cherlin, A. J. 11, 17-18, 20-21, 51, 68, 72, 80, 110-11
Chess, S. 79
Chester, N. L. 120
cinsel tipleme 54
cinsiyet 11-12, 20-21, 44, 48-50, 59, 62, 70, 73, 78, 80, 84, 92-93, 97, 108, 117, 156, 160, 168
Clarke-Stewart, K. A. 93, 100, 102
Clingempeel, W. G. 110-111
Cohen, H. 79
Coiro, M. J. 12, 30, 46, 50, 88-90
Conger, R. D. 57
Conners, C. K. 57
Copeland, A. P. 120
Cornelius, S. W. 40
Cowan, C. P. 36
Cowan, P. 36
Cowen, E. L. 115, 132
Cox, M. 53, 78, 80, 94
Cox, R. 53, 78, 80, 94
Coyne, J. C. 114
Crook, T. 67
Cullen, P. 131
Cullen, P. M. 133
Cummings, E. M. 54, 79, 81, 82, 83
Cummings, M. 81
Curtin, R. B. 95

çağdaş aile politikası 12
çatışma yoğunluğu 80
çekirdek aile 8, 10-11, 13
çevresel faktörler 64-65
çift terapisi 141
çocuk adalet sistemi 13
çocuk bakımı 5, 8, 10-11, 47, 73-74, 150
çocuk gelişimi 5, 29, 72, 74
çocuk istismarı 155

çocuklara yönelik empati yoksunluğu 85
çocukların psikolojik refahı 34, 47-48, 109
çocuk rehberlik klinikleri 13
çocuk suçları 54
çocuk yetiştirme 2-3, 11-13, 26, 37, 62, 71, 82, 85, 91, 101, 103-104, 125-26, 141-143, 152, 154, 161-62, 167, 172-73

Danimarka 19
David, C. 72
Davies, P. 54, 79
Davies, P. T. 79, 82-83
davranım sorunları 53, 58
davranış genetiği 32
De Baryshe, B. 53
DeGarmo, D. S. 130
Demo, D. H. 8
Depner, C. E. 84
depresyon 44, 52, 55, 57-58, 67-68, 86, 89, 109, 113-14, 130
Derdeyn, A. P. 104, 158-59
Devine, D. 65, 79
dışsallaştırma sorunları 44, 53-56, 59, 95, 108
Dimond, M. E. 79
Doğu Afrika 8
Doherty, W. J. 51, 72, 80
Donnelly, B. W. 25
Donnelly, D. 111, 116
Dornbusch, S. M. 115
Downey, D. B. 92-93
Downey, G. 114
Dudley, J. R. 101
Duncan, G. J. 106, 107, 109, 110, 152-154
Duncan, S. W. 108, 109
Dunlop, R. 68, 78
Dunn, J. 110
Duryee, M. A. 168
duygusal ebeveynleşme 95-96
duygusal sağlık 41, 66-67, 74

ebeveyn çatışması 3, 38, 51, 74, 109, 114, 117, 136, 170
ebeveyn-çocuk ilişkileri 38, 83, 88-90, 93-94, 96- 97, 111, 123, 130, 136
ebeveyn-çocuk-ebeveyn üçgeni 93, 126, 134
ebeveyn eğitimi 129, 131
ebeveyn grupları 129
ebeveyn kaybı 57-58, 67
Eccles, J. S. 58, 62, 65
Eekelaar, J. 15, 137-38
Ehrenberg, M. F. 85
ekonomik eşitsizlik 3
ekonomik refah 80
Eliot, J. 67
Elliott, B. J. 51, 72, 80
Ellis, J. W. 162
Elwood, D. T. 14
Elrod, L. D. 16, 138, 144, 151, 155-157, 160, 164
Elterman, M. F. 85
Emery, R. E. 12, 30, 32, 34, 37, 44, 46, 51-56, 65, 72, 79-83, 85-86, 89, 92-93, 101, 103, 105, 109, 113-14, 119-123, 125, 127-28, 131, 164-170
Emlen, S. T. 111
Empey, L. T. 13
Engels, F. 10
Ensminger, M. E. 116
epidemiyolojik analiz 43
Erel, E. 79
ergenlik 40-41, 48, 55, 61, 64, 66, 78, 95
erken boşanma 39-40, 77
erken cinsellik 64
erken ergenlik 40-41
erken evlilik 64, 66
erken gebelik 66
erken yetişkinlik 63, 66, 89
Erikson, E. H. 123
Espenshade, T. J. 108
eş istismarı 97, 155
eş seçimi 64
etnik azınlıklar 113, 115-16
etnik farklılık 22
etnik gruplar 30, 60, 63
etnisite 30
etolojik yaklaşım 121
evlilikdışı doğum 10, 12, 16, 18-19, 21, 23, 27, 54, 90, 105-106, 113, 137
evlilik doyumu 36-37
evlilik mülkü 144
evlilik öncesi danışmanlık 141
evrimsel psikoloji 11-12
evrimsel teori 12

Farrington, D. P. 56
Fauber, R. 79, 82, 113

Fauber, R. L. 37, 95
Featherman, D. L. 60-61
feministler 167
Fenaughty, A. M. 101
Fergusson, D. 91
Fergusson, D. M. 21, 79
Fincham, F. 79, 127, 131
Fincham, F. D. 34, 54, 81, 83,113
Fincham, F. F. 81, 82
Fine, M. A. 59, 116
Fine, M. D. 111
Fineman, M. 160, 167
Finkelhor, D. 25
Finlay, B. 63
fiziksel velayet 23, 25-26, 85, 97, 103-106, 108, 117, 136-37, 154-55, 157-159, 161-163, 165, 168, 173
Fogas, B. S. 98
Folberg, J. 157-160
Forehand, R. 37, 45-46, 59, 65, 72, 79, 82, 113, 115
Forgatch, M. S. 130
Fournier, D. G. 123
Fox, G. L. 91
Fransa 153
Freed, D. J. 138, 144, 156, 160
Freud, A. 74
Furstenberg, F. F. 21, 24, 26, 45, 69, 72, 76-77, 79-80, 98-102, 111-12

Garasky, S. 24, 96
Gardner, R. 121
Garfinkel, I. 109, 145, 147, 149, 150-51, 153
Garrison, K. M. 132, 133
Garrison, M. 142-43, 145, 152, 171
geç boşanma 39-40
geç ergenlik 40, 66
gelişim teorisi 5
genetik faktörler 32, 65, 114
geniş aile 10, 30, 116
Giller, H. 56
Gjerde, P. 51, 73
Glendon, M. A. 11
Glenn, N. D. 16, 36-37, 63, 140
Glick, P. C. 19-20
Glueck, S. 54
Gobel, D. 53
Goldstein, H. S. 54
Goldstein, J. 74
Gotlib, I. H. 113
gözlemsel ölçümler 35
Graham, J. W. 146
Greenberg, E. F. 65
Grillo, T. 160, 167
Groeneveld, L. P. 14
Grossberg, M. 156
grup terapisi 128
Grych, J. 79, 127, 131
Grych, J. H. 54, 82
Guare, J. C. 132
güvensiz bağlanma 86

Haddad, W. 160
Hadza halkı 8
hafifmeşrep cinsellik 55
Haggstrom, G. W. 20
Halem, L. C. 15, 137-38
Handal, P. J. 79
Hannan, M. T. 14
Hanson, T. L. 109
Harold, G. T. 113
Harris, T. 67
"hassas yaşlar" 156, 160
Haurin, R. J. 63
Hauser, R. M. 61
Hayward, C. 93, 100, 102
Hazan, C. 86
Healy, J. M. 102
Heaton, T. B. 21
Hendricks, C. L. 166
Herrman, M. S. 166
Hernandez, D. J. 10, 106
Herzog, E. 37, 54
Hetherington, E. M. 37-38, 53-54, 60, 64, 76, 78, 88-89, 93-96, 101-102, 110-112
Hightower, A. D. 132
Hindelang, M. J. 55
Hines, A. M. 95
hiperaktivite 56
Hirschi, T. 55
Hispanik Amerikalılar 19, 113
Hodges, W. 127
Hodges, W. F. 129
Hoffman, S. D. 106-107, 110, 152-154
Hopi Yerlileri 8
Horwood, L. J. 21, 79

Howard, K. I. 119
Howe, G. W. 55
Howell, C. T. 57
hukuki çatışma 84
Hunter, A. G. 116
Hunter, M. A. 85
Hurry, J. 67

Ialongo, N. S. 56
Insabella, G. M. 95
Irving, H. H. 167
Isabella, R. A. 36
ıslahevleri 13

içselleştirme sorunları 44, 56-58
ilk evlilik yaşı 19
İran 171
İsveç 19, 153
işbirliği (ebeveynler arası) 3, 82, 84, 117, 125-128, 170
işlevsiz aile iletişimi 73
iştirak nafakası 2, 143, 145, 147-150, 152, 173

Japonya 138
Jenkins, J. M. 115
Jodl, K. M. 111-12
John, R. S. 83
Johnson, C. 114
Johnston, J. R. 80-81, 83, 85, 96, 104, 115, 127
Joyce, S. A. 34, 83

kabile toplumu 8
kadın hareketi 156
Kalter, N. 45, 54, 128
Kanada 138
Kanouse, D. E. 20
kardeş ilişkileri 72, 112-13
Kaufman, G. 8-9
kaygı 4, 27, 44, 51-52, 57-58, 67, 69, 74, 121, 124, 129-30, 132, 155, 160
Keith, B. 49, 53-54, 57-58, 60, 63, 66, 78-79, 95
Keith, T. Z. 100
Keith, V. M. 63
Kellam, S. 56
Kelly, J. B. 37, 51, 58, 75-76, 79, 88, 101, 111, 167-68, 170
Kelly, R. F. 91
Kempton, T. 115
Kern, M. B. 129
Kiernan, K. E. 56, 68, 72
Kiernan, K. K. 72
kimlik çatışması 122-23
King, V. 108
kişilerarası çatışma 86, 130
kişilerarası ilişkilerde kırılganlık 85
kişilik bozuklukları 55, 113, 115
Kitson, G. C. 87
Kitzmann, K. M. 55, 80-81, 114, 127, 167, 170
Klein, K. 59
Kline, M. 85
klinik popülasyon 30
Korn, S. 79
Kowaleski-Jones, L. 53
Kramer, K. B. 63
kronik stres 86
Kubler-Ross, E. 122
Kulka, R. A. 63
Kurdek, L. A. 51, 59, 76
kusur boşanması 16, 31
kültürel çeşitlilik 9

La Fortune, K. A. 164-65
Lahey, B. B. 55
Lamb, M. E. 97
Landsman, K. J. 164
Langlie, J. D. 87
Laumann-Billings, L. L. 52-53, 103, 167
Leary, T. 121
Lee, C. M. 128, 131, 133
Lee, V. E. 59-60
Levitin, T. E. 54
Lillard, L. A. 20-21
Llyod, M. 21
Long, N. 79
Long, P. 65
Loomis, L. S. 73
Luepnitz, D. A. 89, 97
Lykken, D. T. 32, 65-66, 114

Maccoby, E. E. 24-25, 81, 84-85, 94-95, 104, 115, 121, 145-46, 166
MacKinnon, C. E. 109
Mahler, J. 133
Malley, J. E. 102, 120

mal paylaşımı 141, 143-145, 152
Margolin, G. 83
Martin, A. 110
Martin, J. A. 95, 121
Martin, T.C. 63
Matthews, S. 81,167, 169
Mayes, S. S. 83
McAdoo, H. P. 30
McCabe, S. B. 113
McClearn, G. E. 55
McCord, J. 54, 76, 79
McCord, W. 54, 76, 79
McFaddin, S. C. 129
McGue, M. 32, 65-66, 114
McKenry, P. C. 116
McKnight, M. 154
McLanahan, S. 36, 37, 48, 49, 50, 59, 61,79, 108, 116, 153
McLanahan, S. S. 60, 63, 95, 109
Meehl, P. E. 33-34
Melli, M. S. 150-51, 157-159
Menaghan, E. G. 53
Meyer, D. R. 24, 96
Michigan Gelir Dinamikleri Panel Çalışması 107, 153
Miller, Louisa 18, 101
Miller, R. B. 101
Minow, M. L. 164
Minuchin, P. 120
Minuchin, S. 83, 120
miras 10, 144
Mittelman, M. 79
MMPI yalan ölçekleri 35
Mnookin, R. H. 24-25, 81, 84-85, 91, 104, 142, 145- 46, 155, 166
Moffit, T. E. 55
Monahan, S. C. 115
Morgan, S. 102
Morrison, A. 62
Morrison, D. R. 30, 50, 72, 88, 90
Mott, F. L. 24, 53, 56, 98-99
Mueller, C. 63-64
Mueller, C. W. 63
mülkiyet 10
Myer, D. R. 149

nafaka 2-3, 25, 97, 99, 101, 103, 105, 108-109, 136, 141-143, 145-153, 158, 172-73
Nakonezny, P. A. 16
narsisizm 85
Nay, W. R. 65
Neale, J. M. 32
nedensel çıkarsama 29
nedensellik 36, 42
nedensellik varsayımları 36
Needle, R. H. 51, 72, 80
Neighbors, B. 79
Nesselroade, J. R. 40
Newcomer, S. 65
Nichols-Casebolt, A. 107
Nord, C. W. 21, 100-101
Norton, Arthur 18
Norveç 153
Novick, J. 128
Nye, F. I. 54

O'Brien, M. 83
O'Connell, M. 21
Oldham, J. T. 144-146
O'Leary, K. D. 30
Oltmanns, T. O. 32, 175
ortak ebeveynlik otoritesi 125
ortak fiziksel velayet 25-26, 97, 103-105, 117, 136, 157-159, 161-62
ortak velayet 23, 25, 31, 72, 85, 90-91, 98, 102-105, 117, 126, 142, 157-162
ortak yasal velayet 104, 157-58, 162, 168, 173
Orthner, D. 91
Osborne, L. N. 82, 113
Otto, R. K. 165

parens patriae 12, 156
Parke, R. D. 97
Parsons, T. 12
Patterson, G. R. 53, 55, 130
Pearson, J. 56
Pedro-Carroll, J. L. 115, 131-32
Peterson, J. L. 21, 53, 57, 80, 91-92, 100
Picard, M. 128
Pirog-Good, M. A. 148, 150-51
Plateris, A. 16, 138
Plomin, R. 55
Pope, H. 63-64
Popenoe, D. 45, 140
Powell, B. 92-93
Power, M. J. 76

Price, J. 121
psikanalitik teori 54
psikiyatrik bozukluk 32
psikodinamik kuram 74
psikolojik uyum 1, 31, 41, 44, 49, 67, 74, 91, 93, 102-103, 108, 113-14, 116, 136, 170
psikoterapi 43, 129, 135

Quay, H. C. 57

Radke-Yarrow, M. 82
Raley, R. K. 19-20, 110
Ramsey, E. 53
refah programları 13
Regan, R. A. 53
Reiss, D. 55
Rembar, J. 128
Resnick, G. 91
Rezac, S. J. 102
Richards, M. P. M. 51, 72, 80
Riemer, B. 54
Rindfuss, R. R. 21
Robertson, J. G. 150-51
Robins, P. 109, 153
Rodgers, J. L. 16
Rogers, C. C. 21
Rogers, K. C. 165
Roman, M. 160
Roseby, V. 115
Rosen, A. 33-34
Russell, C. S. 37
Rutter, M. 56-57, 87-88

sadakat ikilemi 83
sağaltıcı müdahale 119
saldırganlık 44
Sanayi Devrimi 10, 12
Sandefur, G. 48-50, 59-61, 79, 108, 116
Sandler, I. N. 98
Santrock, J. W. 92
Sbarra, D. 167
Scanzoni, J. 15
Schmitt, D. P. 11
Schneider, C. E. 139-40, 170
Schoenberg, E. 76
Schoenborn, C. A. 47
Schumm, W. R. 37
Scott, C. 18-19
Scott, E. S. 104, 158-59, 161
Searight, H. R. 79
Seltzer, J. A. 24-25, 98-99, 101, 104, 145
Shaver, P. R. 86
Shaw, D. S. 72-73, 80, 109
Shull, R. D. 16
sığınma evleri 13
sınıfta davranım problemleri 60
Simon, M. B. 84
Simons, R. L. 95, 101-102, 114
Sinclair, R. J. 59
Sloman, L. 121
Smith, M. A. 115
Smock, P. J. 107-108
Solnit, A. J. 74
Sorey, E. C. 76
sosyal etiketlemecilik 141
sosyal farkındalık 75
sosyal kaygı 160
sosyal politikalar 8, 12, 14, 27, 30, 43, 91, 97, 134
sosyal öğrenme teorisi 54
sosyal yeterlilik 44, 61-62, 82, 92
sosyoekonomik gruplar 30
söz dinlememe 44, 78
Spanier, G. B. 112, 166
Spector, R. G. 16, 138, 144, 151, 155-157, 160, 164
Sprenkle, D. H. 128
Sroufe, A. 74, 86
Stanley-Hagen, M. M. 101
Steinhausen, H. 53, 57
Stewart, A. J. 102, 120
Stolberg, A. 131-133
Stoneman, Z. 109
Storm, C. L. 128
suç işleme davranışı 44
suçluluk duyma/duygusu 4
Sudia, C. E. 34, 54
Sullivan, H. S. 121
Sweet, J. A. 20, 63, 110

"şiddetli geçimsizlik" 138
şizofreni 113-14

Teitler, J. O. 69, 72, 80
tek ebeveynlik 48
Tennant, C. 67
terk edilme 16, 51, 75

Thomas, A. 82
Thomas, A. M. 37, 79, 113
Thompson, R. A. 97, 101
Thomson, E. 95, 109-110
Thornton, A. 21
Thurber, E. 54, 76, 79
toplumsal cinsiyet 11-12
Trotter, B. B. 82
Tschann, J. 85
Tuckman, J. 53
Tuer, M. 37, 63, 93, 95, 120
Tuer, M. D. 72
Tuma, N. B. 14

Udry, J. R. 65
Ulusal Çocuk Araştırması 76, 100
Ulusal Sağlık İstatistikleri Merkezi 17, 19-21, 23-25

üreme stratejileri 11
üvey ebeveyn 5, 23, 26, 59-60, 110-112
üvey kardeşler 5

Vaden-Kiernan, N. 56
velayet anlaşmazlıkları 80, 126, 165, 174
von Aster, S. 53
Voydanoff, P. 111, 116
Vuchinich, R. A. 111
Vuchinich, S. 82, 111

Wadsworth, J. 53-54
Waite, L. J. 20-21
Waldron, M. 127, 167
Walker, T. B. 138, 144, 156, 160
Wallerstein, J. S. 37, 45, 51, 58, 75-77, 79, 88, 101, 111
Warshak, R. A. 92
Weber, J. A. 123
Weber, R. E. 166
Weingarten, H. 63
Weintraub, S. 32
Weis, J. G. 55
Weiss, R. S. 62, 93, 156
Weitzman, L. J. 139, 145-46, 171
White, L. K. 21, 64
Wierson, M. 37, 82, 113, 115
Wineberg, H. 21
Wojtkiewicz, R. A. 61
Wolchik, S. A. 51, 98, 101, 129
Wong, Y. I. 153
Work, W. C. 132
Wyer, M. M. 128, 164, 166-67, 169

yaklaşıklık kuralı 161-62, 171
yas 113, 120, 122-23
yeniden evlenme 4, 11, 18-20, 26, 72, 94, 99, 110-112, 117, 146, 152-154, 173
yeniden boşanma 18
yoksulluk nafakası 143, 145-147, 152, 172-73
yoksulluk oranları 106, 153

Zahn-Waxler, C. 82
Zaslow, M. J. 56
Zill, N. 21, 24, 30, 47-50, 53, 57, 80, 88-90, 92, 98-100, 112, 119
Zill, N. D. 47, 59-61, 98
Zimiles, H. 59-60
zina 15-16, 137
zorunlu arabuluculuk 31, 84, 170
zulüm 15-16, 137
Zvetina, D. 98